

TÄNAPÄEVA FOLKLOORIST 11

PILDI SISSE MINEK

KOOSTANUD JA TOIMETANUD
EDA KALMRE

TÄNAPÄEVA FOLKLOORIST 11
EESTI KIRJANDUSMUUSEUM

PILDI SISSE MINEK
ARTIKLEID VÄLITÖÖDE ALALT

KOOSTANUD JA TOIMETANUD
EDA KALMRE

EKM TEADUSKIRJASTUS
TARTU 2019

Sarja peatoimetaja: Eda Kalmre
Kogumiku koostaja ja toimetaja: Eda Kalmre
Keeletoimetaja: Asta Niinemets
Kaanekujundus: Artur Kuus
Kaas: Õu Anseküla kihelkonnas. Foto: Eda Kalmre 2010
Küljendus: Diana Kahre

TOIMETUSKOLLEEGIUM:

Pille Runnel (Eesti Rahva Muuseum), Risto Järv (Eesti Kirjandusmuuseum), Mare Kõiva (Eesti Kirjandusmuuseum), Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikool), Rita Repšiene (Vilniuse Ülikool), Elizabeth Tucker (Binghamtoni Ülikool), Vilmos Voigt (Budapesti Ülikool), Ergo-Hart Västrik (Tartu Ülikool)

Trükitud Eesti Kultuurkapitali toetusel. Väljaande valmimine on seotud Euroopa Liidu Euroopa Regionaalarengu Fondi (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektiga IUT 22-5. Väljaande valmimist on toetanud Akadeemiline Rahvaluule Selts.

INDEKSEERITUD:

Ulrich's Periodicals Directory

Internationale Volkskundliche Bibliographie / International Folklore Bibliography

KONTAKT:

Eda Kalmre
Eesti Kirjandusmuuseum
Vanemuise 42
Tartu 51003, Eesti
e-post: eda@folklore.ee

Sarja kodulehekül: <http://www.folklore.ee/kirjastus/?sari=17>

© Eesti Kirjandusmuuseum 2019

© Eda Kalmre ja autorid 2019

© Artur Kuus kaanekujundus

ISSN 1406-3786; 11

ISBN 978-9949-586-92-9 (trükis)

ISBN 978-9949-586-93-6 (võrguväljaanne)

doi: 10.7592/TF11

Sisukord

<i>Eda Kalmre</i>	9
Pildi sisse minek. Talletades ja uurides aega, ühiskonda, inimesi ja ennast...	
<i>Liina Saarlo</i>	15
Kalevipoeg ja Dobrõnja. Rahvaluule kogumisest Alutagusel 1950. aastatel	
<i>Anu Korb</i>	59
Ida-Siberi Minussinski piirkonna eestlaste ravitsejad, haigusseletused ja ravivõtted. Traditsioonimuutused ja kogumiskontekst	
<i>Kalev Jaago, Tiiu Jaago</i>	87
Välitööd: Maidla näide	
<i>Andreas Kalkun</i>	119
Informandiga voodis. Lähedus ja intiimsed teemad välitöödel	
<i>Aivar Jürgenson</i>	145
Lugude vahel ja piiride taga. Välitööd konfliktis Kaukaasias	

<i>Mare Kalda</i>	171
Kogukonna kodulehekülg geopeitus.ee kui traditsiooni varamu	
<i>Katrin Tiidenberg</i>	199
Usaldus internetis – juurdepääs ja suhted uuritavatega	
Artiklikogumiku autoritest	221

Table of Contents

<i>Eda Kalmre</i>	9
Entering the picture: Recording and studying time, society, people, and oneself...	
<i>Liina Saarlo</i>	15
Kalevipoeg and Dobrynya. Collecting folklore in Alutaguse in the 1950s	
<i>Anu Korb</i>	59
Healers, explanations of diseases and treatment methods of Estonians in the Minusinsk area in Eastern Siberia. Changes in tradition and collection context	
<i>Kalev Jaago, Tiiu Jaago</i>	87
Fieldwork: Maidla case study	
<i>Andreas Kalkun</i>	119
In bed with the informant. Familiarity and intimate topics during fieldwork	
<i>Aivar Jürgenson</i>	145
Between stories and behind borders. Fieldwork in the conflict-ridden Caucasus	

<i>Mare Kalda</i>	171
On Collecting of hobby group folklore: The case of ‘Geopeitus’ (Geocaching in Estonia)	
<i>Katrin Tiidenberg</i>	199
Trust in the Internet – access and research relationships	
About authors	221

Pildi sisse minek. Talletades ja uurides aega, ühiskonda, inimesi ja ennast...

Eda Kalmre

Uuenäoline folkloristika, mis maailmas, aga eriti Ameerika Ühendriikides 1960. aastatel arenes, tõstis varasema tekstikeskse uurimise kõrval esile ka inimekäitumist uuriva perspektiivi rahvaluuleteaduses. Sellega kaasnes välitööde tähtsustumine folkloristikas, sest uurijate tööd baseerusid eeskätt oma kogutud materjalidele ja välitöödel tehtud vaatlustele ning saadud kogemustele. (Vt Siikala 2007.) See asjaolu tõstis välitööd ja folkloristi enda isiku ja oskused kultuuride vahendaja, koguja ja analüüsijana tähelepanu keskmesse.

Folkloristlikke ja etnoloogilisi välitöid hakati nägema kui omamoodi pildi sisse minekut, kas siis füüsilisel moel linna- või külakultuuri inimeste olmesse ja eludesse või siis tänapäeva inimeste suhtlusvõrgustikesse läbi interneti keskkondade erinevate arvamusruumide. Olles ajutiselt selle pildi osa, tekivad siseneja ja olijate vahel erilised suhted, mis mõjutavad sisenejat ning tema arusaamist sellest maailmast. Teisalt mõjutab ka siseneja ise oma tausta, soovide ja käitumisega seda pilti, kuhu ta on sattunud. Ehk teisisõnu: selles pildis, mis kusagile uurimistöösse või arhiivi talletub, on osa nii uuritava kui uurija maailmast ehk nende kahe suhtlusest sündinud materjal.

Reflekseerimine ja välitööde mõtestamine on saanud üha rohkem välitööde osaks ning selle vahendamine on olnud folkloristika kui distsipliini osa. Juba vähemalt viisteist aastat on Akadeemiline Rahvaluule Selts pidanud välitööde teemalisi konverentse kas siis sügiskonverentsi või kogumiskonverentsi nime all. Tegelikult ulatub suviste välitööde kajastamise ajalugu palju kaugemale tagasi. Näiteks 1970.–1980. aastail tehti seda tavaliselt ühe-kahe ettekandega sügisel Emakeele Seltsi rahvaluule sektsiooni kõnekoosolekul. Neil aegadel kutsuti välitöid ekspeditsioonideks ja need tähendasid tavapäraselt kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna või Tartu ülikooli rahvaluule üliõpilaste väljasõitu kuskile Eestimaa kihelkonda ning seal läbi viidud frontaalset küsitlust, s.t võimalikult kõigi rahvaluuleliikide kogumist (vt Kolk ja Laugaste 1963).

1990. aastail tekkisid uued võimalused ja mitmekesistused folkloristide uurimisalad. See tingis ka välitööde arvukuse ja muutunud iseloomu. 2000. aastate algusesse jäänud Kullamaa, Paistu ja Sõrve poolsaare kihelkondade välitööd olid rahvaluule arhiivis ühed viimased korralised frontaalsele küsitlusele suunatud kogumisretked Eestis. Sealt edasi on välitööd toimunud üldjuhul projektipõhiselt ning olnud enamasti suunatud mingi kindla teema (kohapärimus, koolipärimus jm), kogukonna (nt Siberi eestlased, perefoorum internetis) või žanri (lühivormid, naljad, kuulujutud, muistendid jt) kogumisele. Paljude välitööde eesmärgiks on olnud kas uurimustöö või ka näiteks kohalik kommenteeritud tekstiväljaanne.

Välitöid tehaksegi tänapäeval nii päris maailmas kui ka virtuaalsetes kohtades, ning sügiseste konverentside üks eesmärke on välitöid tegevad folkloristid, etnoloogid, aga ka keele- ja kunstiinimesed jt kokku viia, andes aimu, kes millega üldse tegeleb, missugust materjali kogutakse ja missugustele küsimustele uurijad välitööde käigus vastust otsivad. Välitöid väga erinevatest aspektidest valgustavad on olnud viimaste aastate Akadeemilise Rahvaluule Seltsi kogumiskonverentsidel lahatud teemad: “Eetika ja valikud” (2011), “Pildi sisse minek” (2012), “Välja piiritlemine: kus kohtuvad uurija ja uuritav?” (2013), “Kehalisus ja tunded välitööde kontekstis” (2014), “Välitööd ajaskaalal” (2015), “Välitööd ja konfliktid” (2016), “Välitööd väärtuste skaalal” (2017).

Idee koostada välitöödele pühendatud artiklikogumik sündiski seoses kahe esimesena nimetatud konverentsi korraldamisega. Plaanist teostuseni läks aega, kaastööd kogunesid aegamööda ja vahepeal jõudis ilmuda Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule

osakonna folkloristide kirjutatud õpik “Folkloristlikud välitööd” (2017), mis võtab kokku ja käsitleb täiesti uuel tasemel välitöid ja laia skaalat nendega seotud valdkondi.

Käesolevasse kogumikku on koondatud seitse erinevatest aspektidest välitöid käsitlevat artiklit. Tõsiasi on, et meie ajaloolised rahvaluulekogud on kujunenud mitmetest erinevatest ideoloogiatest, aga ka poliitikast mõjutatuna ning suunatuna. Nende asjaolude teadmine on tänapäevalgi oluline nii allikakriitikas kui ka erinevate aegade tekstidega töötamisel. Liina Saarlo artikkel rahvaluule kogumisest Alutagusel 1950. aastatel toob esile selle, kuidas Nõukogude Eesti totalitaarne kord püüdis teadust oma ideoloogiate kinnitamiseks ära kasutada, propageerides koguma ja uurima vene rahva folkloori, näiteks otsima rahvuste ajaloolisi seoseid läbi Kalevipoja ja Dobrõnja eepiliste kangelauste lugude. Tollased folkloristid ei saanud valida aega, kuhu nad olid sündinud ja millal oma tööd tegid, ning vajadus kompromissideks oli nende igapäevane tegelikkus.

Siberisse asunud eestlaste uurija Anu Korbi artikkel toob välitööde kogumiskonteksti kirjeldades esile selle, kuidas poolsajandi jooksul on muutunud ja taandunud Siberi eestlaste rahvameditsiin. Nõukogude ajal mõjutas kogumistööd suhtumine Ida-Siberi Minusinski piirkonna eestlaste üldiselt laialt levinud ebausude praktikatesse kui millessegi ideoloogiliselt sobimatusse. 1990. aastail oli see traditsioon veel elav ja üldine ning seda võis ilma piiranguteta koguda. Viimased paarkümmend aastat on aga ravitsemistraditsioon taandumas, sest vananevates külates pole nooremaid, kes nendest oskustest huvitatud oleksid.

Ajaloolase Kalev Jaago ja folklorist Tiiu Jaago artikkel pakub sissevaate Maidla küla pere- ja kohapärimusse. Käsitledes välitööd ning tööd arhiivis osana uurimisprotsessist arutletakse selle üle, kuidas aja jooksul ja erinevate lähenemisnurkade (ajalooline, folkloristlik) kaudu kujundatakse ühe piirkonna materjalikogu.

Folkloristide kogumispäevikutest leiab märkmeid välitöödel kujunenud intiimsemate olukordade kohta, samuti suhtlusest informantidega, kui kõne all on väga isiklikud keha ja seksuaalsust puudutavad teemad. Ometi ei ole neil teemadel seni eriti avatult arutletud. Andreas Kalkun võtab intrigeeriva pealkirjaga artiklis “Informandiga voodis” enesekohaselt ja üldisemalt vaatluse alla just need teemad.

Vahel võib keeruline poliitiline olukord välitööde piirkonnas otseselt mõjutada suhteid intervjueeritavatega ning sundida kogujat juurdlema oma positsiooni ja ka poliitika üle üldisemas plaanis. Etnoloog Aivar Jürgensoni artiklis jutustatakse just nendest probleemidest, kus nn suur poliitika on pääsenud mõjutama nii kogukondade (loe: rahvuste) vahelisi suhteid, aga ka teadlase ja erinevate kogukondade vahelisi suhteid Abhaasias ja Gruusias.

Kogumiku kaks viimast artiklit on keskendunud välitöödele internetis. Kuigi materjali kogumine internetist tundub olevat palju lihtsam kui füüsiliselt kuhugi sõites ja inimestega suheldes, kehtivad siin seadused ja eetikanõuded, mis seavad oma kindlad piirid. Selleks, et jälgida ja kirjeldada mingit internetikogukonda selle tegevuse, postituste ja materjali järgi, on uurijal otstarbekas osaleda uuritava kogukonna liikmena. Nii on Mare Kalda aastaid ise osalenud infotehnoloogia abil mängitavas aardeotsimismängus, jälgides ühtlasi mängijate suhtlust ning internetileheküljele geopeitus.ee postitavat pärimusloolist, etnograafilist jms materjali. Oma artiklis arutleb autor selle üle, kuivõrd see mängu käigus pärimusrühma enda aastate jooksul loodud materjal on juba valmis pärimusarhiiv ning vääriks sellisena ka tsentraalset arhiveerimist.

Katrin Tiidenbergi käsitluses keskendutakse sellele, kuidas luua usaldusväärseid suhteid ühes interneti kogukonnas, et koguda andmeid oma uurimistööks. Selleks on uurija teinud mitme aasta vältel osalusvaatlusi internetikeskkonnas [Tumblr.com](https://www.tumblr.com/) paiknevas enesepildistajate kogukonnas.

Võib tõdeda, et laias plaanis pole välitööde sisu ju muutunud. Muutunud on see, et reflekteerimine ja mõtestamine on saanud tänapäevaste välitööde osaks ning välitööd ei ole ainuüksi kogumine, vaid juba ka esimene etapp uurimistöös. Kogumikus avaldatud artiklid välitööde ajaloost kuni tänapäevaste välitöödeni internetis toovad esile ka muutunud rõhuasetuse, nii nagu ka Lauri Honko seda protsessi kirjeldas. Nimelt tänapäevased välitööd asetavad informandi samale tasemele uurijaga, põhimõtteliselt võrdõiguslikuks uurimisainese tootjaks (Honko 1998, 60).

Kirjandus

- Arukask, Madis & Jaago, Tiiu & Järv, Risto & Metsvahi, Merili & Pilt, Maili & Elo-Hanna Seljamaa & Siim, Pihla Maria & Västriku, Ergo-Hart 2017. *Folkloristlikud välitööd*. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Honko, Lauri 1998. Folklooriprotsess. – *Mäetagused* 6, 56–84 (doi: 10.7592/MT1998.06.honko).
- Kolk, Udo & Laugaste, Eduard 1963. *Rahvaluule välipraktika*. Tartu Riiklik Ülikool.
- Siikala, Anna-Leena 2007. The Long Road of Folkloristics. – *FF Network for the Folklore Fellows*, No 33, December 2007, 2.

Kalevipoeg ja Dobrõnja. Rahvaluule kogumisest Alutagusel 1950. aastatel

Liina Saarlo

Teesid: Artiklis annan ülevaate eesti-vene suhete teema käsitlemisest sõjajärgses eesti folkloristikas, keskendudes Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulesektori välitöödele Ida-Virumaal 1950. aastate teisel poolel. Vaatlen välitööde asjaolusid muutuvates teaduspoliitilistes oludes ja kogumismeetodite uuenemise ajajärgul.

Sõjajärgse humanitaaria prioriseeritud ning omavahel põimuvad uurimisalad – vene ja eesti rahva suhted ning rahvuseepos “Kalevipoeg” – määrasid nii toonaste välitööde sisu kui ka sihtkohad. Siiski peab välitööde tulemuste ja kogutud materjali käekäigu osas tõdema, et toonased folkloristid ei süvenenud rahvastevaheliste suhete temaatikasse kuigivõrd. Venelastelt talletatud pärimust demonstreeriti küll juhtkonnale ja avalikkusele, aga ei kasutatud uurimistöös. Hiiumuistendite ja kohapärimuse kogumine ja uurimine püsis aga edukalt päevakorral.

Märksõnad: folkloristika ajalugu, eesti-vene suhted, kangelasmuistendid, poluvertsikud~poluvernikud, välitööd

Eesti kodanlikud natsionalistid püüdsid isegi eesti rahvaloomingu väljapaistvamalt kuju – Kalevipoega – ära kasutada vaenu õhutamiseks Nõukogude Liidu vastu: nad seadsid Tartus üles nn. Kalevipoja samba, näoga ida poole ja mõök käes. Samuti oli

viimastes väljaannetes teadlikult võltsitud rahvaeepose “Kalevipoeg” teksti, jättes sellest välja sõbralikud väljendused Vene valitsuse kohta. Kuid eesti rahvaluule on, vastupidi, just Kalevipojas näinud oma igatsuste kehastajat: sõpruse tihendajat suure vene rahvaga. Kalevipoja kujus on rahvas unistanud tihedama liidu ja parema ühendustee loomisest Eestimaa ja Venemaa vahel. (Viidalepp 1951)

Pärast Teise maailmasõja lõppu valitses Eesti akadeemilises elus üpriski komplitseeritud olukord. Koloniaalpoliitikale omaselt muudeti sovetiseeritavas Eestis nii teaduse vormi kui ka sisu Nõukogude süsteemile vastavaks. Kunagiste uurimisteede ja -meetodite tõttu võisid teadlased hõlpsasti sattuda poliitiliste repressioonide ohvriks. Sisuliseks tööks saadi juhiseid Moskvast toimunud konverentsidelt, mille tulemusi levitati hoolikalt koha peal. Kuid “ülevaalt” tulevad suunised muutusid pidevalt – vastavalt poliitiliste liidrite soosingule või ebasoosingule.

Üks püsivalt soovitud uurimisalasid sõjajärgses humanitaarias olid rahvaste vahelised suhted, eriti vene ja eesti rahva (rõhutatult positiivsed) sidemed. See teema oli eriliselt aktuaalne piirimaadel ja üleminekuajal – Peipsi järve ümbruses, Ida-Virumaal ja Kagu-Eestis 1940.–1950. aastail. Eriti tulemuslik oli nn etnilise ajaloo uurimine arheoloogide, etnograafide ning dialektoloogide materjalikogudele tuginedes. Folkloristid korraldasid mitme aasta jooksul ekspeditsioone Setumaale, Kodaverre ja Alutagusele.

Taas aktualiseerus uurimisteedena Friedrich Reinhold Kreutzwaldi (1803–1882) elu ja looming ning rahvuseepos “Kalevipoeg”, mis hiiumuistendite motiivide kaudu haakus omakorda sobivalt eesti-vene suhete teemaga (nt Ahven 2007, 162, 175).

Artiklis annan ülevaate eesti-vene suhete teema käsitlemisest eesti folkloristikas, keskendudes Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulesektori välitöödele Ida-Virumaal 1950. aastate teisel poolel. Vaatlen välitööde asjaolusid muutuvates teaduspoliitilistes oludes ja kogumismeetodite uuenemise ajajärgul.

Ülevaate tugineb lisaks kogutud folkloorimaterjalidele peamiselt kogumispäevikutele, kuna trükis ilmunud materjal – rahvaluule kogumisülevaated (Tedre 1999; Korb 2017), asjaosaliste mälestused (Tedre 1997; Viidalepp 1981), Keele ja Kirjanduse Instituudi kroonikad (Ahven 2007) jmt – ei sisalda oluliselt infot nende ekspeditsioonide kohta. Seevastu üsna kohusetundlikult ja järjepidevalt kirja pandud välitööpäevikud annavad ülevaate folkloristide eesmärkidest ja töömeetoditest. Samuti annavad päevikukirjeldused mõningase ülevaate olustikust 1950. aastate Ida-Virumaal.

Teaduspoliitiline taust

Eesti teaduse sovetiseerimise käigus reorganiseeriti teadusasutuste struktuur Nõukogude Liidu / Nõukogude Venemaa vastavate struktuuride eeskujul. Selle käigus lahutati rahvaluule kogumine-säilitamine, õpetamine ja uurimine. Eesti Rahvaluule Arhiiv (edaspidi ERA) eraldati Eesti Rahva Muuseumist, suhteliselt iseseisvast arhiivist sai 1940. aastal Riikliku Kirjandusmuuseumi (RKM) rahvaluule osakond (RO). Uutes oludes jäi osakond teisi teadusasutusi teenindavasse rolli, selle osaks jäi üksnes rahvaluule kogumine, säilitamine ning kättesaadavaks tegemine. Eesti NSV Teaduste Akadeemia allasutusena loodi Keele ja Kirjanduse Instituut (KKI), mille rahvaluule sektori ülesandeks (KKI RS) sai suulise pärandi teaduslik uurimine. KKI Tallinna kolimisega 1952. aastal lahutati folkloristid oma uurimuste allikatest, mis jäid endiselt Tartusse RKM-i.¹ Folkloristika kui distsipliin kaotas iseseisvuse ja liideti kirjandusteadusega. 1947. aastal ühendati Tartu Riiklikus Ülikoolis eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder (TRÜ EKRK), mille kohustuseks sai (muuhulgas) eesti filoloogidele rahvaluule õpetamine. Rahvaluule ülevaateid avaldati kirjandusõpikute esimese osana, millega rahvaluule taandati eelkirjanduseks (nt "Eesti kirjanduse ajalugu", EKA 1953).

1940. aastate lõpp ja 1950. aastate algus olid Eesti haridus- ja kultuurielus väga keerulised ja sünged. Sõjajärgsed hingetõmbeaastad, mida Eestis on nimetatud järel-eesti ajaks² lõppesid 1946. aastal, mil partei (ÜK(b)P) keskkomitee mitut kunstiala puudutavate otsuste järel algas Nõukogude Liidus Stalini surmani kestnud nõiajaht mitmesugustele "reeturitele". Eestis hakati kohe arutama üleliidulisi otsuseid ja neist tegevussuuniseid võtma, repressioonid saavutasid täisvõimsuse 1950. aasta märtsis toimunud Eesti Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee VIII pleenumi järel. Ümberhindamiste ja (enese)kriitikalaine eesmärk oli puhastada kõrgkoolid ja teadusasutused, loomeliidud jm "kodanlikust natsionalismist", "formalistidest", "kosmopoliitidest" jmt. Sellised piisavalt ebakonkreetsed ettekäanded võisid süüdistusena tabada igaüht ning

¹ KKI RS algusest vt Ahven 2007, 23 jj; Tedre 1997, 201 jj.

² See Madis Kõivult pärinev mõiste on hästi omaks võetud eesti kultuuriloolaste seas sõjajärgse aja periodiseerimisel (nt Kalda 2002, 572; Kreegipuu 2007, 357). Kasutusel on loomulikult ka muid määratlusi, näiteks sotsiaalse indifferentsuse aeg (Aarelaid 1998, 106).

*Jüri Veski “Märjamaa” kolhoosist vestlemas Ülo Tedrega.
Foto: Loreida Raudsep, 1950 (EKRK I 1, 441 (9)).*

tekitasid kokkuvõttes pideva hirmuseisundi ja ebakindluse, mistõttu tagasid teadlaskonna kohandumise ja koostöö valitseva võimuga.³

Seetõttu ei olnud toona valitsenud teaduslikud uurimissuunad ja tööülesanded (toonases sõnastuses “probleemid”) mitte moe-
vooludena pakutavad valikud, vaid kohustuslikud teemad, mille

³ Nendest otsustest ja tagajärgedest Eesti kultuurielule on kirjutanud näiteks Tiit Hennoste (2010 a ja b), Sirje Olesk (2003), Urve Lippus (2008).

*"Kuldne Kodu" kolhoosi kontor. Trepil Ülo Tedre koos Lilli Berliini jt lastega.
Foto: Loreida Raudsep, 1950 (EKRK I 1, 455 (28))*

ignoreerimisel pidi palgaastme või teadusliku ametikohagi kaotust lugema pääsemiseks.⁴

⁴ 1945. aastal natsionalistlikus tegevuses süüdistatud ja arreteeritud üliõpilasseltsi Veljesto liikmete hulgas oli mitu ERA (endist) töötajat, neist Herbert Tampere ja Paul Ariste vabanesid aasta hiljem, Rudolf Põldmäe aga alles pärast 1955. aastat (Lippus 2008, 208). Otsestest repressioonidest pääsenud Richard Viidalepa Saksa okupatsiooni ajal kaitstud teaduslik kraad tühistati 1950. aastal, mis tõi kaasa suure kaotuse palgaastmes (Ahven 2007, 82).

Eesti-Vene suhted rahvateaduste huviobjektina

Uue, sovetliku folkloristika kehtestamisel vajati pidevat ja teravat vastandumist eelnevate perioodide uurijatele, selle käigus langes stalinistliku laine põhja (vrd Olesk 2003) isegi seni kogumisgeeniuseks nimetatud Jakob Hurt, rääkimata iseseisvuse-aegsetest folkloristikest teemadest (vrd Laugaste 1946 ja EKA 1953, 8).

Nagu ilmekalt on näha Viidalepa tsitaadist artikli alguses, nõudis ametlik ideoloogia eesti-vene suhete positiivsust – isegi kirjandusteoste ja rahvaluuleandmete võltsimise hinnaga (nt Tedre 2008, 136). Stalinismiaegsetes kirjutistes väideti, et “kodanlikus” teaduses varjati ja alavääristati eesti-vene rahvaste sõbralikke suhteid (EKA 1953, 8). Tõepoolest polnudki naaber- ja vähemusrahvaste folkloor sõjaeelses Eesti Vabariigis peavoolu kogumis- ja uurimisteema, kuid siiski ka mitte marginaalia. Piiri- ja üleminekualade kultuurisuhted on alati paelunud folkloristide tähelepanu, tänu Paul Ariste ja Oskar Looritsa isiklikele uurijahuvidele on vene rahvusvähemuse pärimust sisaldava ERA, Vene-nimelise käsikirjaseeria suurus märkimisväärsed 17 köidet ehk ligi 10 000 lehekülge (vt Viidalepp 1986, 164; Salve 2002, 34–38).

Siiski tõstatati eesti-vene suhete teema peatselt pärast sõja lõppu. Otse loomulikult olid eesti haritlased kohustatud sisenema venekeelsesse teadusruumi ning tõlkima vene kirjandust, koheselt asuti välja andma vene-eesti sõnastikke (vt Ahven 2007, 30). Rahvusteaduste uurijad said eesti-vene suhete kohustuslikku teemat seostada etnogeneesi selgitamisega arheoloogia, etnograafia ja dialektoloogia andmete kogumise ja analüüsimise käigus (nt Moora 1956; Moora 1964). Ida-slaavi ja vene mõjusid rõhutati mitmetes ajaloo-alastes kirjutistes, Eesti ajalugu kirjeldati muistse Vene riigi ajaloo raames (nt ENSV 1957, 19–20, 30–32). Sealjuures jäeti läänemeresoomelised sidemed või skandinaavia, germaani ja balti suhted tahaplaanile või üldse mainimata.

Mõneti üllatavalt ei olnud 1940. aastate lõpu rahvaluule-alastes programmilistes artiklites vene teema üldse fookuses. Eduard Laugaste, kes täitis sõjajärgses eesti folkloristikas mitmeid juhtivaid rolle ja esines seetõttu uute seisukohtade avaldamisega, elas oma kirjutistes esialgu järel-eesti ajas ja kajastas uuenduslikke ülesandeid üsna tasakaalustatult (vt nt Laugaste 1945; 1947; 1950).

*Jäädvustus Pepsitaguselt ekspeditsioonilt 1957. aastal.
Foto: Richard Viidalepp (KKI, Foto 630).*

1948. aasta veebruaris Riiklikus Kirjandusmuuseumis toimunud muuseumialasel asutuste-vahelisel konverentsil⁵ tõstatas Erna Normann teema eesti-vene suhete kohta materjali kogumisest Peipsi rannikul.⁶ Kuid see teema on ettekande tekstis ainult üks lühike lause, mitte enam – võrreldes pikkade ülevaadetega töölis- ja isamaasõja folkloori kogumisest. Konverentsi kokkuvõttas ettekandes viitas Laugaste eesti-vene suhete teema käsilolevusele, kuid sedagi üldsõnaliselt.⁷ Kuigi konverentsi otsustes⁸ teemat ei kajastatud, esitati Kirjandusmuuseumi diskussioonikoosolekul (28. IV 1948)

⁵ Konverentsi “Teadusliku uurimismaterjali kogumistöö probleeme ENSV TA Ühiskonnateaduste Osakonna asutistes” (28.–29. veebruaril) ning sellele järgnenud “Teadusliku uurimismaterjali korraldamistöö probleeme ENSV TA Ühiskonnateaduste Osakonna asutistes” (16.–17. oktoobril) ettekannete käsikirjalised tekstid ja vastuvõetud otsuste protokollid asuvad EKM arhiivis (F 24, n 1, s 112 ja 120).

⁶ F 24, n 1, s 112, lk 41.

⁷ F 24, n 1, s 112, lk 113.

⁸ F 24, n 1, s 112, lk 117–120.

konverentsi resolutsioonide teostumise kava, kus märgiti kogumistöö punkti all, et stipendiaadid saadetakse Petserimaale ja Peipsi rannikule vene folkloori koguma. Tõepoolest, käsikirjaseeria RKM, Vene kolmes esimeses köites on 1640 lehekülge üliõpilaste üleskirjutusi aastaist 1948–1949.⁹

1948. aasta aprillis toimunud Teaduste Akadeemia ühiskonna-teaduste osakonna teadusliku sessiooni ettekannete katustelemaks oli “Eesti-Vene suhted ajalooliselt”, seal esines Viidalepp ettekan-dega “Eesti-vene suhed folkloorses materjalis” ja Herbert Tampere “Eesti vene suhted eesti rahvamuusikas”.¹⁰

Kalevipoeg eesti folkloristika päästjana

Stalinismi ajal tõusis Nõukogude folkloristikas fookusesse rahva-eepos. Nagu Nigol Andresen väljendus, nähti Kalevalas “karjala rahva suurt kollektiivset eepost” (Andresen 1949, 353). Just kollektiivne looming, rahvapärased ja demokraatlik vaim olid märksõnad, mis vastasid nõukogude rahvalikkuse ideele (samal, 353–355). Laugaste kirjutas oma programmilises ajaleheartiklis 1950, et Kalevipoeg ja teised kangelased kehastasid rahvaloomingus rahva ootusi ja lootusi – väide, mida võis sobivalt Lenini tsitaadiga kinnitada (Laugaste 1950). Või nagu kirjutas Artur Vassar Eesti ja muistse Vene riigi suhteid puudutavas peatükis 1955. aastal ilmunud ENSV ajaloo esimeses osas:

Eesti rahvas on säilitanud helged mälestused Muistse Vene riigi aegadest oma rahvaluules. [...] Lähedased jooned ühendavad eesti rahvakangelast Kalevipoega nn. Kiievi böliinade vägilastega. Kalevipoja tihedas koostöös venelastega, juttudes silla ehitamisest üle Peipsi, vene abist linnade ehitamisel ning võitluses välisvaenlaste vastu – kõiges selles on eesti rahvas talletanud oma põlised ajaloolised kogemused oma ustavast sõbrast ja kaitsjast – vene rahvast. (ENSV 1955, 101)

Eeposte tähelepanu üks põhjuseid oli ka sovetlikus kultuuripoliitikas, kus tõsteti esile rahva loomingulisust. Selle põhjuseks oli ühelt poolt lihtrahva (tööraha kui eelistatud klassi) prioriseerimine – kvaliteetseid ja “suure” sisuga kultuuri-tooteid ei nähtud ülemklasside privileegina, vaid laiadele töötavatele rahvamassidele omaste ja

⁹ Koguajaks Veera Voogla, Lydia Borovkova ja Olga Hildebrant.

¹⁰ RKM 1948. a teaduslik tööaruanne (F 24, n 1, s 116, 18); vt ka Tampere 1949.

*Kalevipoja ekspeditsiooni liikmed, kirjandusteadlased ja folkloristid Lauluisa sünnikoha varemeil. Tagant vasakult kolmas Eduard Laugaste, paremalt teine Helga Nõu, kolmas Udo Mägi, neljas Selma Lätt.
Foto: Richard Viidalepp, 1950 (KKI, Foto 377).*

kättesaadavatena. Nõukogude ajal oli tuntud kurioosum rahvalaulikute kirjanike liitude liikmeks võtmine (vt nt Esmaspäev 1940).

100 aastat “Kalevala” ilmumisest 1949. aastal, Kreutzwaldi sünniaastapäev ja rahvuseepose “Kalevipoeg” juubeliks valmistumine ärgitasid eepose tõlkimist ning kommenteeritud ja täiendatud uustrükke (Ahven 2007, 80), mistõttu sai eeposest aastaiks folkloristide keskne huviobjekt.¹¹ Tõlkimise ja kommenteerimise tarbeks oli põhjendatud ka vajadus koguda Kalevipoja pärimust. Kuna

¹¹ Algas nii demokraatlikuks kirjanikuks nimetatud Kreutzwaldi personaalia uurimine ja väljaandmine kui ka eepose “Kalevipoeg” igakülgne läbivalgustamine nii regilaule kui hiiumuistendeid allikaks võttes, vt nt Laugaste 1959; Tedre 2008.

1950. aastate alguses ilmunud eepose uusväljaannete toimetaja, kommentaaride ja saatesõnade autor (nt Kreutzwald 1953) ning hiljem ka akadeemilise hiiupärimuse seeria koostaja ja toimetaja oli Tartu Riikliku Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri dotsent Eduard Laugaste, seati juba 1951. aastal Kalevipoja paigad tudengite kogumiseesmärgiks ja Virumaa kogumispraktika sihtkohaks.¹² 1950. teisel poolel akadeemiliste rahvaluulekogumike taas-alustamise aegu võeti sihiks ka vägilasmuistendite publitseerimine. Erandlikuna eesti folkloristika ajaloos avaldatigi ammendavalt üks pärimusliik – hiiumuistendid. *Monumenta Estoniae Antiquae* II seeria koostati ja avaldati trükis toonaseid kirjastusolusid arvestades suhteliselt kiiresti – aastail 1959–1970.¹³

Seni edukaima eesti akadeemilise rahvaluuleseeria üks pante oli aktiivne kogumistöö. Vägilasmuistenditele pühendatud ekspeditsioonide sarjad toimusid kõikide rahvaluule kogumisega seotud institutsioonide osavõtul Lääne- ja Ida-Virumaale, Saaremaale ja Võrumaale – kohati käsikäes regilaulude päästeaktsioonidega.¹⁴

Muutused välitööde sisus ja vormis

Stalinismi ajal ei toimunud mitte ainult folkloori mõiste täitmine uue sisuga, vaid ka folkloori kogumise vormi uuendamine. Veel sõjajärgsel aastakümnel koguti Eestis rahvaluulet tavapäraselt ühekahekaupa retkel käies. 1940. aastate lõpul toimus uue nõukoguliku välitööde vormi introdotseerimine eesti rahvusteadustesse – pidulikult ekspeditsioonideks nimetatud välitööd viidi läbi (ideaalis) suure osavõtjate hulgaga, mitme eriala ja/või institutsiooni esindajatega, peamiselt mõnes maapiirkonnas. Selline liiasus kandis endas sovetlikule maailmakäsitlusele omast optimismi, uudismaade ja maardlate hõlvamise poeetikat. Rahvaluule kogumist nähti kui teadmiste tühjendavat ammutamist maapiirkondades, millele viitab kasutusse võetud termin “frontaalne kogumine”. Kogumistöö “frontaalsuse”

¹² EKRK I 2, 349 – Anita Riis (1951). Siin ja edaspidi viidatud kogumispäevikud on kättesaadavad digiteeritult ja/või tekstistatusena Eesti Kirjandusmuuseumi failirepositooriumis Kivike (kivike.kirmus.ee). Vt ka Laugaste & Rõõm 1958.

¹³ “Muistendid Kalevipojast” (Laugaste & Normann 1959), “Muistendid Suurest Tõllust ja teistest” (Laugaste & Liiv & Normann 1963) ning “Muistendid Vanapaganast” (Laugaste & Liiv 1970).

¹⁴ Vt sarjas “Rahvapärimuse koguja” ilmunud kogumisüleskutsed ja -üle-vaateid, nt Liiv 1961; Lätt & Tampere 1961; Tampere 1962.

tagas see, et kaasati erinevate uurijahuvidega folkloristid ning naaberteaduste esindajad (muusikud, dialektoloogid, etnograafid), hõlmates kogu piirkonna suulise (ja ainelise) pärimuse, erinevad rahvaluule žanrid ja teemad.¹⁵

Muutus välitööde vormis sai alguse 1948. aastal kirjandusmuuseumis toimunud juba eelpool mainitud konverentsidel, kus osalesid lisaks folkloristidele ka murdeuurijad ja etnograafid. Konverentside ettekannete ja sõnavõttude korduvaks sisuks oli kutse erinevate erialade teadlaste koostööle. Kuigi 1940. aastate lõpus toimusid mõned ekspeditsioonid Kihnu ja Setumaale, kus osalesidki mitme rahvusteaduse esindajad, jäi püsima koostöövorm, kus folkloristide välitöödel osales mõni muusik või muusikatudeng nootide kirjutajana. See oli ühelt poolt tingitud salvestusvahendite puudumisest (muusikat ei saanud muul moel jäädvustada), teisalt ka muusikute huvist rahvamuusika vastu (vt Saarlo 2017b).

Kuna fookusesse tõusnud hiiru- ja vägilasmuistendid olid ühised vene pärimusega – nii motiivide kui ka levikupiirkondade poolest, korraldati toleaeegseid välitöid eelistatult segarahvastikuga piirialadel Peipsi järve ümbruses: Alutagusel, Kodaveres ja Setumaal (Kümme aastat 1956, 190; ENSV TA 1965, 271; Tedre 1997, 202–204).

Toonaste ekspeditsioonide eesmärgid võtab väga hästi kokku oma 1952. aasta kogumispäevikus Salme Lõhmus, toonane kirjandusmuuseumi funktsionär (peavarahoidja ja direktori kohusetäitja), loetledes kogumiskonverentsidel püstitatud ülesandeid rahvaste vaheliste suhete ja kaasaegse “nõukogude folkloori” kohta.

Plaanis on meil 1) hankida materjali ristlevate etniliste rühmade (eestlased, setud ja mitmesuguse päritoluga venelased) rahvaluule kujunemise ja vastastikuste suhete selgitamiseks, 2) kirjutada üles rahva mälestusi tööstus- ja kaubanduskeskuste arenemisest ning ühes sellega jälgida töölisfolkloori ja revolutsiooniliste sündmuste kajastumist rahvaloomingus, 3) teha tähelepanekuid rahva elu-olu ja kunstilise loomingu ununemisest nõukogude ajal j. m.
(ERA, Vene, 379 < Rápina – Salme Lõhmus (1952))

Nii Setumaa ja Rápina (1948–1949 ja 1952) kui ka Kodavere (1954–55) ekspeditsioonide raames käisid vene keelt paremini valdavad kogujad, nagu Olli Jõgever, Salme Lõhmus ja Anatoli Garšnek paralleelselt eesti küladega ka vene rahvastikuga külades. Kuigi jäädvustati ka kombestikku ja ajaloolist pärimust, oli põhirõhk siiski muusikalisel folklooril.

¹⁵ Välitööde muutustest vt nt Oras 2008, 60–62 ja 2009.

Aliide Paulilt Ohakvere külas pannakse kirja ja nooti mitmeid laule. Vasakul Veera Pino, paremal Ester Mägi. Foto: Loreida Raudsep, 1957 (KKI, Foto 547).

Sama päeva. s.o laupäeva õhtul pidi olema vene külas Lüübnitsas praasnik, tahtsime seda vaadata, pealegi polnud mina üldse vene külades käinud. [...] Praasniku nägemisest ei tulnud suurt midagi välja, kuigi oldi juba selle ootel. Siirdusime ühte peresse, kus osati vene rahvalaule, ning fonografeerisime neid. Kuna ma varem polnud vene laule kuulnud, jälgisin neid suure huviga.

(RKM II 28, 344 < Rápina – Selma Läht (1952))

Vene laulude jäädvustamise ärgitaja kirjandusmuuseumis oli Herbert Tampere oma laialdaste etnomusikoloogia-alaste teadmiste ja huviga. Siiski jäid vene folkloori talletamise ettevõtmised marginaalseks erandiks, vene materjali jäädvustati sõjaeelsega võrreldamatult vähem, materjalid arhiveeriti (tavade kohaselt) eraldi seerias RKM, Vene. Sellest kogumistest eemalduti vaikimisi, kui Tartu Riikliku Ülikooli vene keele kateeder hakkas 1960. aastatel alguses ise välitöid korraldama.¹⁶

¹⁶ Tartu Riikliku Ülikooli vene keele kateedri ja vene kirjanduse kateedri rahvaluulekogu TRÜ, VKK algatati 1961. aastal.

Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulesektori ekspeditsioonid Alutagusele

KKI rahvaluulesektori 1950. aastate välitööd olid kantud kolmest omavahel põimuvast asjaolust: 1) ühisekspeditsioonide uudsusest; 2) eesti-vene suhete kajastuste dokumenteerimiseks rahvaloomingus eestlaste etnogeneesi uurimise eesmärgil ning 3) Kalevipoja pärimuse jäädvustamise soovist.

Toonastes ENSV Teaduste Akadeemia aruannetes ja ülevaadetes märgiti rahvaluulesektori aktiivset kogumistööd, kuid KKI käsikirjaseerias domineerisid aastail 1947–1954 üksikkogud.¹⁷ Sektori töötajad, Richard Viidalepp nende hulgas, võtsid osa ühisekspeditsioonidest Setumaale (1948–1949) ja Helmesse (1951), kuid sektori ühised välitööd algasid alles 1954. aastal Hiiumaa retkega – ja sealgi osalesid vaid Viidalepp ja Tedre. Suuremate välitööde puuduse põhjuseid võis olla mitmeid, alates juba töötajate nappusest, majanduslikest raskustest seoses TA instituutide kolimisega; samuti teaduslike ülesannete ja prioriteetide seadmisest instituudi juhtkonna poolt.¹⁸

KKI folkloristid käisid Ida-Virumaal välitöödel n-ö mitme laine-na: aastatel 1955–1960 Richard Viidalepa juhtimisel Jõhvi, Iisaku ja Vaivara kihelkonnas, 1960. aastatel Ülo Tedre juhtimisel Lüganeses ja Jõhvis ning 1970. aastate lõpus Lüganeses nn järelkorjamistel. Järgnevalt tuleb juttu n-ö esimesest lainest, Richard Viidalepa juhitud ekspeditsioonidest.

Kogumisretkede tulemusena talletati 4165 lehekülge käsikirjalisi üleskirjutusi (ka vene ja *poluvernikute* küladest), 47 ühikut (486 pala) magnetofonisalvestusi ning tuhatkond fotot.

Kui algselt plaaniti interdistsiplinaarseid (ja -institutsoonialseid) ekspeditsioone, kujunes siiski välja, et ekspeditsioonidel osalesid põhiliselt KKI töötajad ning mõnel aastal muusikud ja vene filoloogid.

Ekspeditsioone juhtis ja organiseeris Richard Viidalepp (1904–1986), liikmetena osalesid Loreida Raudsep (1922–2004), Helgi

¹⁷ Näiteks Udo Mägi kogutud materjal Kodaverest ja Muhust köidetes KKI 1 ja 9.

¹⁸ Äsja sektorijuhatajaks saanud Viidalepp märgib instituudi juhtkonna vastasust kogumistööle (KKI 27, 117).

Loreida Raudsep Iisaku teemaja ees. Foto: Helgi Kihno, 1955 (KKI, Foto 441).

Kihno (1915–1993) ja Ülo Tedre (1028–2015); vähemal määral Veera Pino (1925–2015) ja Alviine Schmuul (snd 1934), Tallinna Konservatooriumist Vivian Jüris (snd 1932) ja Ester Mägi (snd 1922), KKIIs kohakaaslasena töötanud literaat Jüri Šumakov (1914–1997) ning Tartu luuletaja ja pedagoog Veera Schmidt (1915–2000).¹⁹

Richard Viidalepp oli kogenud folklorist ja aktiivne rahvaluulekoguja. Eesti Rahvaluule Arhiivi ametnikuna 1929. aastast oli ta tegelenud ERA kaastööliste võrguga ning juhtinud mitmeid kogumisaktsioone. KKI rahvaluulesektoris üleviiduna sai Viidalepp

¹⁹ Ekspeditsioonide täpseid toimumisaegu ja osalejaid vt lisast 1.

*Richard Viidalepp ja Ülo Tedre küsitlemas Tudulinna 1956. aastal.
Foto: Richard Viidalepp (KKI, Foto 191).*

pärast Instituudi Tallinna kolimist (1952) sektorijuhatajaks ning arvatavasti ka parema võimaluse kogumistööd korraldada ja uurimisteemasid valida.

Teised ekspeditsioonidel osalejad olid väga erinevate välitöökogemustega. Eesti filoloogia lõpetanutel oli välitööpraktika kõigil väljaõppe osa, neist Ülo Tedre ja Loreida Raudsepa praktika toimus nn kolhoosifolkloori kogumisajal 1950. aastate alguses. Kindlasti mõjutasid eelnevad kogemused ka Alutaguse ekspeditsioonide kogumismeetodeid ja -eelistusi.²⁰

²⁰ Ülo Tedre töötas KKI RS-s väikeste vahedega 1949. aastast, kaitses vahetult enne Alutaguse ekspeditsioone kandidaadiväitekirja lõppriimilisest rahvalaulust. Loreida Raudsep lõpetas Tartu Ülikooli 1952. aastal ja sai augustis partei suunamise kaudu KKI RS nooremaks teaduslikuks töötajaks. Helgi Kihno asus laborandina tööle 1953. aasta novembris. Veera Pino tuli KKI RS-e 1956. aastal pärast TRÜ aspirantuuri lõpetamist. Andmed KKI RS koosseisu kohta pärinevad Ahven 2007 vastavatest peatükkidest.

Välitööde eesmärgid, teemad ja meetodid

KKI ekspeditsiooni eesmärgina märgib Ülo Tedre 1955. aastal:

Põhjuseks oli kompleksse ekspeditsiooni ettepanek (organisaator on Etnograafia Instituut Moskvast, prof. Tšebokšarovi juhendamisel uuritakse Balti rahvaste etnogeneesi) kuna Iisaku on eesti-vene seega ja lisaks võimaliku vajaja (≈vai?) elemendiga. Sm. Viidalepp lootsis lisaks leida ka täiendavaid andmeid oma töö jaoks eesti ja vene vägilasmuistendite ristumise kohta.²¹

Viidalepa juhitud ekspeditsioonid olidki erilised eelkõige kogumisala rahvastiku koosseisu tõttu. Viidalepa päeviku²² põhjal on ilmne, et temal oli selge arusaam välitööde piirkonna pärimusest ja rahvastikust – ta kirjutas palju poluvernike traditsiooni jäädvustamisest.

Ülo Tedre on aastakümneid hiljem osutanud, et Alutaguse ekspeditsioonisarja eesmärk oli viimaste regilauljate jäädvustamine (Tedre 1999, 6), kuid Viidalepa erihuvide tõttu ei olnud muusikaline folkloor kindlasti sektori välitööde fookuses (Saarlo 2017a, 125–127). Pigem võibki neid välitöid iseloomustada frontaalsus. Viidalepp ja gas osaliste vahel ülesanded, mis žanridele keegi keskendub – kuid see jaotus polnud loomulikult absoluutne. Kuigi Viidalepa koguhuvi keskmes oli hiiupärimus, tegi ta kogenud rahvaluulekogujana enesestmõistetavalt märkmeid muusikalise folkloori kohta, nagu ka etnograafilisi, keelelisi, kultuuriloolisi jm tähelepanekuid. Tema vastutustunnet kogumistraditsioonide ja üldisemalt folkloristika ees näitab asjaolu, et helilindistamise algusaastail prevaleeris salvestiste seas muusikaline folkloor, sh regivärsiline rahvalaul.

Teised ekspeditsiooniliikmed ei olnud nii kogenud rahvaluulekogujad, neil ei väljendunud ka kindlat koguhuvi. Noored folkloristid keskendusid nende jaoks silmapaistvatele ja eksootilistele nähtustele nagu käsikirjalised laulikud, pillimängijad, head jutustajad jne. Noorte kogujate kogumismeetodeid ja -eelistusi võis mõjustada ka eelnev kogemus – nad olid tudengite kogumispraktika läbinud 1950. aastate alul kolhoosides nn kolhoosifolkloori kogudes, mis

²¹ KKI 20, 315. Etno- ja toponüümide *vadja*- ja *vai*- suhted olid arutelu-aines toonastes Eesti etnilise ajaloo uuringutes (nt Ariste 1965; Pall 1977, 228–230), tänapäevaseks ülevaateks vt nt märksõnu *Vaiga*, *Vaivara*, *Vaivina* Kohanimeraamatust (Kallasmaa *et al.* 2016, 718–720) ning Ligi 2013, 18.

²² Iisaku ekspeditsioonilt 1955 (KKI 20, 355/437). Virumaa ekspeditsiooni-päevikute loendit vt lisa 2.

*Ohakvere küla jutut- ja naljamehed Aleks Koppel ja Meinhard Vilumets on hoos.
Fotod: Loreida Raudsep, 1957 (KKI, Foto 551–552).*

tähendas suures osas kolhooside majandustegevuse, kultuurilise harrastuse, seinalehtede ja punanurkade sisu, kujunduse ja muu sarnase harrastuskultuuri ja institutsionaalse kultuuri vahelmise fikseerimist, mistõttu nende tähelepanu võiski harjumuspäraselt olla suunatud pigem kultuuriajaloole ja kirjalikule väljendusele. Samuti võis olla kõitvam noorusliku uljusega jahtida laulukladesid ja vastupuiklevaid pillimehi kui küsitleda kannatlikult näiteks kalendrikombestiku üksikasju, mille käigus ehk meenuks regivärsiliste tavandilaulude riismeid.

Omaette küsimus on, kuidas tulid kogujad toime uue ekspeditsioonilise välitöövormiga. Kollektiivsus, mis oli toona valitsevas retoorikas nii hinnatud, ei olnud alati lihtne ja kõigile sobiv lahendus. Kõigi osalejate eelnevad välitööd olid toimunud üksi-paarikesi muutuva peatuskohaga retkedena. Nüüd oli ekspeditsioonist osavõtjate arv suur, kogujate teed ristusid samas piirkonnas, suhelda tuli nõukogude ametnikega, administratiivselt oli kokku lepitud kindel peatuskoht jne. Uus välitööde korraldus kindlasti institutsionaliseeris ja formaliseeris nii folkloristide omavahelisi vahekordi kui ka suhteid informantidega.

Richard Viidalepp võttis välitööde juhina oma ülesannet väga tõsiselt ja üritas kõike organiseerida-korraldada eeskujulikus vormis. Juba esimesel ekspeditsioonil 1955. aastal peab ta töökoosolekuid, jagab üldisemaid kogumisülesandeid jmt (vt nt KKI 20, 371/2, 382). Siiski on Viidalepp hädas noorte kogujatega, kes tema soovitusi ei järgi ja isepäiselt oma valikuid teevad.

Sel päeval oli kavatsus Peipsi ääres ära käia, s.t Peipsi äärsetes külades. Ma kujutlesin, et me lähme sinna kogu kollektiiviga, et lähme korraga. Kuid nii see ei tulnud välja. [---] Olin endale pahane, et ma siiski ei kasutanud sel hommikul aktiivsemat veenmismeetodit. Meil oleks siiski olnud vaja see retk teha ära koos kogu kollektiiviga. Nüüd kujunes asi teisiti ja see mõnevõrra kahjustas meie tööd. (KKI 20, 391/2)

Ühe metsa vahel tulid vastu sm-d Raudsep ja Kihno – jalgratastel. Nemad olid nüüd omakord minemas Peipsi äärde. Kokkusattumine oli rõõmustav. Mulle oli see ootamatugi: ei teadnud, et nad üldse seda teed mööda võiksid tulla. Vahetasime lühidalt informatsiooni ja jätkasime teed.

Edasi minnes pidin jälle muretsevalt mõtlema, kuidas need eriaegsed retked siiski segavad meie tööd. Meil on ees veel käigud Kuremäele.

Paratamatult tulevad needki teha vähemalt kahes grupis. Nii läheb meil tööpoolest üsna raskeks regulaarselt neljakesi kokku saada. See oleks aga väga tarvilik ekspeditsiooni töö teadlikumaks juhtimiseks ja suunamiseks. (KKI 20, 401/2)

Siiski on nii Viidalepa enese kui ka teiste osaliste päevikutest aru saada, et Viidalepp ise ei kohanenud kollektiivse kogumisvormiga ja eelistas oma plaane ja käike ise seada. See asetas aga noored folkloristid olukorda, kus nad jäid piisava juhenduseeta.

*Pillimees Voldemar Kang Kõnnu külast oma perekonnaga.
Foto: Helgi Kihno, 1957 (KKI, Foto 403).*

Oleksin meelsasti läinud sm. Viidalepaga koos – tema on vilunud koguja mitmekümne aastase staažiga, kuid Viidalepp kadus hommikul koos rattaga. Jala ei jõudnud kuidagi järele. Nii nurjus esimene katse taotleda kogemuste vahetamist konkreetse töö juures. [---]

Ekspeditsioon – minu osas – osalt ebaõnnestus. Objekte ja seega materjali vähe. Osalt oli see tingitud ebaküllaldasest ettevalmistusest. Puudus eelnev kirjalik kontakt kohalike kooliõpetajatega, kes oleksid võinud teha ettevalmistusi ja nö. “luuret”. Ei saanud tutvuda sm. Viidalepa kogumismeetodiga. Jalgratta puudumise tõttu olin teistest isoleeritud ja määratud iseseisvale tööle. Kogemusi seetõttu sai nagu vähevõitu, igatahes oodatust vähem. Üksi kogumine – pealegi väljasõidul – nõuab kahtlemata suuremat ettevalmistust ja suuremaid kogemusi kui need minul on. Igatahes peab märkima, et senistest kogumismatkadest on see andmete ja materjalide suhtes kõige kasinam. (KKI 20, 318/9, 323 – Ülo Tedre (1955))

Arvatavasti jõudis see vaikiv konflikt KKI juhtkonnani ja selle tagajärjeks oli Viidalepa 1956. aasta päeviku muutumine silmnähtavalt ametlikumaks ja aruandlikumaks. Ta alustab ekspeditsiooni korraldamise ja ettevalmistuste ülevaatega ning viib sisse mitmesuguseid uuendusi, nagu igahommikused nõupidamised, kogumisaruanded jmt. Muutusi päeviku kirjastiilis ja töökorralduses kajastab ilmekalt esimese tööpäeva alguse kirjeldus:

Sel hommikul enne tööle minemist tegin omavahelise nõupidamise, milles ekspeditsiooni liikmeile selgitasin meie ees seisvaid ülesandeid ja nende lahendamise võimalusi.

Muu seas ütlesin:

“Meie ülesandeks on uurida siinset rahvaloomingut, sõnalist ja muusikalist, nii endisaegset kui kaasaegset. On vaja selgitada siinse folkloori kohalikke erijooni ja arengu eri suundi. On vaja jälgida nähtusi nende alalises muutumises ja ümberkujunemises. Mis on siin vana ja mis uus? Millal on tekkinud muutused?

Meil tuleb ekspeditsioonilisse töösse suhtuda mitte lihtsalt kogujatena, kes kirjutab kõike, mis ette juhtub, vaid uurijatena, kes suhtuvad kogutavasse ainekku teadlikult ja hindavalt.

Mida siit saada võib, seda me veel ei tea, kuid juba täna õhtul oleme selles suhtes targemad ja teadlikumad.

Kohaliku rahvaga püüame hästi läbi ajada.

Tekkinud raskustest ja äpardustest palun mind alati informeerida. Samuti palun esitada soove abistamise suhtes.

Meie huvipiirkonda kuuluvad järgmised ainealad: rahvalaulud (vanad ja uued), rahvajutud, mõistatused, vanasõnad ja kõnekäändud, uskumused ja kombed, rahvamuusika, rahvamängud.

Kirjapanekuid teeme kuuldeliselt, paremad palad aga võtame helilindile.”

Jagasin välja küsimuslehti.

Leppisime üldjoones kokku ka ülesannete jaotuse kohta:

Jüris – viisid, rahvamuusika ajalugu.

Kihno – mängud, laulud.

Raudsep – rahvasatiir, laulikud, tähtpäevade kombed ja laulud.

Tedre – uuem rahvalooming.

Viidalepp – eesti-vene suhted, jutustamine ja jutustamise kohalik spetsiifika.

Viidalepp Jaan – poistemängud, fotod.

Et me käime mitmes grupis, seadsin sisse üldise päeviku, mis seisab suures toas laual: igaüks märgib sisse, kuhu ja millal ta on läinud ja millal tagasi saabunud, võimalikult ka päeva esialgsed tulemused.

Teatasin mõned võimalikud objektid, kelle kohta oli juba andmeid.

Niisuguseid nõupidamisi toimus ka mitmel teisel hommikul, ms. ka selleks, et juhtida tähelepanu mõnede kohalike omapärasuste jälgimise vajadusele (seamatus, kuiva haugi söömine jm.)²³. (KKI 22, 576/9)

Tegelikkuses, loomulikult, ekspeditsiooni töökorraldus nii drastiliselt ei muutunud. Küll aga muutus Viidalepp ise koostööaltimaks ja kaasas aktiivsemalt teisi kogujaid oma plaanidesse-tegemistesse. Aastate jooksul õppisid kõik sujuvamat ühistööd, kujunesid välja kollektiivse kogumistöö voorused – info jagamine, üksteise teemade küsitlemine ja motiivide kontrollimine suuremalt maa-alalt jmt. Siiski lõppesid KKI folkloristide ühised käigud, Viidalepp jäi Alutagusele ja Peipsi-tagustele aladele käima koos mõne tehnikuga, kellest nt Helgi Kihnoga kujunes tal väga hea koostöö.

Kogumismeetodina valitses esimestel aastatel suuline küsitlus, mis palade kaupa üles kirjutati. Piirkonda sõites võeti ühendust ametiasutustega (kolhoosikeskus, külanõukogu), kus – lisaks möödapääsmatule komanderingudokumentide tembeldamisele ja elukoha registreerimisele – püüti selgeks teha vanemate ja jutu- või lauluosavamate elanike elukohad. Sarnaselt teotseti ka külades, kus inimesi üles otsides selgitati välja informantide repertuaari iseloom ja suurus, otsiti pillimängijaid, käsikirjalisi laulukladesid jms.

²³ Seamatus oli Alutagusele omane seatapu-kombestik (vt nt KKI 22, 493/4 (82)), kuiva haugi söödi paastumaarjapäeval kalaõnne soodustamiseks Peipsi ümbruses (vt Hiimäe 2013, 114–115).

Tagantjärele hinnates kohati isegi ootuspärasest vähem umbusku, kuid päevikutes on jäädvustatud mõned vahejuhtumid, nagu laulukladede otsimine, tühjad majad, isikute põlvnemine ja pere liikmete saatus, mis viitavad asjastele repressioonidele ja rasketele majanduslikele oludele.

Asume tagasiteele Kõrvemetsa poole, et otsida mitmelt poolt juhatatud laulukauistikut, mis pidavat asuma Aadami talus. Seal aga ei teata sellest midagi... (KKI 22, 47 – Loreida Raudsep (1956))

Peab ka märkima, et rahvas on mõneti kartlik või umbusklik. Eriti ilmneb see nimede n.ö pelgamises. Mitmed küsitletud isikud lihtsalt keeldusid ütlema oma nimesid. Otsustades rahva juttude järgi, võib see tulla ka mõnede kolhoosiesimeeste (näit. “Tee kommunismile” esimees) väärist käitumisest. (KKI 20, 321 – Ülo Tedre (1955))

Alates teisest ekspeditsioonist 1956. aastal, olid välitöödel kasutada ka lintmagnetofonid (vt Oras 2009). Nii kujunesid ka suulised intervjuud aina rohkem helilindistamise ettevalmistuseks, repertuaari piiritlemiseks ja valimiseks. Kuna lintmagnetofonid polnud portatiivsed ja sõltusid elektrivoolu olemasolust, langes välitöötajate õlule kohustus organiseerida koht ja aeg helilindistamiseks ning veelgi keerulisem ülesanne saavutada üksmeel informantidega neis asjus. Transpordiolud olid rasked (või olematud) ja enamik inimesi kolhoositöoga hõivatud, mistõttu ongi folkloristide päevikud tulvil logistikaprobleeme ja petetud lootusi.

14. juulil oli ette nähtud kibe tööpäev. Pidi tulema palju inimesi lindistamiseks. Läksin kohe peale hommikusööki metskonda, kerisin “Jauza” ketastelt täislindid suure magnetofoni ketastele ja täitsin kettad tühja lindiga. Valvasin seal kella 16-neni.

Siis vahetati mind välja. Tegin Helle ja Jaaniga sõidu järvele. Tulime tagasi kella 17.30ks – ei ühtegi objekti. Sm. Viidalepp kogus metskonna töötajad kokku, demonstreerisime neile kohapeal tehtud võtteid ja ka varasemaid. Hiljem pakkisime aparaadid ja siirdusime koju.

Õhtusöömaag oli kurb ja sünge. Kes oli kellele mida teinud??? (KKI 25, 16/8 – Helgi Kihno (1957))

Alates neljandast ekspeditsioonist 1958. aastal, kui ekspeditsiooniliikmete arv vähenes kahe-kolmeni, keskendusidki Viidalepp ja Kihno kohapärimuse helisalvestamisele, jäädvustades enamasti

varem kohatud informantide repertuaari. Ekspeditsiooni kestvus kahanes, liiguti autoga, tänu millele sai külastada rohkem informante, samuti lahenesid transpordiprobleemid. Käsikirjalised üleskirjutused muutusid väga napiks. Enam ei saanudki rääkida kogumise frontaalsusest, tegu oli pigem materjali süvendatud järelkorjamisega.

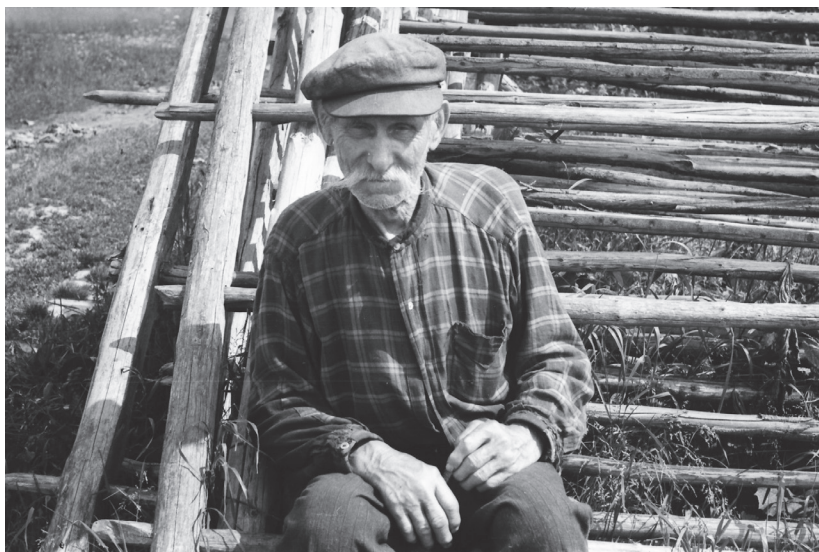
Kalevipoeg ja Dobrõnja

Alutaguse oli etniliste suhete uurimiseks äärmiselt põnev ja viljakas piirkond, kuna sinna oli aastasadade jooksul ümbritsevatelt aladelt siirdunud erineva etnilise päritoluga elanikke. Üks Alutaguse põliseid etnilisi rühmi olid nn poluvernikud (ka poluvertsikud, lisaku eestlased – vt Moora 1964, 11). Poluvernikute esivanemateks arvatakse teise aastatuhande jooksul mitme lainena Alutagusele jõudnud vadjalasi, kes segunesid sinna hiljem siirdunud venelastega (või venestunud vadjalastega) ning rääkisid omapärast eesti-vene segakeelt (Ligi 2013, 16–17). Poluvernikud võtsid omaks luteri usu ja läksid 20. sajandi jooksul üle eesti keelele (Moora 1964; vt ka Salve 2013, 148–149).

Sõja eel oli Alutagusel kogumisretkel käinud Paul Ariste (vt Ariste 1930), nõukogude ajal korraldasid uurimisretki etnograafid (Moora 1964). Kuna etniliste suhete alase materjali kogumine ja uurimine oli prioriteetne ja prestiižne, võiks eeldada ka Viidalepa korraldatud ekspeditsioonidelt kõigi või vähemalt enamiku osalejate keskendumist poluvernikute küsitlemisele.

Huvitaval kombel aga Viidalepp n-ö broneeris poluvernikute ja eesti-vene suhete teema endale ega rakendanud näiteks Loreida Raudsepat eesti-vene folkloori kogujana. Toona oli täitsa tavaline, et folkloriste takistas keeleoskamatus, mistõttu vene küladesse saadeti väheseid keeleoskajaid. Raudsep oli veetnud sõja-aastad vene tagalas (Uuet 2010, 103) ja valdas vabalt vene keelt, asudes vajadusel innukalt tõlgiks.

[kolhoosikontoris] *Sisse astub veel keegi võõras mees, kes pöördub vene keeles esimehe poole. Kuna parajasti pole kedagi, kes seda keelt mõistab, siis olen tõlgiks.* (KKI 22, 25 – Loreida Raudsep (1956))

*Poluverniku päritolu jutustaja Taavet Karp Vaikla külast.
Foto: Richard Viidalepp, 1955 (KKI, Foto 60).*

Ometi ei näita Raudsep mingit initsiatiivi eesti-vene suhete teema täitmiseks – ta ei käi vene külades kogumas, isegi Peipsi äärde sattudes ei kirjuta ta midagi üles vene peredest. Raudsep ei pane lisaku poluvernikuid nagu õieti tähelegi, kuigi külastab ka seda päritolu inimesi ja imestleb eesti-vene segakeelt:

Oleme Kuremäe nimelises külas ja samanimelises kolhoosis Tukk'ide peres. Vanakesed elavad kahekesi. Liisal on 74, Jaanil aga juba 77 aastat turjal. Mõlemad on varem elanud Peipsi taga, Naroova jõe ääres. Siia asunud alles pärast sõda. Mees on kolhoosis sepaks, naine aga juba 6 aastat postivedajaks. Kõnelevad vabalt nii eesti kui ka vene keelt. Koera ja kassiga (rohkem loomi neil pole) räägivad nad vene keelt, omavahel aga vist mõlemat. [...] Lauldes on tunda venepärane aktsent. [...] Huvitav paar. Omavahel näib valitsevat väga südamlik vahekord ja täielik teineteise mõistmine. Nende keel kutsub vahetevahel meie huultele muige – see on kohati mingi keelepudru – eesti keel venekeelsete sõnadega, mis vägisi tikuvad kõnesse, eriti intensiivse mõtteviisi juures. (KKI 26, 19/21)

*Sootaga külas oma aidatrepil istub Loviisa Mahmastol, poluverniku päritolu, ümbruskonnas tunnustatud ravitseja, suurepärase jutustaja ja laulja.
Foto: Helgi Kihno, 1957 (KKI, Foto 1108).*

Mis põhjused selle taga ka olid, on ilmselge, et Raudsep ei sobitunud Viidalepa tööstiiliga. Saanud endale kirikuvastase huumori näol isikliku uurimisteema, pühendus Loreida Raudsep edaspidi selle kogumisele Kesk-Eestist ja Hiiumaalt ning jäi Virumaa retkedelt kõrvale. Ka ei avaldanud ta Virumaa ekspeditsioonidega seoses kirjutisi. Tema kogumisstiili Järva- ja Hiiumaal iseloomustab hoog-

töölisus – autoga külastati kiirkorras pastorinaljade jutustajaid ja lindistati nende repertuaari.²⁴

Richard Viidalepp ise kogus huviga poluvernikute külades, nagu esialgselt plaanis oligi. Ta märkis poluvernikute keelevahetust, kuna see oli hästi dokumenteeritav: poluvernikud ise rääkisid, kuidas toimus üleminek vene keelelt eesti keelele paari põlvkonna jooksul. Ta täheldas ka eesti ja vene kommete erisusi, rahvausundilist ja etnograafilist terminoloogiat ning eestipärasuste sissetungi, nimevahetusi jms.

Valisin Vaikla (end. Porskova) küla. Kuulduste järgi peab just see olema nn. poluvernikute keskus. (KKI 20, 363/4)

Ilma erilise sissejuhatusest kuulsin temalt üht-teist rahvakommete alalt. Sain iseloomustuse ka rahvuslike olude kohta, andmeid küla laialiajamise kohta jne. Iseloomulik oli ka jutustaja enda keelepuuk ja venepärane sõnastus. “Praegust ka isekeskis suuremast vene keelt räägivadki,” ütles ta selle küla kohta. Seda ma kuulsin ise ka oma kõrva, et vanemad inimesed kõnelevad parema meelega vene keelt, noortel aga domineerib eesti keel. (KKI 20, 367/8)

T. Murumäe ütleb enda kohta: “Ennem isakodus kodune keel oli vene keel. Aga kui meie juba lapsed saime, siis juba eestlased. Naine oli ka siit.” [---]

Küsisin temalt uskumusi ja kombeid. Huvitav oli teade külmale ohverdamisest talvel, et herved suvel head saaki kannaksid. Kuulsin teate mütoloogilisest olendist, kelle nimi oli xyðóü²⁵. Tema mütol. terminoloogia oligi osalt eesti, osalt vene keeles. (KKI 20, 370/1)

Kuid vene külasid ja peresid Viidalepp vältis. Peipsiäärsetest vene küladest pöördus tagasi põhjendusega, et vene peredest pole midagi koguda. Sellega järgis ta endiselt n-ö traditsiooni puhtuse printsiipi, mis valitses eesti folkloristikas pea 20. sajandi lõpuni: “päris folkloori” kannavad ikka põliselanikud, sisserännanute folkloor ei ole relevantne.

Alaküla on suur vene küla. Külas on kirik. On ka kauplus, mis aga esmasp. tõttu suletud. Küla on üsna suur, kuid jätab siiski kuidagi

²⁴ Järvamaa ekspeditsioon toimus 1958. aastal (KKI 29), Hiiumaa 1959 (KKI 30). Raudsep osales ka 1965. aastal Järvamaal KKI suuremal ekspeditsioonil (KKI 38).

²⁵ xyðóü – luupainaja, vt KKI 20, 577 (100).

kõleda mulje – vähe on puid, vähe on rohelist, aedu majade ümber. Sattusin korduvalt venelaste majadesse ega saanud paberile midagi. (KKI 20, 400)

1957. ja 1958. aastal olidki ekspeditsioonil seetõttu kaasas vene materjali kogumiseks vene filoloogid-kirjanikud Jüri Šumakov ja Veera Schmidt.²⁶ Siiski ei olnud Viidalepp ka sellise koostööga rahul. Šumakov, kel oli Peipsi-äärses piirkonnas palju tuttavaid, tegutses liiga isepäiselt ja Viidalepa jaoks vististi kontrollimatult. Sellest hoolimata jätkus nende (konfliktne) koostöö ka hilisematel ekspeditsioonidel Peipsi teisel kaldal.

Sõidame kloostri juurde Šumakovi otsima, sest ta jäi sinna enne maha, et koguda andmeid võimalike vene jutustajate kohta. Leian Š. kloostri kirikust, kus parajasti toimub teenistus. Ta ei soovigi Illukale tulla, vaid soovib ööbida siin kellegi tuttava pool. (KKI 32, 449/50)

Soompea külas Zabolotnaja juures. Šumakov hakkas siin pihta vene keelega, kuid paistis, et see pahandas vanainimese ära, sest ta peab ennast eestlaseks. On sündinud Luuga külas. Mõne asja kohta ütleb: “Это в русских деревнях, а у нас не было.” (KKI 32, 473)²⁷

Veera Schmidtil puudusid Viidalepa arvates (ja küllap ka tegelikkuses) välitööde kogemused, mistõttu ta ei süvenenud küllaldaselt kogumistöösse.

Siis selgus, et sm. Schmidt, kellelt hommikul sain telefonogrammi, oli juba Vasknarvast tagasi. Tundus, et ta nähtavasti tegi oma töö liiga lühidalt. Oli ju kokku lepitud, et ta alles laupäeval pidi tulema tagasi. [---]

Pidasin nõu sm. Schmidtiga tema ärasõidu asjus. Ühtlasi kuulsin informatsiooni tema käigu tulemuste kohta. Ta tulemused pole kuigi suured. Nähtavasti oleksin pidanud temaga kaasas olema ja aitama küsitleda. Kuid see polnud võimalik, sest ma pidin samal ajal siin olema, et organiseerida lindistamist. (KKI 24, 241/2 – Richard Viidalepp (1958))

Schmidtiga suheldes avaldusid eredalt Viidalepa isiksuse vastuloolud. Ta oli kui lõhki rebitud vastutuse ja kohusetunde koorma all.

²⁶ Nende kogutud materjal aastaist 1957–1960 on käsikirjaköites KKI 23. Kahjuks ei kirjutatud kumbki välitööpäevikut.

²⁷ KKI 32, 473.

*Maria Popljovkina ja Georg (Jüri) Šumakov Kuningakülas.
Foto: Richard Viidalepp, 1960 (KKI, Foto 834).*

Ühelt poolt tundis ta ekspeditsioonijuhina kohustust juhendada ja kontrollida teisi kogujaid, teisalt tema isiklikud uurijahuvid ja kogumismeetodid süvendasid tema eraldumist lärmakast ja pinna-pealsest suhtlemisest. Schmidti puhul oli ta sunnitud laskma tal iseseisvalt koguda, kuigi lõpptulemuseks oli (oodatult) süvenematus ja liiga hõre pärimuse jäädvustamine.

Siiski, aastate jooksul kohanes ka Viidalepp ise: käis vene külades ja küsitles vene jutustajaid ega kõhelnud venekeelseid üleskirjutusi tegemast. Nii näiteks August Annistiga koos tehtud automatkal Peipsi ümbruses ja Alutagusel “Kalevipoja jälgedel” proovis ta kindlaks teha vene vägilaste ja eesti hiiumuistendite motiivide tuntuust ja levikut mõlemakeelsete isikute seas.

Mustvee linna serval püüdsin juttu alustada paari venelasega. Neist noorem teadis midagi ka eestlaste ainetikust. (KKI 32, 319 – Richard Viidalepp (1959))

Vahelepõige Peipsitagusesse

Võib öelda, et toonaste suurekspeditsioonide ideaalile vastas kõige rohkem 1958. aasta juulis toimunud ekspeditsioon Peipsitagustele aladele (Leningradi ja Pihkva oblastisse), mille korraldasid Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut ja NSVL Teaduste Akadeemia Etnograafia Instituut. Eesti teadlastest osalesid lisaks Viidalepale etnoloogid Aliise Moora ja Ants Viires, keeleteadlased Paul Ariste ja Arvo Laanest ning kunstnikud Evi Tihemets ja Herald Eelma. Viidalepa ekspeditsioonipäevikust²⁸ ilmneb, et suurte lootustega alanud ekspeditsioonil tekkisid vastuolud uurijate huvides. Eesti teadlaste vähemus ei suutnud oma soove – Eesti asunduste külastamine – kuuldavaks teha ning olid sunnitud alluma enamuse eelistustele.

Lootsin, et hommikul läheme veel uuesti simititslaste juurde. Otsime üles mõne põlise eestlaste talu, vaatame ehitusi, esitame küsimusi. Kuid sellest ei tulnud midagi välja: venelasi see muidugi ei huvitanud, eestlased ei esitanud oma soove aga kuigi nõudlikult. Polnud päris selge, kuidas selle eksp. juhtimine tegelikult hakkab toimuma. (KKI 32, 13)

Kuna nelja nädala jooksul läbiti pikki vahemaid Kingissepast kuni Kraasna eestlasteni välja, muutus ekspeditsioon ekskursioonilaadseks läbikihutamiseks Peipsi tagustest küladest. Laialivalgivate eesmärkide koondamise asemel näidi lähtuvat juhuslikest huvipäratajatest ja oludest, peale üksikute erandite ei peatunud kuskil pikemalt.

Ühes läbisõidetavas külas nägime jälle huvitavaid maju. Kuid ei lastud peatuda: kui halva teega jääd peatuma, siis pärast ei saagi enam edasi! (KKI 32, 19)

Õhtu eel siiski tuli väljasõit kõne alla, kuid miskipärast oli soovijaid vähe. Seetõttu sattusin minagi sellesse gruppi, kes pidi vaatama minema küla, mille nimeks on olnud Tšuhhonskie Zahhodõ. Sõitjaid oli kolm: mina ja kaks Moskva tüdrukut. Tundus imelik õhtu eel minna veel kodust kaugemale, sest seal ei jää aegagi küsitlemiseks. Kuid meil pole kombeks oma ettevõtteid asjalikult läbi kaaluda. (KKI 32, 54)

²⁸ "Ekspeditsioonilt Peipsitagusele alale juulis 1958" (KKI 32, 1/136).

*Jutustaja Anastasia Grizkina Tšudskije Zahodõ külast.
Foto: Richard Viidalepp, 1958 (KKI, Foto 637).*

Siiski tundub, et koordineerimismuredele vaatamata kohanes Viidalepp sellise töömeetodiga ning jätkas oma huvialadel küsitlemist, kirjeldades oma päevikus eestlaste järeltulijaid, nende keeleoskusi ja kombed. Küsitlemine toimus valdavalt vene keeles, kuna eestlaste kogukonnad olid kas hääbunud (Peipsitagused külad hävitati sõja ajal) või venestunud.

Hiiumuistendite motiive leidis Viidalepp küll vähe, kuid Oudovast ülespoole aina rohkem. Nii et ta võis rahulolevalt tõdeda: “Pole enam kahtlust, et siin – Peipsi tagusel alal – leidub mitmeid paralleele eesti vägilasmuistenditele” (KKI 32, 93). Sellelaadse edu tõttu sõitis Viidalepp tagasi põhjapoolsele Peipsitagusele (kuni Oudovani) 1960. aastal koos Jüri Šumakovi ja Heino Pedusaarega.²⁹ Selle lühiekspeditsiooni käigus tõdes ta taas eestlaste venestumist.

²⁹ Vt päevik “Ekspeditsioon Narva jõe ümbrusse ja Pepsi taha 30. VII – 6. VIII 1960” (KKI 32, 489/535).

Peipsitagusest ekspeditsioonist osavõtjaid Oredežis. Üleval Evi Tihemets. Esireas vasakult teine Herald Eelma, kolmas Ants Viires, viies Paul Ariste. Paremtal esimene Aliise Moora, teine Arvo Laanest. Foto: Richard Viidalepp, 1958 (KKI, Foto 666).

Ainuke eestlaste perekond selles Novaja külas. Koduseks keeleks vene keel. Vanemad lapsed oskavad ka eesti keelt. Peremees ise on käinud ainult vene koolis, sest eesti koole pole olnud. (KKI 32, 530)

Paraku, nii nagu Kodavere ja Setu-Räpina ekspeditsioonide materjal, nii jäi ka Alutaguse ja Peipsi-ümbruse venekeelne pärimus eraldi käsikirjadesse seisma. Sarnaselt “nõukogude folklooriga” ei kasutatud neid uurimuste allikatena, vaid üksnes aruannetes esitamiseks.

Kelle omad olid Kalevipojad?

Kalevipoja temaatika prestiižsus ja perspektiivikus tekitab mitmeid intrigeerivaid küsimusi 1950. aastate eesti folkloristika erialase konkurentsi kohta. Mida toona koguti ja mida deklareeriti kogutavat? Kellele – ehk toonases sõnastuses – kelle tööplaani kuulus Kalevipoeg? Kalevipoja pärimusega olid kõige deklaratiivsemalt seotud TRÜ kirjanduse ja rahvaluule kateeder eesotsas Eduard Laugaste, kes oli sõjajärgses folkloristikas silmapaistvalt kõrgelenulise karjääriga ning kahtlemata sõna- ja mõjuvõimas isik. Kuna Laugaste oli juhtival positsioonil nii eepose kui ka akadeemilise hiiumuistendite avaldamise juures, oli tal võimalus juba 1950. aastast saata tudengeid “kolhoosifolkloori” kampaaniaga paralleelselt koguma Kalevipoja pärimust. Välitööd toimusid peamiselt Virumaal, Rakvere, Tapa, Kose, Mustvee ja Jõgeva rajoonis; tudengid käisid ka Alutaguse piirkonnas 1954. ja 1955. aastal.³⁰ Nende välitööde esmane eesmärk oli Kalevipoja nimega seotud paikade ja muististe otsimine, jäädvustamine ja inspekteerimine (Ariste & Laugaste 1952; vt ka Hiiemäe 2003, 67), juttude folkloorsed eripärad (motiivid, varieerumine, esituse iseärasused) jäid tahaplaanile.³¹

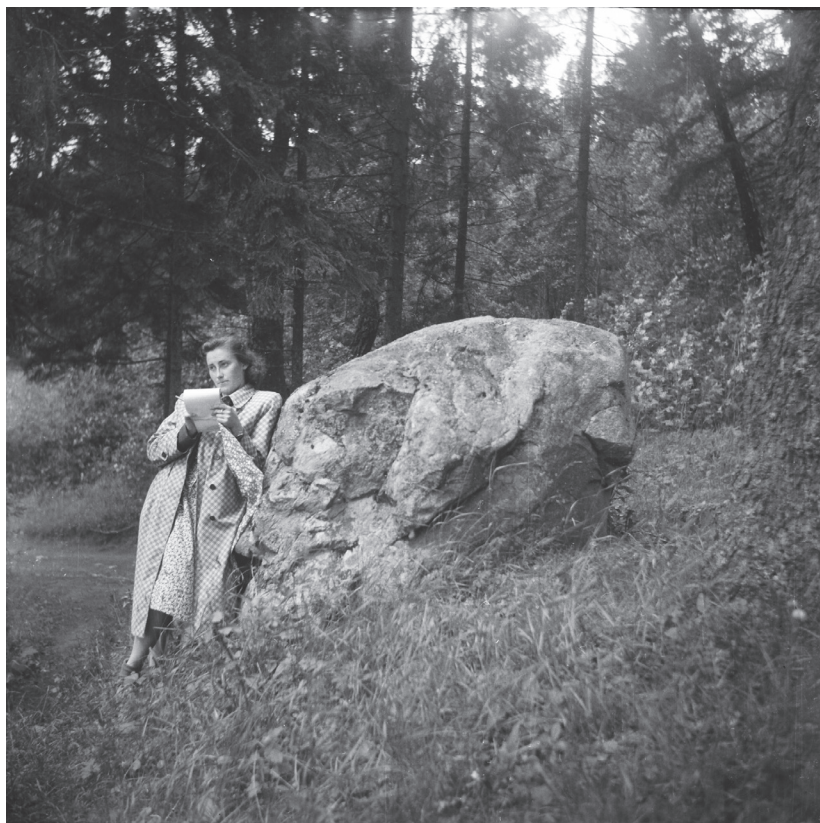
Ka Viidalepa eriülesandeks jäi KKI RS Virumaa ekspeditsiooni-sarja lõpuni eesti-vene suhete ja hiiupärimuse jäädvustamine (vt nt KKI 22, 576/9). Selle põhjuseks oli kahtlemata tema varasem huvi kohapärimuse ja hiiumuistendite vastu – oli ta ju 1930. aastate lõpus juhtinud kohapärimuse kogumisaktsiooni ERAs ning kirjutanud vastavasisulisi artikleid (nt Viidalepp 1939).

Kuid tudengite ja KKI folkloristide välitööde paralleelsus ning kattumine ajas ja ruumis, samas aga koostöö puudumine jätab mulje huvide konfliktist ja temaatilisest dubleerimisest. On täiesti ilmne ja arusaadav, et erinevate folkloristlike institutsioonide vahel jagati ja piiritleti uuritavad teemad ning kogumispiirkonnad.³² KKI,

³⁰ Vt nt Virve Murumaa ja Ülo Tedre kogumispäevikut 1950; 1951 Anita Riis; 1952 Ingrid Sarv ja Ellen Veskisaar, Anita Riis; 1954 Anita Rõõm, Maie Võerahansu; 1955 Anita Rõõm. Päevikute arhiiviviited vt lisa 2.

³¹ Ülo Tedre ongi kritiseerinud Laugaste akadeemilist muistendikõidet seetõttu, et väljaande tüpologia aluseks on kinnismuistis, mitte muistendisüžee (Tedre 2008, 136).

³² Tööülesannete jagamiseks olid isegi vastavad institutsioonid, folkloristide teemasid jaotas Vabariikliku Koordineerimisnõukogu ajaloo ja filoloogia teaduste sektsioon, vt F 24, n 1, s 269.

Rahvaluulekoguja Anita Riis Porkuni järve kaldal Porkunit kirjeldamas. Kaie-allika ligidal asuvat suurt kivi on oletatud Kalevipoja kiviks – teateid sellest ei leidnud. Foto: Ülo Tedre, 1951 (KKI, Foto 1045).

TRÜ ning RKM folkloristide 1955. a aprillis toimunud koordineerimisnõupidamise protokollist (F 24, n 1, s 269) saab lugeda asutuste rahvaluule kogumise plaanidest. Seal on märgitud nii TRÜ tudengite Kalevipoja jm hiiupärimuse kogumine kui RKM folkloristide eesti-vene(-vadja) suhete alane kogumine Peipsi rannikul Kodavere. Alutaguse piirkond oli samuti jutuks, kuid RKM folkloristide tulevikuplaanidena. Viidalepp ei rääkinud sel koosseisul KKI ekspeditsiooniplaanidest, väljendades vaid pahameelt, et ühine

*Peipsi lähistel Kalevipoja haul koos August Annistiga.
Foto: Richard Viidalepp, 1959 (KKI, Foto 759).*

ekspeditsioon Alutagusele RKM ROga ära jääb. Samuti ei rääkinud ta Kalevipoja juttude kogumisest Alutagusel. Selle protokoll põhjal jääb mulje, et Viidalepp ei avaldanud oma huve Kalevipoja juttude osas enne ekspeditsiooni(sarja) toimumist.

Võimalik, et KKI RS välitööde frontaalsus, muude žanride kaetus ja kohatine muusikalisele folkloorile keskendatus, eriti aga deklaratiivne fokuseeritus eesti-vene suhetele kompenseeriski huvide konflikti ja hägustas võimaliku skandaali teravikku.

Tagantjärele peab aga nentima, et Viidalepa huvi Peipsi-ümbruse Kalevipoja muistendite vastu jäi väärilise väljundita. Viidalepp ei olnud akadeemilise hiiu- ja vägilasmuistendite seeria toimkonnas. Tema kogutud jutte, v.a esimesel 1955. aasta ekspeditsioonil kogutuid, ei avaldatud ei seeria esimeses, Kalevipoja köites ega kolmanda köite lisades. Võib olla mitmeid põhjuseid, miks vaatamata ammandavuse taotlusele jäi palju KKI folkloristide kogutud jutte avaldamata. Nagu Mall Hiimäe märgib (2003, 67–69), võis oma osa olla tõsiasi, et Alutaguse Kalevipoja-muistendid polnud sugugi nii

venesõbralikud kui valitsev ideoloogia ette nägi. Viidalepp ise kirjutas Kalevipoja muistendite motiividel mõned artiklid,³³ kuid monograafiat ei sündinud. Samas, arvestades toonaseid kirjastusolusid ja üldist produktiivsust, võib küllap sedagi õnnestumiseks pidada.

Kõige suurem kaotus on aga see, et neil Viidalepa juhitud Alutaguse ekspeditsioonidel kogutud materjal on jäänud kuidagi üldisest kasutusest kõrvale. Nii nagu ei jõudnud enamik Alutaguse ekspeditsioonidelt kogutud regilaule ja -viise Vana Kandle Jõhvi-Iisaku köitesse (vt Saarlo 2017a, 133–134), ei ole ka kohapärimus väärikat käsitlust leidnud hilisemates uurimustes (nt Kalda 2017). Arvata võib, et lisaks tehnilistele põhjustele – omaaegsed käsikirjade kättesaadavuse ja kopeerimisprobleemid³⁴ – ning keerulistele inimeste-vahelistele suhetele mängis siinjuures rolli ka Viidalepa liigne introvertsus. Tema tagasihoidlikkus kogutud materjali tutvustamisel põhjustas KKI käsikirjakogude marginaliseerumise ja unustuse.

Lõpetuseks

Rääkides sõjajärgsetest stalinistlikest aastatest Eesti folkloristikas ja humanitaarias ei saa eirata poliitilist survet ja sundust, mis mõjutasid toonaseid teadlasi ja akadeemilisi valikuid. Teisalt ei saa aga kõrvale jätta inimeste kohanemisvõimet, oskust kohastuda ka kõige rängemates oludes. Kohustuslikust “ebateadusest” – nagu “kaasaegne nõukogude folkloor” võis Eesti Vabariigis hariduse saanud folkloristidele tunduda – osati üsna sujuvalt eemale libiseda.

Nii toimus ka rahvaste vaheliste suhete teemaga – eesti ja vene rahvaste sõpruse kohustusliku käsitlemise käigus uuriti ja koguti ikka, mis tundus huvitav ja ühendav. Etnogenees ja Kalevipoeg päätsid Eesti rahvusteadused, nende kattevarjus pöördus Eesti folkloristika oma tavapärastesse rööbastesse tagasi.

Siiski tähendas see ka folkloristika omamoelist konserveerumist. Rahvastevaheliste suhete temaatikasse ei süvenetud kuigivõrd,

³³ Eesti rahvaluule bibliograafiast (1919–1992) leiab kolm artiklit (Viidalepp 1958; 1961; 1968), kuid neid ilmus ka ajalehtedes, mille sisu bibliograafias avatud ei ole (nt Viidalepp 1951; 1957).

³⁴ KKI käsikirjakogu jõudis Tartusse rahvaluulearhiivi 2000. aastal. Käsikirjad on varustatud registritega, kuid nende sisu ei kajastu arhiivi temaatilistes kartoteekides.

kogutud materjale esitati vaid “plaani täitmise” ja “ümberkasvamise” demonstreerimiseks. Venelastelt – ja ka poluvernikutelt – kogutud materjalid jäid seisma, neid ei uuritud edasi. Vene pärimuse kogumine hangus, kuni vene keele ja kirjanduse kateeder selle töö üle võttis.

Hiiu ja vägilasmuistendite kogumine ja uurimine püsis edukalt päevakorral, kohapärimuse küsimine lisandus vaikimisi välitööde kaanonisse ja elab praegu pisut muutunud kujul haripunktis. Ka suurte ekspeditsioonide korraldamine muutus enesest mõisteta-vaks, iga-aastased suured frontaalsed ekspeditsioonid püsisid nii kirjandusmuuseumi folkloristide kui ka Tartu ülikooli tudengite töömeetodina 1990. aastate lõpuni. Ja ometi jäi ka nende kõrval ja raames alati ruumi üksikutele rändajatele.

Artikli valmimist toetasid Haridus- ja Teadusministeerium (IUT 22-4 “Folkloor kultuurilise kommunikatsiooni protsessis: ideoloogiad ja kogukonnad”) ning Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus).

LISA 1. Richard Viidalepa juhitud ekspeditsioonid Virumaal ja Peipsi ümbruses

1. Iisaku 12.–24. juulini 1955 – Richard Viidalepp, Ülo Tedre, Loreida Raudsep, Helgi Kihno.
2. Tudulinna (Iisaku) 10.–23. juulini 1956 – Viidalepp, Tedre, Kihno, Raudsep, Vivian Jüris.
3. Kuremäe (Jõhvi) 28. juunist 10. juulini 1957 – Viidalepp, Raudsep, Kihno, Ester Mägi, Jüri Šumakov.
4. Illuka (Jõhvi) 17.–29. juunini 1958 – Viidalepp, Kihno ja Veera Schmidt.
5. Peipsi-tagused alad 6. juulist 3. augustini 1958 – ENSV TA Ajaloo Instituudi ja NSVL TA etnograafia Instituudi ühisekspeditsioon.
6. Kalevipoja jälgedel (Tartu-Maarja; Kodavere; Torma; Iisaku; Peipsi ümbrus) 26.–30. maini 1959 – Viidalepp, August Annist, Jaan Viidalepp.
7. Illuka 29. juunist 3. juulini 1960 – Viidalepp, Alvine Schmuul, Aare Adler, Šumakov.
8. Narva jõe ümbrus ja Peipsi-tagune 30. juulist 6. augustini 1960 – Viidalepp, Heino Pedusaar, Šumakov.

LISA 2. Virumaa kogumispäevikud aastaist 1947–1960

Päevikud on kättesaadavad digiteeringute ja/või tekstistustena Eesti Kirjandusmuuseumi failirepositooriumis Kivike (kivike.kirmus.ee)

KKI 2, 9/19 < Haljala – Ellen Tarvel (1947).

RKM II 32, 9/13 < Jõhvi – Hilda Nõu (1949).

KKI 12, 265/99 < Simuna – Virve Murumaa; Ülo Tedre (1950).

EKRKI 2, 349/56 < Väike-Maarja; Rakvere; Kadrina – Anita Riis (1951).

KKI 18, 317/47 < Väike-Maarja; Rakvere; Kadrina – Ülo Tedre (1951).

RKM II 32, 181/204 < Jõhvi – Hilda Nõu (1951).

EKRKI 4, 123/41 < Rakvere; Viru-Jaagupi; Haljala; Kadrina – Anita Riis (1952).

EKRKI 4, 201/22 < Jõhvi; Iisaku; Torma – Anita Rõõm (1954).

EKRKI 4, 263/74 < Jõhvi; Iisaku; Torma – Maie Võerahansu (1954).

EKRKI 11, 329/32 < Haljala; Viru-Nigula; Lügánuse – Eduard Laugaste (1955).

EKRKI 11, 57/78 < Vaivara; Jõhvi – Anita Rõõm (1955).

KKI 20, 23/63 < Iisaku – Loreida Raudsepp (1955).

KKI 20, 233/56 < Iisaku – Helgi Kihno (1955).

KKI 20, 315/23 < Iisaku – Ülo Tedre (1955).

KKI 20, 355/437 < Iisaku – Richard Viidalepp (1955).

EKRKI 13, 303/49 < Haljala; Viru-Nigula – Maret Joamets (1956).

EKRKI 13, 77/100 < Haljala; Viru-Nigula – Helja Jõgise; Laine Loog (1956).

KKI 21, 121/39 < Iisaku – Helgi Kihno (1956).

KKI 21, 37/51 < Iisaku – Vivian Jüriis (1956).

KKI 22, 17/58 < Iisaku – Loreida Raudsepp (1956).

KKI 22, 561/89 < Iisaku – Richard Viidalepp (1956).

KKI 24, 183/90 < Jõhvi – Richard Viidalepp (1957).

KKI 25, 418/32 < Jõhvi – Ester Mägi (1957).

KKI 25, 5/17 < Jõhvi – Helgi Kihno (1957).

KKI 26, 434/40 < Jõhvi; Iisaku – Veera Pino (1957).

KKI 26, 7/29 < Jõhvi; Iisaku – Loreida Raudsepp (1957).

EKRKI 13, 353/77 < Haljala – Viiu Ahas (1958).

EKRKI 13, 403/35 < Haljala – Hille Oona (1958).

KKI 24, 197/253 < Jõhvi – Richard Viidalepp (1958).

KKI 24, 421/36 < Jõhvi – Helgi Kihno (1958).

EKRK I 26, 171/216 < Haljala – Ene-Reet Ennuse (1959).
KKI 32, 301/20 < Tartu-Maarja; Kodavere; Torma; Iisaku – Richard Viidalepp (1959).
EKRK I 31, 201/29 < Viru-Jaagupi – Ivi Hinn (1960).
EKRK I 31, 23/50 < Viru-Jaagupi – Ene-Reet Ennuse (1960).
EKRK I 32, 21/70 < Viru-Jaagupi – Peet Lepik; Paul-Eerik Rummo (1960).
KKI 32, 441/82 < Jõhvi – Richard Viidalepp (1960).
KKI 32, 489/535 < Narva linn; Vaivara; välismaa – Richard Viidalepp (1960).

Käsitirjalised allikad

EKRK – Tartu (Riikliku) Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri käsitirjaline rahvaluulekogu.
ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi käsitirjaline rahvaluulekogu.
F 24 – Eesti Kirjandusmuuseumi arhiiv.
KKI – Keele ja Kirjanduse Instituudi käsitirjaline rahvaluulekogu.
RKM – Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. (Riikliku) Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna käsitirjaline rahvaluulekogu.
TRÜ, VKK – Tartu Riikliku Ülikooli vene keele kateedri ja vene kirjanduse kateedri rahvaluulekogu.

Elektroonilised allikad

KIVIKE. Eesti Kirjandusmuuseumi virtuaalne kelder. kivike.kirmus.ee (05.05.2018).

Kirjandus

Aarelaid, Aili 1998. *Ikka kultuurile mõeldes*. Tallinn: Virgela.
Ahven, Eeva 2007. *Pilk paberpeeglistse. Keele ja Kirjanduse Instituudi kroonika 1947–1993*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
Anderson, Walter 1926. Die Marspanik in Estland 1921. – *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*, Nr. 35/36, 229–252.
Andresen, Nigol 1949. “Kalevala” mälestuspäevade puhul. – *Looming* 3, 352–358.
Ariste, Paul 1930. Korjamismatkal poluvertsikute maal. – *Eesti Kirjandus* 8, 364–370.

- Ariste, Paul 1965. Vadja kohanimesed. – H. Moora, L. Jaanits (toim), *Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloo*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Ajaloo Instituut, Keele ja kirjanduse Instituut, Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat, 91–106.
- Ariste, Paul & Laugaste, Eduard 1952. Ekspeditsioonilisest tööst ajaloo-keeleteaduskonnas. – *Tartu Riiklik Ülikool*, 5.09.
- EKA 1953 = Sõgel, Endel (toim) 1953. *Eesti kirjanduse ajalugu: õpik keskkooli VIII klassile* 1. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- ENSV 1955 = Naan, Gustav & Vassar, Artur (toim). *Eesti NSV ajalugu*, I köide (kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- ENSV 1957 = Naan, Gustav (toim). *Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani)*. Teine trükk. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- ENSV TA 1965 = Alumäe, Nikolai (toim). *Eesti NSV Teaduste Akadeemia aastail 1956–1964*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Esmaspäev 1940 = Nõukogude Liidu rahvalaulikud. – *Esmaspäev: Nädalalõpu leht* 38, 21. september, lk 7 (<http://dea.digar.ee/cgi-bin/deaV?a=d&d=esmaspaev19400921.2.26> – 17.03.2017).
- Hennoste, Tiit 2010a. Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 20. loeng: stalinistlik aeg I: institutsioonid, inimesed ja ideoloogia. – *Vikerkaar* 9, 91–102.
- Hennoste, Tiit 2010b. Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 18. loeng: stalinistlik aeg II: ümberhindamine. – *Vikerkaar* 10/11, 137–148.
- Hiimäe, Mall 2003. Vaateid vägilasmuistendile: Kalevipoeg ja Dobrõnja. – Kuutma, Kristin (toim). *Paar sammukest XX. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 61–75.
- Hiimäe, Mall 2013. Ida-Virumaa rahvakalendri erijoontest. – Rüütel, Ingrid (koost & toim). *Ida-Virumaa rahvakultuurist*. Rakvere-Tartu: Viru Instituut, 109–125.
- Kalda, Maie 2002. Vana kaader järel-eesti ajal võimalusi proovimas. – *Keel ja Kirjandus* 8, 572–578.
- Kalda, Mare 2017. Virumaa kohajutud. *Virumaa rahvakultuur* I. – *Mäetagused* 66, 77–98 (doi: 10.7592/MT2017.66.kalda).
- Kallasmaa, Marja & Saar, Evat & Päll, Peeter & Joalaid, Marje & Kiristaja, Arvis & Ernits, Enn & Faster, Mariko & Puss, Fred & Laansalu, Tiina & Paaes, Liina (koost) 2016. *Eesti kohanimeramat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Korb, Anu 2017. Virumaa rahvaluule kogumine ja kogujad. *Virumaa rahvakultuur* I. – *Mäetagused* 66, 9–32 (doi: 0.7592/MT2017.66.korb).

- Kreegipuu, Tiiu 2007. Eesti kultuurielu sovetiseerimine: Nõukogude kultuuripoliitika eesmärgid ja institutsionaalne raamistik aastatel 1944–1954. – Tannberg, Tõnu (koost). *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 15 (22). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 352–388.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1953. *Kalevipoeg*. [järelsõna: E. Laugaste]. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kulasalu, Kaisa 2017. From Estonian Folklore Archives to Folklore Department of the State Literary Museum: sovietization of folkloristics in late Stalinist Estonia. – Laime, Sandis & Bula, Dace (toim). *Mapping the History of Folklore Studies: Centers, Borderlands and Shared Spaces*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 132–153.
- Kümme aastat 1956 = *Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat (1946–1956)*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Laugaste, Eduard 1945. Mida tehakse ja kavatsetakse folkloori alal. – *Rahva Hääl*, nr 253, 26.10.
- Laugaste, Eduard 1946. *Eesti kirjanduse ajalugu 1. Eesti rahvaluule*. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Laugaste, Eduard 1947. Kokkuvõtteid ja hinnanguid eesti rahvaluuleuuri- mise seniste saavutuste kohta. – *Looming* 8, 995–1003.
- Laugaste, Eduard 1950. Ülesandeid Nõukogude Eesti rahvaluuleteaduses. – *Edasi*, nr 262.
- Laugaste, Eduard 1959. Kalevi (Kalevipoja) nime esinemisest eesti rahvalauludes. – *Keel ja Kirjandus* 4–5, lk 202–208, 274–282.
- Laugaste, Eduard & Rõõm, Anita. 1958. *Kalevipoja jälgedel*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Laugaste, Eduard & Normann, Erna 1959. *Muistendid Kalevipojast*. Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid I. Monumenta Estoniae Antiquae II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Laugaste, Eduard & Liiv, Ellen & Normann, Erna 1963. *Muistendid Suurest Tõllust ja teistest*. Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid II. Monumenta Estoniae Antiquae II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Laugaste, Eduard & Liiv, Ellen 1970. *Muistendid Vanapaganast*. Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid III. Monumenta Estoniae Antiquae II. Tallinn: Eesti Raamat.
- Ligi, Priit 2013. Etnilistest oludest Alutagusel muinas- ja keskajal. – Rüütel, Ingrid (toim). *Ida-Virumaa rahvakultuurist*. Rakvere-Tartu: Viru Instituut, 13–18.

- Liiv, Ellen 1961. Koguge muistendeid Vanapaganast! – Tampere, Herbert & Normann, Erna (toim). *Rahvapärimuste koguja* 1. Kirjandusmuuseumi kogumistöö juhend nr. 1. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, 119–25.
- Lippus, Urve 2008. Eesti muusika kaotused Nõukogude okupatsiooni läbi. – Ennuste Ülo & Tarvel, Enn & Varju, Peep (toim). *Kannatuste aastad 1940–1991*. Tallinn: Sihtasutus Valge Raamat, 175–214.
- Lätt, Selma & Tampere, Herbert 1961. ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvaluule-alased ekspeditsioonid 1960. a. suvel. – Tampere, Herbert & Normann, Erna (toim). *Rahvapärimuste koguja* 1. Kirjandusmuuseumi kogumistöö juhend nr. 1. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, 79–81.
- Oinas, Felix J. 1985. The problem of the Notion of Soviet Folklore. – *Essays on Russian Folklore and Mythology*. Columbus, Ohio: Slavica Publishers Inc., 160–179.
- Olesk, Sirje 2003. “Laine põhi”. Kirjandusest ja selle kontekstist Eestis aastatel 1950–1953. – Krikmann, Arvo & Olesk, Sirje (toim). *Võim ja kultuur*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 465–479.
- Oras, Janika 2008. *Viie 20. sajandi naise regilaulumaaailm*. Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 27. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Oras, Janika 2009. Lõik eesti folkloorikogumise loost: Nõukogude aja helisalvestused. – *Akadeemia* 4, 703–724.
- Moora, Harri (toim) 1956. *Eesti rahva etnilisest ajaloost*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Moora, Aliise 1964. *Peipsimaa etnilisest ajaloost. Ajaloolis-etnograafiline uurimus Eesti-Vene suhetest*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Pall, Valdek 1977. *Põhja-Tartumaa kohanimed* 2. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Saarlo, Liina 2017a. *Regilaul* in the political whirlpool. On Collecting Regilaul in Northeast Estonia in the Second Half of the 1950s. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 67, 115–142 (doi: 10.7592/FEJF2017.67.saarlo).
- Saarlo, Liina 2017b. Regilaul tuulte pöörises. Eesti folkloristid poliitiliste muutuste ajajärgul 20. sajandi keskel. – *Methis*. *Studia humaniora Estonica* 20, 27–54 (doi: 10.7592/methis.v16i20.13888).
- Salve, Kristi 2002. Muude rahvaste folkloor Eesti Rahvaluule Arhiivis. – Hiimäe, Mall (koost). *Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. ERA Toimetused 20. Tartu, 29–52.
- Salve, Kristi 2013. “Lorijal lõuvad, kuuljal kõrvad.” Ida-Virumaa rahvajutudest. – Rüütel, Ingrid (koost & toim). *Ida-Virumaa rahvakultuurist*. Rakvere-Tartu: Viru Instituut, 127–155.

- Tampere, Herbert 1949. Vene mõjusid eesti vanemais rahvaviisides. – *Sirp ja Vasar*, nr 3 (264).
- Tampere, Herbert 1962. ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvaluule-alased ekspeditsioonid 1961. aastal. – Tampere, Herbert & Rüütel, Ingrid (toim). *Rahvapärимuste koguja* 3. Kirjandusmuuseumi kogumistöö juhend nr. 3. Tartu: Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, 58–60.
- Tedre, Ülo 1997. Keele ja Kirjanduse rahvaluulesektor 1947–1990. – Viikberg, Jüri (toim). *Eesti filoloogias poolsajand Teaduste Akadeemias*. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Tedre, Ülo 1999. Rahvalaulude kogumisest Jõhvis ja Iisakus. – Kokamägi, Hilja & Tedre, Ülo & Tuvi, Edna (koost). *Vana Kannel VIII: Jõhvi ja Iisaku regilaulud*. Estonum Carmina Popularia VIII. Monumenta Estoniae Antiquae I. Tartu: Eesti Keele Instituut, folkloristika osakond & Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, 84–100.
- Tedre, Ülo 2008. Kalevipoeg ja tema uurimislugu. – Karjatse, Dana & Adang, Richard (toim). *Ühest sajandist teise. Kristjan ja Paul Raud*. Eesti Kunstimuuseumi toimetised. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 131–138.
- Uuet, Liivi 2010. Esimesed Eesti töölisdelegatsioonid ja Stalini tervitused. – *Tuna* 1, 101–103.
- Viidalepp, Richard 1937. Von einem grossen estnischen Erzähler und seinem Repertoire. – *Acta Ethnologica* 2 (3), 158–173.
- Viidalepp, Richard 1939. Aruanne kohamuistendite kogumise võistluse tulemustest ja auhindadest. – *Rahvapärимuste selgitaja* 6. Tartu, 195–199.
- Viidalepp, Richard 1951. Kalevipoeg – eesti ja vene rahva iidse sõpruse kehastaja. – *Nõukogude Õpetaja*, nr 35 (386).
- Viidalepp, Richard 1957. Mõnede Kalevipoja-muistendite seosest Venemaaga ja vene vägilasmuistenditega. – *Edasi*, 10.09, nr 179.
- Viidalepp, Richard 1958. Kalevipoja pruut. – *Keel ja Kirjandus* 8, 474–475.
- Viidalepp, Richard 1961. “Kalevipoja” ja Kalevipoja-muistendite uurimisest. – *Keele, kirjanduse ja rahvaluule küsimusi*. Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused 6. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 110–140.
- Viidalepp, Richard 1968. Ilja Muromets ja Dobrõnja Kuremäe ümbruses. – *Keel ja Kirjandus* 9, 551–557.
- Viidalepp, Richard 1981. Õpinguist ja tööst. – Kaal, H (koost) & Ahven, Heino (toim). *Sõnavara probleeme*. Emakeele Seltsi aastaraamat 25 (1979). Tallinn: Eesti Raamat, 107–111.
- Viidalepp, Richard 1986. Meie esimene ekspeditsioon. – Ahven, Heino (toim). *Keelest ja rahvaluulest*. Emakeele Seltsi Aastaraamat 30 (1984). Tallinn: Eesti Raamat, 163–172.

Summary

Kalevipoeg and Dobrynya. Collecting folklore in Alutaguse in the 1950s

Keywords: epic legends, fieldwork, history of folkloristics, poluvertsiks~poluverniki (Lutherian Russians of Iisaku parish), relations between Estonia and Russia

Political pressure dominated the humanities in Estonia after World War II, impacting the life of scholars as well as their academic choices. Sovietisation meant that the form and substance of humanities in Estonia was altered to bring it into compliance with the Soviet system.

Conferences held in Moscow provided practical work instructions that were carefully distributed locally. But directives coming from “above” were constantly changing and former research subjects and methods could easily make scholars the targets of political repressions. Academics adapted to the new situation during the Stalinist years.

Relations between nations (with a conscious emphasis on the positive aspects), especially between Russians and Estonians, was a research subject that was continuously prioritised in post-war humanities. This topic was especially relative in border areas like those around Lake Peipus, in Ida-Viru County and in Southeastern Estonia. Folklorists organised large joint expeditions to these areas over a number of years.

The life and work of Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882) and the national epic *Kalevipoeg* was once again revived as a relative research subject since the latter conveniently fell in line with the topic of Estonian-Russian relations courtesy of motifs in folk tales about heroes and giants.

This article presents an overview of how the topic of Estonian-Russian relations has been treated in Estonian folkloristics with emphasis on fieldwork performed by the Institute of Language and Literature in Ida-Viru County during the second half of the 1950s. The circumstances of fieldwork are addressed in the changing conditions of research policy and the age of renewal of collection methods.

With regard to the results of fieldwork and the treatment of collected materials, we must admit that folklorists then did not delve overly deep into the topic or relations between nations. The materials collected from Russians were submitted only to demonstrate “meeting the plan” and “re-education” and not researched any further. However, the collection and research of folk tales about heroes and giants remained topical, and place lore was included in the default standard of folkloristic fieldwork. Even the organisation of large-scale fieldwork and all-encompassing expeditions became elementary and lasted until the end of the 1990s.

Ida-Siberi Minussinski piirkonna eestlaste ravitsejad, haigusseletused ja ravivõtted. Traditsioonimuutused ja kogumiskontekst

Anu Korb

Teesid: Artiklis on vaatluse all Ida-Siberi Krasnojarski krai Minussinski piirkonna eestlaste rahvameditsiini-alase traditsiooni muutumine viimase 40–50 aasta vältel ja kogukonna materjali talletamine Eesti Rahvaluule Arhiivi. Jälgin ajastuomaseid poliitiliste mõjudega kogumisperioode, muutusi pärimusekandjate ja pärimusgrupi, kogujate ja kogumistöö juhendajate arusaamades, mille tulemusena on Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) laekunud rahvameditsiini-alane aines.

Nõukogude võimu aastail jäi rahvameditsiini-alase teabe talletamine kogumistöö äärealale. Vältimaks võimuorganite sekkumist, püüdsid kogumistöö juhendajad ja kogujad näidata rahvaravi traditsiooni kogumist kui kaduva minevikulise nähtuse fikseerimist. Alates 1990. aastaist sai rahvameditsiini puutuvat koguda ideoloogiliste piiranguteta. Samas oli rahvapäraste ravimisviiside ja -võtete kasutamine 1960.–1970. aastail ja ka 1990. aastail Minussinski piirkonna eesti kogukondades pärimusrühma ühine teadmine, oskused ja ravisõnad arvati olevat igäihele kättesaadavad ja õpitavad. Paarkümmend aastat hiljem olid ravitsemisoskused koondunud üksikute teadjate kätte, sest vananeva elanikkonnaga küldes polnud piisavalt traditsiooni jätkajaid.

Märksõnad: ideoloogia, kogukond, pärimuse kogumine, rahva-
meditsiin, ravitseja, Siberi eestlased

Asustusloost ja külade tänapäevast

Luterlaste koloonia Ülem-Suetuk Ida-Siberis, kus elas ka eestlasi, sai alguse 19. sajandi keskpaiku Vene tsaarivalitsuse poolt välja-
saadetutest ja sundasunistest. Kui asunduses jäi kitsaks, moodustati
uued külad rahvuste järgi. Ülem-Suetuk sai tuntuks soomlaste küla-
na, eestlaste küla Ülem-Bulanka sai alguse 1861. aastal. 19. sajandi
viimasel kümnendil ja 20. sajandi algupoolel lisandus asundustesse
oma maa otsingul väljarännanuid (Must 2012, 365–402). Kuna
soomlasi alates 20. sajandi algusest juurde ei tulnud, sulandusid
keelt ja kultuurilt sarnased soomlased eestlastega, Ülem-Suetuk
muutus ajapikku eestikeelseks külaks.

Külad said hiljem kannatada sõdades (Venemaa kodusõda, Esi-
mene ja Teine maailmasõda) ja repressioonides. Pärast Teist maa-
ilmasõda algas massiline küladest lahkumine emamaale Eestisse,

Ülem-Suetuki külavaade. Anu Korbi foto 2013 (ERA, VF 5341).

ümberkaudsetesse Vene linnadesse ja asulatesse. Kuna vaatlusalused külad asusid keskustest ja suurtest teedest eemal, oli neisse teistest rahvustest juurdetulijaid vähe, elanike arv vähenes kiiresti.

Analüüsiaines

Varasemast perioodist leidub ajakirjanduses ja ülevaateetes (nt Nigol 1918) Ida-Siberi elu-olu kirjeldusi, kuid piirkonna eestlaste pärimuse kogumisest saame rääkida alates 20. sajandi 1960.–1970. aastast.

Artikli analüüsimaterjaliks on Minussinski piirkonna Ülem-Suetuki (vn Verhnij Suetuk) ja Ülem-Bulanka (vn Verhnjaja Bulanka) külas sündinud-kasvanud eestlastelt ajavahemikus 1969–2013 talletatud rahvameditsiini-alane aines: käsikirjalised ülestähendused, alates 1990. aastast ka heli- ja videosalvestused. Kuna külad asuvad lähestikku ja neist talletatud pärimus on sarnane, saab kogutud materjali käsitleda Minussinski piirkonna eestlaste pärimusena. Ravitsejaid, haigusseletusi, ravivõtteid jms käsitlevat materjali koguti osana frontaalsest kogumistööst. Mõistagi ei saa rahvameditsiini puutuvat ainet muust vaimsest pärimusest jäigalt eraldada, sest see sisaldab muu pärimusega ühisalasid ja kokkupuutepunkte (nt usundiline muistend, surmakultuur, sünnikombestik).

Eesti Rahvaluule Arhiivi laekunud Ida-Siberi eestlaste rahvameditsiini-alase materjali kogumisel on võimalik eristada kolm perioodi:

- 1) Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna¹ kaastöölise Rosalie Ottessoni käsikirjalised kirjanekud nõukogude võimu perioodil, aastatel 1969–1976.
- 2) Eesti Rahvaluule Arhiivi kogumismatkad 1991. ja 1992. aastal.

¹ Nõukogude korra kehtestamise järel 1940. aastal jaotati Eesti Rahva Muuseum, mille koosseisu kuulus ka Eesti Rahvaluule Arhiiv, kaheks iseseisvaks asutuseks: Riiklikuks Etnograafiliseks Muuseumiks ja Riiklikuks Kirjandusmuuseumiks. Etnograafiline Muuseum esemelite kogudega jäi Tartu lähedale Raadi mõisa, Riiklik Kirjandusmuuseum sõnavaraliste kogudega endistesse ruumidesse Tartus Aia (nüüd Vanemuise) tänavas. Eesti Rahvaluule Arhiivist sai kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond. 1995. aastal taastati Eesti Rahvaluule Arhiivi nimi osakonna nimetusena.

Kollektiivne mälu ja kultuuriidentiteet

Artiklis lähtun sotsioloog Maurice Halbwachsi ja kunstiajaloolase Aby Warburgi välja töötatud “kollektiivse” ehk “sotsiaalse mälu” teooriast. Kollektiivse mälu teooriat arendasid edasi saksa õpetlased Aleida ja Jan Assmann (Tamm 2013, 125). Selle kohaselt püsib kuulumine teatud ühiskonda ja selle kultuuri sotsialiseerumise ja traditsioonide toel. Seega individuaalne mälu kujuneb suhtluses teistega. Nendeks teisteks ei ole mitte suvaline inimmass, vaid rühmad, kellel on iseendast, s.t oma ühtsusest ja eripärast teatud pilt või kujutus ning kes toetavad seda teadlikkusega ühisest minevikust (Assmann 2012, 1776–1777). Tavaliselt jagatakse oma vaateid, uskumusi ja teadmisi teistega oma kultuurilise kogukonna raames (Kõresaar 2005, 9). Samas jääb minevikust alles vaid see, mida ühiskond igal ajastul oma kaasaegses taustsüsteemis rekonstrueerida suudab (Halbwachs 1985). Kultuurimälu seostab oma teadmised oleviku tegeliku olukorraga. Kultuurimälu mõiste moodustavad kõik need igale ühiskonnale ja igale ajastule iseloomulikud taaskasutatavad tekstid ja riitused, mida “kultiveerides” ühiskond oma minapilti stabiliseerib ja edasi annab, kollektiivselt jagatud teadmine, millele toetub rühma teadlikkus oma ühtsusest ja eripärast. See teadmine ei ole sisult erinev mitte ainult kultuuriti vaid ka ajastuti. Pärimuse siduvuse ja refleksiivsuse määr võib suuresti varieeruda (Assmann 2012, 1780–1783).

Rahvameditsiini mõiste ja Eesti kogumistraditsioon

Koolimeditiini ehk professionaalse teadusliku meditsiini tekkimise algusaegadest peale on püütud koolimeditiini ja rahvameditsiini vahekordi selgitada. Koolimeditiini valdkonnas tegutsevail ravijail

² Piirkonnas toimusid Eesti Rahvaluule Arhiivi välitööd ka 2000. aastal, osalejad Astrid Tuisk, Pille Niin ja Andres Korjus. Muu pärimuse hulgas talletati ka siis mõningal määral rahvameditsiini puutuvat, kuid antud artikli käsitlest jääb see materjal välja. Selgemalt tulevad kogukondades toimunud muutused esile pikema ajavahemiku möödudes.

on kõrgkoolist saadud ettevalmistus ja ühiskonna ametlik tunnustus, rahvameditsiin põhineb aga kogukonna või perekonna pärimusel, empiirilisel kogemusel, üleloomulikul ilmutusel. Tänapäeval kasutatakse termini *rahvameditsiin* kõrval ja asemel ka nimetusi *etnomeditsiin*, *pärimusmeditsiin* jm (vt Rorbye 2003, 12).

Rahvameditsiini mõistet on püütud defineerida juba alates 19. sajandist. Saksa etnoloogia ja folkloori sõnaraamat "Wörterbuch der deutschen Volkskunde" annab seletuse: "Rahvameditsiin on kõikide rahva seas käibivate haiguskäsitluste ja haiguse vastu kasutatavate ravimeetodite kogum" (Erich & Beitzl 1974, 900). Edaspidi on eri uurijad definitsiooni täiendanud-täpsustanud. Ka WHO tundis organisatsiooni töö selguse mõttes vajadust rahvameditsiini defineerida ning sõnastas selle 2005. aastal järgmiselt: "Rahvameditsiin on eri kultuuridele omastel seletatavatel või mitteseletatavatel teooriatel, uskumustel ja kogemustel põhinevate teadmiste, oskuste ja praktiliste meetodite summaarne kogum, mida kasutatakse nii tervise hoidmiseks kui füüsiliste ja psüühiliste haiguste ennetamiseks, diagnoosimiseks, leevendamiseks ja raviks" (WHO 2005, 1, vt lähemalt Tupits 2009, 17–26).

Eesti pärimusekogujad on läbi aegade suuresti lähtunud Jakob Hurda rahvaluulekogumise printsiipidest: vanema pärimuse eelistamine, variantide kogumine, territoriaalse ammandatavuse nõue, kogumistöö temaatiline suunamine, võimalikult murdekeelsed kirjapanekud jne. Jakob Hurda kogumisprintsiipidest lähtudes on Eesti folkloristid erinevalt mitmete teiste maade ametivendadest tänini kogunud-uurinud ka rahvausundit ja kombestikku (vt Hiie-mäe 1989, 310–314), sealhulgas mõistagi rahvameditsiini ainek. Eestimaale Soomest levinud geograafilis-ajaloolise uurimismeetodi rakendamise puhul jäid pärimusetundja ja -koguja isik enamasti tagaplaanile – huvituti eelkõige pärimusteadetest (vt nt Suojanen 1999, 71–72). 1927. aastal loodud Eesti Rahvaluule Arhiivis oli kogumistöö haare võrdlemisi lai, ulatudes kaugelt üle poeetilise folkloori piiride. Tähelepanu juhiti puht-teksti talletamiselt kontekstile, esitusele, folkloorikandjale jm (Loorits 1940, 44–45). Seevastu nõukogude perioodil jäid Eesti folkloristid rahvaluulekogumises enam tekstikeskse minevikku-suunatud lähenemise juurde, olles paljude aastate jooksul ära lõigatud oma teadusharus maailmas toimuvatest muudatustest ning saades Lääne-Euroopas ja Ameerika Ühendriikides tehtud uurimustest aimu vaid kaudsetest allikatest.

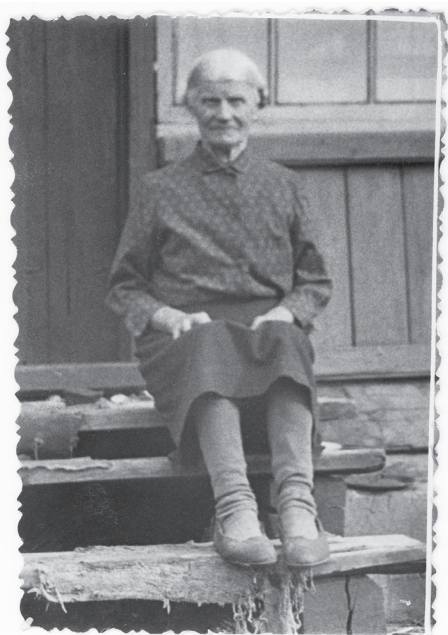
Ka rahvaluule mõiste ametlik kitsendamine soosis tekstikeskset ja poeetilist pärimust (vt nt Kõiva 1990, 452). Eesti pärimusekogumine oli ühelt poolt nõukogude folkloristika ja ametliku tsensuuri mõju all (nt rahvausundi kogumine polnud sel perioodil aktuaalne, suur osa anekdootidest jäeti arhiveerimata), teisalt ei loobunud kogumistöös päriselt Jakob Hurda ja ERA-aegsest etnoloogilisest suunast. Pärast nõukoguliku ideoloogia surve taandumist 1980. aastate lõpupoole avardusid oluliselt uurimis- ja kogumisvaldkonnad. Aktiivsemalt hakati koguma mingi sotsiaalse grupi pärimust (vt nt Korb 2005, 11–13), sealhulgas pöörati enam tähelepanu ka tegutsevate tead-
jate – rahvaarstide, ennustajate jt – küsitlemisele-filmimisele (vt Kõiva 1997). Niisiis on Eestis rahvameditsiini uuritud enam viimase 30 aasta vältel ning Eesti uurijad on käsitlenud seda sageli konkreetse paikkonna või kogukonna teadmisenä. Teisalt ei saa “oma” ja “võõra” vahele rangeid piire seada, sest läbi aja on toimunud oma ja laenuliste rahvameditsiini praktikate segunemine (Korb 2006, 103–104; Tupits 2009, 23).

Rosalie Ottessoni rahvameditsiini-alase teabe kogu kujunemine

Tänu tollase rahvaluule osakonna Siberi kaastöölise **Rosalie Ottessoni** (eluaastad 1899–1979) kogumistööle on ERAs nõukogude päevist ligi 3000 lehekülje suurune pärimusekogu Ida-Siberi eestlastelt. Rosalie Ottesson kogus pärimusainest oma viimasel elukümnendil ajavahemikus 1969–1975. Tõuke kogumistööks sai naine tollaegselt Moskva ülikooli etnograafiatudengilt Igor Tõnuristilt, kes külastas piirkonna eesti ja läti külasid 1965. aasta suvel, kui viibis Krasnojarski krai lõunaosas arheoloogilistel välitöödel. Rosalie Ottesson osutus Igor Tõnuristile tänuväärseks informandiks, kellega hiljem suheldi kirja teel.

Rosalie Ottesson kasvas üles traditsioonilises rikkaliku rahvapärimusega külakogukonnas, kus vanad jutud, laulud, loitsud, kombed jms olid osa igapäevaelust. Ta õppis kodukülas Ülem-Bulankas neli aastat eestikeelses koolis, 6-klassilise hariduse omandamiseks õppis ta edasi juba vene külas Jermakovas. Seejärel töötas Rosalie mitmel pool apteegiteenija ja juhutöölisena. Ottessoni noorusaastad jäid enamlaste võimuletuleku ja sellele järgnevasse aega, mis tõi ka Siberi eestlaste ellu suured muutused. Aktiivse eluhoia ku ja heade

Rosalie Ottesson umbes 70 aastase (ERA, Foto 9752).

organisaatorivõimetega Rosalie Ottesson värvati kommunistliku partei liikmeks ja suunati Krasnojarski parteikooli. Ta võttis suuresti omaks tol ajal valitseva nõukogude ideoloogia. Ottesson töötas partei suunamisel kodukülas lugemistoa juhatajana, Karatuzskoje (Karatusi) rajooni naisorganisaatorina, aitas kolhoose organiseerida, töötas kooliõpetajana ja osales aktiivselt ühiskondlikus elus. Ottesson uskus ilmselt siiralt, et nõukogude kord toob inimeste ellu rõõmu ja õitsengu. Ta võitles aktiivselt küla kultuurielu edendamise eest. Rahvaluule osakonnale kaastöö tegemises nägi Ottesson võimalust eneseteostuseks, ka tahtis ta tunda end ühiskonnale vajalikuna (vt lähemalt Korb 2013, 15–16; Korb 2015b, 25–30).

Rahvameditsiini käsitlev aines moodustab Rosalie Ottessoni kogutust tegelikult suhteliselt väikese osa (lehekülgede koguarvult umbes 5%), kuid on väga kõnekas. Rikka rahvatraditsiooniga külakogukonnas, mille liikmete hulka Ottesson kuulus, olid arstimisloitsud, rahvapärased ravivõtted ja -viisid osa traditsioonilisest kogukonna pärimusest, seega osa rühma kultuurimälust (vt Assmann 2012, 1776–1777). Rosalie Ottessoni eluajal oskas tema kodukülas

ja naabruses asuvas Ülem-Suetukis peaaegu igaüks teatud hädade puhul abi anda. Ka tegutses Siberi külates Ottessoni kaastöö tegemise ajal üksjagu rahvaarste, keda inimesed usaldasid ja kelle poole häda korral pöörduti. Samas oli juba mõnevõrra varem toimunud riikliku meditsiini võidukäik: antibiootikumide järjest laialdasemat levikut ja neile omistatud lausa imettegevaid omadusi peetakse rahvameditsiinist eemaldumise üheks põhjuseks (Kleinman 1980, 2; Kõiva 1995, 178). Siberi eesti küladesse olid Teise maailmasõja eelsel või selle järgsel ajal jõudnud koolitatud velsker-ämmaemandad, kes olid üldjuhul võõrad – vene vm rahvusest ega osanud eesti keelt. Tunnen üht Ülem-Suetuki külast pärit naist, kes taotles pärast meditsiini­kooli lõpetamist kohta koduküla velskripunktis, kuid ta suunati nimme tööle kodukandist kaugele vene külla. Siberi rajoonikeskustesse rajati pärast Teist maailmasõda haiglad, tõsisemate tervise­probleemide puhul hakati inimesi järjest enam haiglasse saatma. Sünnitus muudeti kodusest sündmusest haiglasündmuseks. Siberi eestlaste mälestused möödunud ajast juhivad tähelepanu asjaolule, et lapse või ema surm sünnitusel, eriti juhul, kui naist ei jõutud haiglasse viia, võis lõppeda kohalikule velsker-ämmaemanda­le vangistusega (vt nt Korb 2010, 91). Samas usaldasid inimesed koduküla ravitsejat tihtipeale enam kui raviasutust või võõrast koolitatud meditsiinitöötajat. Paljude vanemate külaelanike vene keele oskuski polnud tol ajal ladusaks suhtluseks piisav. Samas oli ravitsejate tegevus Nõukogude Liidus keelustatud ja karistatav kuni 1980. aastate alguseni, mil Leonid Iljitš Brežnev andis rahvaarstidele tegutsemiseks vabad käed (Kõivupuu 2000, 172). Tegelikult ei sattunud Siberi eestlastest arvukad ravitsejad nõukogude võimu päevil samaväärse surve alla nagu Siberi põhjarahvaste šamaanid. Viimased kuulutati usukultuse teenriteks ja rahvavaenlasteks: nad rikastuvat teiste arvelt ja ravimise asemel kahjustavat inimesi. Šamaanidelt võeti ära rituaalsed esemed, nad vangistati või küüditati (Vallikivi 2005, 41). Ravitsejate tegevus külates polnud samavõrd nähtav ja atraktiivne kui šamaanide oma, kuid teadmine ravitegevusele järgneda võivast karistusest avaldas paratamatult pärimuse edasiandmisele mõju. Eesti rahvaarste ja meediume uurinud Mare Kõiva tõdeb, et rahvameditsiini ja -arste soosivad ajad saabusid siis, kui rahvapärase arstimise järjepidevus oli jõudnud enamikus Eestimaa paigus katkeda (Kõiva 1995, 183). Õigeusklike naabrite mõjuväljas kasvanud Siberi eestlaste sõnamaagia tundmine oli siiski märksa laiemalt levinud kui Kodu-Eestis.

Pärimusrühma/pere liige omandab mingi osa rahvameditsiini teadmistest pärimuslikul teel. Minussinski piirkonna eestlaste pärimusrühmas antakse ravisõnu ja -oskusi edasi samuti nagu muudki pärimuslikku teavet, näiteks laule, jutte, kalendritavandit (vt ka Templing 2005, 215). Muidugi võib igast kogukonnast leida võimekamaid ja vähem võimekaid rahvaravioskustega inimesi, sama võib öelda ka rahvajutustajate, laulikute või traditsioonilise kombestiku tundjate kohta. Loitsutekstide samastamist kõigile soovijatele kättesaadava jumalasõnaga kohtab Siberi eestlaste vanemates külates üpris sageli (vt Korb 2006, 93–95). Arstimisõnade samastamist jumalasõnaga tavainimeste hulgas mõjutab ilmselt asjaolu, et aastasadu on Euroopa kultuuriruumis loitsudena tarvitatud evangeeliumide ümberkirjutusi, palvetekstide osi jms (Kõiva 1998, 200). Loitsutraditsiooni on aegade jooksul lisandunud erineva taustaga kristlikke tekste (Kõiva 1992, 119–123). Loitsuna on kasutatud ka meieisa palvet, mis pidi stabiliseerima igasuguse kriisilukorra (Kõiva 1999, 118).

Nõukogude päevil koguti eeskätt ideoloogiliselt sobivamat pärimusmaterjali. Rahvameditsiin jäi pigem kogumistöö äärealale: folkloriste-uurijaid oli tookord märksa vähem kui 21. sajandi algupoole, aktiivsemalt uuriti neutraalsemaid teemasid: rahvalaulud, kalendritavand, lühivormid (mõistatused, vanasõnad, kõnekäänud).

Arhiivi kaastöölised läkitasid arhiivile eeskätt materjali, mida neil paluti saata. Rosalie Ottessonile saadeti kogumistöö hõlbustamiseks “Rahvapärimuste Koguja” (RPK) numbrid 2–10 ja paluti järgida seal leiduvaid küsitluskavu. Rahvameditsiini-alased küsimused on selles valimikus esindatud põgusalt, muude küsitluskavade (nt rahvakalendri tähtpäevad, surmaended) osana.

Herbert Tampere koostatud “Üldisi juhiseid rahvapärimuste kogujale” (RPK 5, 3–8) on küll muuhulgas mainitud ka sõnamaagia kogumise vajadust, kuid täpsemaid juhiseid selle talletamiseks ei anta. Lähemalt on “Rahvapärimuste Kogujas” leidnud käsitlemist ravimtaimedega seonduv – Gustav Vilbaste “Rahvapärasest botaanikast” (RPK 6, 52–58). Samas Erna Normanni koostatud küsitluskava “Küsimusi lausumissõnade alalt” raviloitse peaaegu ei käsitle, küsimused seonduvad põhiliselt majanduse, eeskätt loomakasvatusega. Loitsude küsitluskavale on ajastuomaselt lisatud: “Lausumissõnad on kadunud koos rahva hariduse ja teadmiste süvenemisega. Õige vähene osa on säilinud kas laste laulukestena või ühenduses mõne töökombega, kusjuures neil muidugi ei ole

enam maagilist tähendust” (RPK 3, 35). Seega püüti jätta mulje, et soovitakse teateid minevikus toimunu kohta. See sobis ka tolleaegse rahvaluulekäsitlusega: rahvaluule kui minevikuline nähtus, rahvaluulekogumine kui “vanavara” päästekogumine. Rahvameditsiini kogumisega seonduvad veel Rosalie Ottessonile rahvaluule osakonna töötajate saadetud küsitluskavad “Paha silm” (18.08.1969) ja “Küsitluskava matusekommetest” (23.05.1972)³. Meditsiinilise haridusega Mihkel Kase ja Kaljo Villako koostatud põhjalikum nõukogude perioodil ilmunud rahvameditsiini-alane küsitluskava⁴ ilmselt Rosalie Ottessonini ei jõudnud.

Kui Ottesson saadetud küsitluskavu eeskujuks võttes materjali saatis, sai ta kiita: *Tore, et Te olete hakanud “Rahvapärimeste Kogu-
guja” küsitluskavu ja juhendeid silmas pidama. See on ka andnud
häid tulemusi* (kiri: märts, 1970).

Samas saatis Ottesson rahvameditsiini-alast teavet ka omaenda teadmiste põhjal. Ühe osa oma korjandustest on ta pealkirjastanud “Mismoodi Ülem-Bulanis endisel ajal haigusi arstisivad?” (Arvele võetud 20. aprill 1970. a. Nr. 96.) Ta kirjutab:

*Tsaarivalitsuse aegu arstisi oli vähe kuigi neid oli, siiski nad olivad
küladest kaugel, igakord oli neid raske kätte saada. Tihtilugu puudu-
sivad ka arstirohud. Inimesed tarvitasivad hädaajal oma koduseid ja
metsarohtusi, lausumisi ja igasuguseid ebakombeid, mis veel tänini
liikel on. Ma sellest jutus tarvitan prostoi⁵ sõnu nagu meil Ülem-
Bulanis rahvas räägib. Ärge aga pahaks pange.* (RKM II 271, 505)

*Nüüd paar sõna, mismoodu enne inimesed arstisivad haigusi: Loeti
inimese haige peale kolm korda ilma hinge tõmbamata, puhuti peale
ristipidi. Lugejal pidid hambad suus olema, räägiti, et see kes ilma
hammasteta on, selle lugemine ei aita. [...] Kirmi⁶ sõnad olivad
niisugused: ussikene hulluke, matsikene maoke, mis sa mind nipid,
mis sa mind näpid. Mine metsa puu juura närima ja haava koora
imema. Peale selle lugeja näris, haigel hammastega seda kohta, kus
kirm oli.* (RKM II 271, 103–104)

³ Eesti Folklooristika Ajaloo materjalid (EFAM) Rosalie Ottessoni korrespondendi kaart.

⁴ Avaldatud ajakirjas Nõukogude Eesti Tervishoid 1959. aastal. Rahvameditsiini sisaldavate küsimuskavade kohta vt Tupits 2009, 161–219.

⁵ Lihtsaid (vn).

⁶ Nakkuslik kurguhaigus.

Nr. 96. 20. aprill 1970. a.
 Mis moodi ülem-Bulaniis endisel ajal
 haigusi arstisivad? 505

Tsaarivalitsuse aegu arstisi oli vähe. Kui-
 gi neid oli, siiski nad olivad väheldest
 kaugel, igakord oli neid raske rätte saa-
 da. Tihedalt puudusivad ka arstirohud.
 Inimesed tarvitasivad haolajal oma
 koduseid ja kametsarohkusi. Kaasumisi
 ja igasuguseid ebakombeid, mis veel
 tänini liidel on.

Ma selles jüttes tarvitan prostoi sõnu
 nagu meil ülem-Bulaniis rahvas
 nägib. Sõge aga pahaks pange.

Põletamise haiguse arstimine ei
 kui inimene põletas oma kael, ehk ja-
 lad ära. See näib ka laste kohta. Süs-
 joosti koke looma aeda, või laetis too-
 di sealt koke looma sisse, narsuga
 ja panti põletuse peale. Nõni minu-
 ti pärast radus ära valu ja ei aja
 mud põletuse rakkude ülesse. Nõni
 inimene pani põletuse peale see-
 dictud lupja. Nõni pani koort.
 Appuhoor on ülopa hea põletuse ravi.

Rosalie Ottessoni käsikiri (RKM II 271, lk 505).

Rosalie Ottesson tundis nähtavasti rahvameditsiini materjale saa-
 tes enese rehabiliteerimise või kaitsmise vajadust, sest lisas oma
 saadetise juurde:

Nüüd nõukogu valitsuse aegu, inimesed neid lugemisi ei usu, iga
 haigusega pööravad arsti poole. Meil nüüd igas külas on arst, kau-
 gele pole vaja sõita, on inimene haige, ei jõua oma jalaga haiglasse
 minna, tuleb arst kodu. (RKM II 271, 103–104)

Nõukogude korra saavutusena tõi Ottesson oma saadetises esile ka lapse sünni ja registreerimisega seonduva:

Meil naisterahvas enne sünnitamist viiakse Motorski sünnitusmajasse. Peale sünnitamise hoitakse teda seal 8–10 päevani ja veel rohkem, see rippub naisterahva tervisest ära. Arst teatab sellest mehele, millal tuleb naise ja lapse järele sõita. Enne kui naist ja last arsti käest kätte saada. Isa ja ema arstide juuresolekul annavad lapsele nime, siis mees läheb külanõukogusse registreerib lapse ära toob nõukogust lapse mitriku⁷, näitab teda arstile, arst viib mitriku järele laps nime bolnitsa⁸ raamatusse sisse. Annab isale mitriku tagasi. Annab arstile althirja, et ta oma naise ja lapse sai tervelt ja elusalt kätte. (RKM II 271, 399)

Tookordne nõue registreerida laps enne haiglast väljasaamist pidi tõenäoliselt aitama vältida piirkonnas varem levinud praktikat, kus kodus sünnitanud naised registreerisid lapse sünni mitu nädalat või isegi kuid toimunust hiljem. Põhjuseks ilmselt, et paberitega seotud asjaajamist ei peetud esmatahtsaks, meelitas ka võimalus kauem pärast lapse sündi tööst eemal olla. Vestlusest Minussinski piirkonna vanemate inimestega selgus, et paljude inimeste tegelik sünniaeg ei kattu dokumentides olevaga (vt nt Korb 2010, 278–279).

Tõenäoliselt esitasid rahvaluule osakonna töötajad Rosalie Ottessonile saadetud rahvapäraste haigusseletuste, raviviiside ja loitsude kohta ka küsimusi, mispeale ta vastas:

(Arvele võetud 17. sept. 1969. Nr. 134.)

Lp. Proodel! Teie küsimuste peale seletan ma vähe laiemalt. Kõigepealt räägin roosist⁹. Roosa on üheksat seltsi. Roos hakkab inimese külge vihastamise ja ehmatamise pärast. Roos arstiti ja ka praegu arstitakse nii: Võetakse süsimusti talle villu, nende tallevillade peale pannakse ära küpsetatud ussi raasukesed, need villad ühes ussiga pannakse roosi peale, siis võetakse sinine paber, olgu või vihiku kaan, kui ta aga sinine on. See paber kriipseltakse risti ja rästi kriidiga ära, pannakse ta villade peale, nii et kriidi pool on vastu villasi, siis seotakse ta punase närtsuga kinni, see ka aitab. On ka roosi vastu sõnad, loetakse roosi peale. Ka aitab. Roosi märjaks ei tohi teha, siis enam arstimine ei aita, roos narõvaitab¹⁰ – kui arst teda lahti ei lõika, roos teeb üheksa haava selle kohale, kus ta on. Roos tüdrukutele lööb

⁷ Siin: sünnitunnistuse.

⁸ Haigla (vn).

⁹ Naha- ja limaskestade lümfiteede põletik.

¹⁰ Hakkab mädanema (vn).

*silmnäosse, naisele rinda, aga meisterahvale käsivarde või reide.
Suuremaju ta niimoodu lööb. (RKM II 271, 147)*

Ottestson saatis arhiivile veel arstimissõnad kõhuvalu, hambavalu, sügeluse, veiseröögatuse¹¹, odraiva, paise, kõha, valu jm vastu. Saadetud loitsude eest sai ta kiita. Järgmises kirjas (dateeritud 19.08.1969) esitati talle küsimusi paha silma mõjujõust, aga ka neutraalsemal teemal – ravimtaimede kasutamise kohta. Ottestson vastas kirjale:

*Meil enne ja ka nüüd inimesed korjavad metsarohtusi, lillesi, puu
koora, pungasi kasutavad rohuks ja praegu veel kasutavad, mitte
ükski inimeste jaoks, vaid ka loomade jaoks. Ja mina ise ka neid
kasutan, saab abi. (RKM II 271, 153)*

Ühes oma järgmistest saadetistest tutvustas Ottestson lähemalt Siberi puude kasutusvõimalusi ja raviomadusi.

*Jutt puudest. Meil siberis kasvavad igasuguseid puid. Kased, män-
nid, kuused, lisvenid¹². Haavad, Kedrad¹³. Kõik nad on kõlbulised
ehitamiseks ja ka kütiks. Neist võib ka muid aineid tarvitata. Kasest
kevadest saab mahla, suvel saab mähka. Männist tehakse skipitaari¹⁴
Inimesed teevad männi koordest ja okstest omadelle vannid kui jalad
kõvasti valutavad. Panevad männi oksad ja koored kogu nõiade
patta keedavad neid ummukesse. Kui on juba kovasti punane seis
lasevad ta jahtuda parajaks, tostavad tema suure taasi¹⁵ või pütti,
ja inimene läheb poolest kehast saadik sisse. Joob ka seda vett, jala
ja käe valu kaob ära. Kedra vaik kõlbab seeraks¹⁶. Inimesed korjavad
kedra küllest vaigilisi korpaid sulatavad siis mäluvad neid. Ka lisveni
korbastest saab seerad. (RKM II 271, 423)*

Sageli esitas Rosalie Ottestson rahvameditsiini-alase teabe oma-
kogemusliku jutuna, näiteks:

*Nüüd räägin mis minuga juhtus kui ma alles 17aastane olin: Ela-
sin siis Ülem-Soetukis. /soetuk – on ka eesti küla/ Elasin oma õe
juures. Ühel öösel järsku ajas mind külmetama, ja paremal pool
lõuaperas põsepool alumise hamba kohal algab valu, minu arvates
oli, et mul alumine kihv valutab, mida edasi, seda ikka kõvemini.*

¹¹ Sammaspool (nahahaigus).

¹² Lehisid (vn).

¹³ Seedrid (vn).

¹⁴ Tärpentini (vn).

¹⁵ Pesukaussi (vn).

¹⁶ Seera on tuntud Siberis närimiskummina.

Kogu silmnägu hakkas punetama ja valu ikka suuremaks. Hommikul õemees G. J. rakentas täku saani ette ja viis minu haiglasse oli meilt – 35 km. maat. Jõutsime haiglasse – arsti küsimise peale vastasin – et mul hammas valutab. Missugune hammas? Küsis arsti P. A. Näe see hammas, näitasin näpuga oma alumise hamba peale. Arst vaatas ja vaatas, pärast ütles: “Hambad sul kõik on terved, ühelgi pole hauku, nad ei või sul valutata, võib olla on sull miskid muu häda?” – “Ei ole... hammas valutab, vastasin ma läbi pisarate, antke hamba rohtu, või tõmmake välja.” Arst vaatas jälle mu hambaid, vaatas mu silmnägu. Jah, lõug on punane paistes, aga mispärast ei tea. Mina aga rääkisin oma, et mull hammas valutab. Arst tõstis juba kaks korda hamba tangid, ise nii kahtlane – räägib, minu arvates, see hammas sul ei valuta, võib olla teine hammas sull valutab sa ei saa aru. No. P. A. vaata siis ise missugune hammas mull valutab: Sa oled jo arst! P. A. vaatas jälle uuesti ja ütles: “Ничего я не вижу¹⁷”. Ma ise seekord venekeelt ei osanud, ütlesin oma keeles: “Oled küll arst, aga lollim kui mina, ma tunnen ära missugune hammas mul’ valutab, aga sa ei tunne,” õemees oli mul’ vahelträäkija, muidugi viis mu sõnad arstile üle. Arst ilma sõna lausumata võtis hambatangid, võtis minu pea oma kaenlasse ja tõmmas minu terve hamba kogu hingeme tükkidega mu suust välja, andis ta mu kätte ja sõnas, “vot nah siss ta on”. Ise pani tangid käest ära, läks ja pesi oma käetki puhtaks. Vot siis alles algas valu, kõik ilm lõi mu ees mustaks, peaaegu pidin kukkuma. Mis muud, kord hammas välja tõmmatud, hakka minema. Enne kui koju jõutsime, paistetas mu nägu ära, suu viltu, silmad peaaegu kinni paistetand. Kange valu. Kodu väravas ei ootand ma enam millal õuevärav lahti tehti, et hoovi sõita, hüppasin saanist välja ja jooksin tuppä, ukse tuli öde G. L. vastu, vaatas mulle näkku ja kiljatas: “Oi Jumal! Roosi, sul’ on silmnäos punane roos”. Ma vastasin “Mis kuradi roos arst tõmmas mul hamba välja. Nüüd ma varsti suren”. Ma see aeg ei teatud nendest roosidest aimugi. Roos jah, vastas öde. Mine kohe N. M. ta oskab roosi sõnu, loeb peale, saab terveks, kui jätd kauaks, lööb lahti ja rikub su silmnäo ära, roos võib su näosse üheksa haava teha. N. M. elas meist ületee naabruses. Ma pöörasin ukse juurest kohe tagasi N. M. juure, lähen tuppä N. M. vaatab mulle näkku ja sõnas: “Oi Roosi, sull silmnäos punane roos, millal sa nii kõvasti vihastasid, või ehmatasid, et sulle roos pöske löi?” Ei tea... Arsti muidu suren. N. M. pööras minu silmnäo vasta hommikut luges ja puhus peale, siis võttis tassiga vett, luges vee peale lasi selle vee mull ära juua, siis käskis mind voodisse heita, et kui poole tunni pärast valu ei kao ära siis loeb veel kord. Poole tunni pärast valu silmnäöst oli kadunud ja ma uinusin magama, tundi kolm ma magasin. See aeg kellasi ei olnud, kõik arvestasid siis päeva järgi. N. M. ütles, et ma nii kõvasti magasin, et kohe norskasin. Paistus näost hakkas alanema, aga valu

¹⁷ Ma ei näe midagi (vn).

ei olnud enam sugugi. N. M. veel kord luges, õppetas mulle ka need sõnad, sest ajast saadik ma neid roosi sõnu ka ise olen palju kordi inimestele, roosi peale lugenud, on aitanud. On see siis nõidus või ei ole, ma ei tea. (RKM II 271, 147–150)

Ottessonile oli nõukogude võimu perioodil õpetatud usu ja vanade tavade-kommete salgamist, samas olid need talle lapsepõlvest tuttavad ja külakogukonnas juurdunud. Rosalie Ottessoni kahetine positsioon – külaelanikega sarnane pärimuslik taust ja vastukaaluks nõukogude võimu ideoloogiline surve ja töö nõukogude võimu teenistuses – iseloomustab ka tema saadetisi. Samas väärib Ottessoni kogumistöö tunnustust juba seetõttu, et ta oli nõukogude võimu perioodil ainuke arhiivi kaastööline Siberist, kes jäädvustas sealsete eestlaste rahvameditsiini-alast jm teavet.

Eesti Rahvaluule Arhiivi kogumismatkad aastatel 1991 ja 1992

ERA kogumismatkad Minussinski piirkonna eestlaste juurde 1990. aastail toimusid suuresti muutunud oludes: Eesti Vabariigi taastamisega seoses avardusid folkloristide kogumis- ja uurimisvaldkonnad, ka võimalused maailma folklooriuurimustega kursis olla. Siberi kogumistöö alguses võis Eestiski täheldada muutusi uurimisparadigmades: folkloori ei käsitletud enam minevikupärandina vaid kui mistahes sotsiaalse rühma pärimust. Folkloori liigikeskne määratlus loovutas koha funktsionaalsele, rõhuasetus siirdus pärimusteoselt inimese ja toimiva kollektiivi mõistmisele (Hiiemäe 2002, 281; Korb 2005, 11–13).

Siberi eestlastele tõid 1990. aastad kaasa keerulised majandusolud: lagunesid ühismajandid, valitses terav tööpuudus. Külade elanikele pakkus äraelamisvõimalust isiklik loomakasvatus ja põllupidamine. Ülikire inflatsiooni tingimustes vähenes suhtlus Eestimaa sugulastega. Samas Eestis taastati/tekkisid võimalused taotleda kultuurifondidest välitööde läbiviimiseks rahalist abi. Eesti Rahvaluule Arhiivi tehniline varustatus oli neil aastail äärmiselt vilets, heli- ja videosalvestusi saime teha väga piiratud hulgal.

Et rahvaluulekogujatel¹⁸ puudusid eelteadmised piirkonna külade elanike arvust ja pärimuse hetkeseisust, oli 1991. aasta suvel

¹⁸ 1991. a Siberi välitöödel osalesid Anu Korb ja Astrid Tuisk. Kogutu arhiivis RKM II 447, 216–537.

Siberi eestlaste juures kogetud elav ja rikkalik pärimus meile ootamatu, samas meeldiv üllatus. Ülem-Suetuki külas elas siis umbes 300 inimest, kes kõik oskasid eesti keelt. Ülem-Bulankas elas veel paarkümmend peret, eesti keelt räägiti neist pooltes.

Kuna Eesti välitöötraditsioon oli olnud pikka aega mineviku suunatud, külades oli palju heade pärimusteadmistega eesti keelt kõnelevaid inimesi, keskendusime esmalt rikkaliku vanema traditsiooni kogumisele. Eneseõigustuseks ka asjaolu, et mitmete vanemate eestlaste küsitlemiseks ei pruugi edaspidi võimalust avaneda. Esimese Siberi-külastuse järgselt 1991. aasta sügisel koostas in projekti “Rahvuskultuur Siberi eesti asundustes”, esialgu finantseerimiseks vastloodud Eesti Rahvuskultuuri Fondile (vt Korb 2005, 19). Fondi rahalisel toel toimus 1992. aasta talvel samasse piirkonda teine kogumismatk, nüüd juba nelja-liikmelise seltskonnaga.¹⁹ Kogusime võimalikult mitmekesist materjali: laule, jutte, rahvausundit, kombestikku jne, sealhulgas ka rahvameditsiini puutuvat teavet.

Rahvapäraste ravimisviiside ja -võtete kasutamine oli 1990. aastail Minussinski piirkonna eesti kogukondades pärimusrühma ühisteadmine: ravitsejad kogukonnas eriliselt esile ei tõusnud, sest oskused ja ravisõnad arvati olevat igapähele kättesaadavad ja õpitavad.

Taluperedes omandati olulised oskused eluga toimetulemiseks enamasti teismelise-eas. Nende teadmiste hulka kuulusid ka rahvapärased ravimisviisid-võtted. Osa inimesi on oma oskusi ka koheselt kasutama hakanud, seega on teateid ka noortest ravitsejatest (vt nt Templing 2005, 214, 226). Külakogukonnas levinud tavaarusaam eeldas teadjalt siiski soliidset iga. Näiteks Eesti andmed 1929. aastast näitavad, et suuremal osal ravitsejaist oli vanust üle 40 (Rooks 1929, 378). Ühelt poolt oli noorel teadjal oma vähese elukogemuse tõttu traditsioonilises külakogukonnas raske end maksma panna, teisalt ei olnud uuele ja moodsale avatud noored alati ise valmis ravitsejana tegutsema (vt Korb 2006, 96). Mitmel puhul avaldasid vanemad kogukonna liikmed arvamust, et: *noored enam ei usu neid sõnu, mõni usub ka, aga vanad usuvad küll kõik* (RKM II 447, 350 (14)).

See kinnitab kollektiivse mälu teooria paikapidavust – minevikust jääb alles vaid see, mida tahetakse ja suudetakse rekonstruee-

¹⁹ 1992. a välitöödel osalesid Anu Korb, Astrid Tuisk, Kadri Peebo (Tamm) ja Ain Urbel. Käsikirjaline materjal on arhiveeritud köites RKM II 449, 1–671, lisaks tegime 18 tundi heli- ja 2,5 tundi videosalvestusi.

Ülem-Suetuki rahvas kirikus. Kadri Peebo foto 1992 (ERA, Foto 15020).

rida (vt nt Assmann 2012, 1780–1782). Tihtipeale hakati rahvameditsiini oskusi hindama alles siis, kui endal lapsed kasvamas. Üks Ülem-Suetuki naine selgitas oma ravioskuste omandamist:

Mul esimene laps sündis tütarlaps. Kui vähe miskit oli, lõi roos rinda. Käisin vanaema juures. Ta ütles, et õpi ise need sõnad ära. [---] (RKM II 447, 232–233 (40) < naine, 71a.)

Vanemad kogukonna liikmed olid aga mõistagi huvitatud oma teadmiste edasiandmisest. Paljud arvasid, et:

Sõnu edasi anda võib küll. Las noored õpivad ja loevad. Mina olen nii paljudele õpetand ja olen lugend, ükskõik, aitab! See on vale jutt, et ei tohi teisele anda. Ta on ju jumalasõna ja aitab ikka. (RKM II 447, 239 (55) < naine, 71a)

Mitmed külaelanikud olid ravisõnu oma tarbeks üles kirjutanud ja lubasid meil need lahkesti kopeerida. Jumalasõnaks peeti ka taevakirju²⁰, mille kaitsetoimesse kindlalt usuti. Need olid väga

²⁰ Taevakiri (ka taevaraamat, Neitsi Maarja unenägu vms) on pärimuse kohaselt taevast saadetud või alla visatud üleloomulike omadustega kaitsekihi, mis sisaldab ka tsitaate piiblist.

Juhanna Paap: Sõnu edasi anda võib küll. Las noored õpivad ja loevad. Kadri Peebo foto 1992 (ERA, Foto 15043).

paljudes peredes tallel ja taevakirja kandsid kaasas teekäigul, tööl vm kodunt eemal ka nooremad kogukonna liikmed.

Usuelu oli Venemaal alates perestroika-järgsest perioodist ametlikult lubatud, tänu sellele ka suuresti elavnenu. Siberi külakogukondades samastati 1990. aastail nagu varasemalgi perioodil raviloitse kõigile kättesaadava jumalasõnaga.

Iga haiguse vastu on jumalasõna lugemine. Ega ühe korraga millalgi eaks ei saa, peab ikka kolm korda lugema. (RKM II 447, 449 (9))

Mõned naised ei tahtnud siiski rahvameditsiini puutuvail teemadel vestelda abikaasa kuuldes. Naine, kes teadis roosi-, nikastuse-, valu-, ussisõnu ning mitmesuguseid kunste põllu- ja aiapidamise tarvis, muutus märksa jutukamaks, kui tema abikaasa läks õue loomi talitama. Mehele ei pidanud need nõiduse jutud meeldima.

Üldiselt aga arvati, et eestlaste seas nõidu ei ole, on vaid ravitsejad:

Ega sie ei ole nõidumine, sie on arstimine. Tasu ei ole vaja tahtagi. Tänäda – seda ka ei ole vaja. (RKM II 447, 334 (8))

Nõidu arvati enam olevat venelaste seas, nemad teadvat ka rohkem mitmesuguseid kunste. Näiteks *Volklova vanamutt* ravinud vahaga valades *pealepandud häda*. Ka eestlasi käinud seal abi saamas, tõhusamalt mõjunud käimine vana kuu otsas ja noores kuus. Mõistagi jõudis paljurahvuselises ümbruses elavate Siberi eestlaste traditsiooni ka naabritelt laenatud. Näiteks eestlanna Anni, kes roosi-, nikastuse- ja hambavalusõnade tundmise kõrval oskas ka ehmatusest saadud hädasid ravida, olevat oma tarkused saanud vene naiselt, kelle juures oma pojaga ravil käinud.

Mõned inimesed arvasid siiski, et arstimistarkusi võib õpetada vaid endast noorematele:

Endast vanemale ei saa õpetada, ei aita. Siis enam sinu sõnad ei aita. (RKM II 447, 400–401 (54) < naine, snd 1917)

Kuna kogujad olid teadmiste valdajatest nooremad, ei tekitanud probleeme rahvapäraste ravioskuste edasiandmine Eestist pärit kogujatele. Loitsud ja oskused anti meile edasi usus, et me neid ise vajadusel kasutaksime. Külamees, kes kogujale kollatõve ravimist õpetas, jälgis hoolega, et temast vanem naiseõde seda kogemata pealt ei juhtuks kuulma ja sellega tema ravivõimeid ei kahjustaks.

Kindlalt usuti ka, et sünnipärased vead lastel on põhjustatud vanemate eksimustest, ebaväärikast käitumisest või ema ehmatusest lapsekandmise ajal. Mõnele neist hädadest arvati teadjailt abi saavat. Näiteks raviti Ülem-Suetuki külas koeratõbe järgmiselt:

Kui tulised sõed olid ahjus, enne leiva panemist, panivad lapse leivalabida peale ja näitasivad nagu viskaks ahju. Siis peab teine küsima: "Mis sa tied?"

"Küpsetan sapaka²¹ staarostit²²."

"Sabaka staarõi, mine minema!"

Siis oli arstitud. (RKM II 447, 365 (59))

Külades oskasid inimesed naba paika panna, suutsid triikimisega kõhuvalu leevendada, ravisid savi ja kusega paistes jalgu, hõõrusid tuulest tulnud häda vastu keha soolaga, kaotasid soolatüükaid villase lõnga ümber sidumisega, narile²³ arvati abi saavat, kui esimene laps haiget kohta närib jne. Samuti tunti allikaveega silmade pesemist.

²¹ Koer (vn).

²² Vanadus, vana (vn).

²³ Liigestehaigus.

Heli- ja videoaparaadid olid 1990. aastatel Siberi külaelanikele veel suhteliselt tundmatud. Üksikud külaelanikud, kes jagasid meiega meelsasti oma teadmisi, ei lubanud oma juttu salvestada (vt ka Korb 2005, 82–86). Samas olid mitmed nõus ravivõtete ja ravisõnade edastamist demonstreerima videokaamera ees, kus kord kehastusin ka mina “patsiendiks”. Kui keegi päriselt külas abi vajab, toimetati seda kõrvaliste isikute juuresolekuta, vaid patsiendi ja teadja vahel. Küll aga lubati meil filmida “paha silma” vee tegemist. Ja kui minu kaaslane kaebas liigsöömisest saadud kõhuvalu üle, teadis meie perenaine kohe abi – keetis talle koirohu-raudrohu teed.

Tervishoiukorralduse paranemine ja meditsiiniabi kättesaadavamaks muutumine pole ka hästiarenenud riikliku meditsiinisüsteemiga riikides kaotanud huvi alternatiivmeditsiini vastu (Alver & Selberg 1989, 207). Tänapäevalgi on laialt levinud uskumus, et teatud hädade korral (nt roos, uskumuse kohaselt tuulest, veest, maast või pahast silmast saadud haigus) ei saa riiklikule arstiabile loota. Seda arvamust kinnitab ka Minussinski piirkonna eestlastelt kogutu, nt:

Meil oli siin rajoonis kirurg, ta ise suri ära, neerud olid haiged. Tema juba lõpuotsas ütles, tunnistas, et käige neil vanainimestel, et meie ei saa [roosi vastu] muud teha kui lõigata. Nad [arstid] saavad aru küll, aga nad ei taha ennast nii alatuks teha. Näe, roosile ei saa nemad midagi teha. Sie käskis kohe, et minge vanainimestele ja arstige sial. (RKM II 447, 396 (21) < naine, snd 1929)

Külaeestlased pidavat võimalusel hoiduma üldse arsti külastamisest, nenditi, et:

Suetukist keegi enne bolnitsa ei tule, kui ing akkab välja minema. (RKM II 447, 437 (59))

Siberi eestlaste ravimtaimede tundmine ja nende kasutamine oli kindlasti ulatuslikum, kui me ERA Siberi välitöödel seda valdkonda talletada suutsime, sest kõik kogujad ei tundnud piisavalt rahvabotaanikat. Enam on Siberi eestlaste ravimtaimede kasutamist uurinud Astrid Tuisk (vt nt Tuisk 2016, 45–64). Siberi looduses kasvavad taimed olid Eestimaa omadest märksa lopsakamad ja seetõttu ka raskesti äratuntavad. Ravimtaimede emakeelsete nimetuste asemel olid suuresti kasutusel venekeelsed, mitmeid külades kasutatavaid taimi ei suutnud me kindlaks teha. Metsas käimiseks jäi suviste välitööde jooksul vähe aega, talvel toimunud välitööd ei sobinud aga

kuigivõrd rahvabotaanika-alase teabe kogumiseks. Ravimtaimi osati põhjalikult kirjeldada harva, küsitlejad ei osanud alati ka asjakohaseid täiendavaid küsimusi esitada. Kodudes leiduvate kuivatatud ravimtaimede kohta saime enamasti üldsõnalist teavet, nt:

Pune on närvide rahustamiseks, tsaiudeks²⁴ korjavad. (RKM II 447, 296 (1) < naine, 59a)

Belogolovnikud²⁵ – neid hautati, kui pia kohiseb, joodi tsaiut. (RKM II 447, 454 (10) < naine, 71a)

Eesti Rahvaluule Arhiivi kogumismatkad aastatel 2012 ja 2013

Paarkümmend aastat hiljem, 2012. ja 2013. aasta ERA Siberi välitöödel²⁶ torkas silma, et piirkonna eesti külade elanikkond oli drastiliselt vähenenud – umbes poole võrra. Mõistagi olid pensioniealised naised ülekaalus, kuid näiteks Ülem-Suetuki külas oli üle kahekümne vallalise noormehe. Paraku noorikuid neile kohapeal ei jagunud, sest just tütarlapsed pidavat varmtalt külast lahkuma. Hulk elumaju oli mahajäetud ja lagunemas. Ülem-Bulanka külas leidsime eest vaid üksikud eesti pered. Samas oli võrreldes 1990. aastatega elanike majanduslik olukord paranenud ja piirkonna eestlaste suhted emamaa sugulastega taas elavnenud.

Isiklik loomapidamine oli külas üks äraelamisviise. Oma tarbeks toidu kasvatamisel on Siberis pikaajaline traditsioon ja selle osakaal on siberlaste toidulaua tänapäeval märksa olulisem kui eestlastel Eestimaal. Siiski võis märgata, et võrreldes 1990. aastatega, kui kõik, kel vähegi tervist, püüdsid oma loomi pidada, olid paljud vanemad inimesed nüüd loomapidamisest loobunud. Nooremad lähivad kergemini kaasa moodsa ühiskonna survega, kus traditsiooniline toit on oma positsioone kaotamas. Ühtpidi ollakse avatud uuele ja moodsale, mida pakuvad poeketid, teisalt on hakatud teadvustama omakasvatatud toidu väärtust tervislikkuse seisukohalt (Korb 2015a, 147). Ülem-Suetuki ja Ülem-Bulanka vabapidamisel sigade kohta kuulsin sedakorda korduvalt, et külaelanike loomapidamine

²⁴ Teeks (vn).

²⁵ Angervaksad (vn).

²⁶ 2012. a välitöödel osalesid Anu Korb, Andreas Kalkun ja Eva Sepping; 2013. a välitöödel Anu Korb ja Villi Sulger.

vastab tänapäevase maheliha-tootmise nõuetele. Kui paarkümmend aastat varem hindasid Siberi eestlased kõrge kalorsusega rasvarikkaid toite, siis järjest enam oli hakatud jälgima toidu kalorsust ja toiduainete kasulikkust organismile. Suuresti meedia mõjul oli kasvanud rahva üldine terviseteadlikkus: osa inimesi järgis hoolega tervisesaadetes ja kirjutistes antud tervisenõuandeid (Korb 2015a, 145). Siberi küladesse olid vahepeal jõudnud sügavkülmikud, seetõttu oli oluliselt vähenenud vajadus liha soolamise järele.

Ülem-Suetuki külas töötas velskri-ämmaemandana omaküla eestlane, keda inimesed usaldasid. Tervisekäitumist mõjutab paratamatult ka riiklik poliitika, näiteks lastetoetuste sidumine ema varajase rasedusaegse arvele võtmisega: pere kaotab lapse toetusrahad, kui ema end enne 12. nädalat kohalikus arstipunktis arvele ei võta. Kuna tulevased emad on velsker-ämmaemanda hoole all ja sünnitama minnakse haiglasse, kaob paratamatult ka osa lapse sünniga seotud kombestikust ja rahvameditsiinist.

ERA salvestusvõimalused olid 21. sajandil oluliselt paremad kui ERA Siberi välitööde algusaegadel, kuid Siberi küladest rahvameditsiini teadmiste kogumisvõimalused märgatavalt ahenenud.

Ülem-Suetuki ravitseja Anna (Anni) Arel. Anu Korbi foto 2013 (ERA, VF 5387).

Kuna paljud teadjad olid jõudnud teistsugusse, noori, kes oleksid traditsiooni jätkamisest huvitatud, polnud piisavalt, olid ravitsemiskused koondunud üksikute traditsiooni tundvate inimeste kätte. Need aga tunnetasid oma eristaatust ega jaganud teadmisi vabalt kõigile soovijaile nagu oli varem neis külates kombeks. Taevakirjas olevaid ravisõnu lubati siiski ümber kirjutada, sest endiselt peeti kinni vanast uskumusest, et taevakirja kopeerimist ei tohi keelata.

Mitmetes peredes leidis sarja "Eesti asundused" esimene raamat "Siin Siberi maa peal kasvanud" (1995, koostanud Anu Korb ja Kadri Peebo), mis hõlmab muu pärimuse hulgas ka 64 piirkonnast kogutud rahvameditsiini-teksti. Osa siberlasi kasutas raamatus leiduvaid ravisõnu ja rahvameditsiini tarkusi samuti kui kasutatakse pärandatud või kopeeritud käsikirjalisi ravisõnu, venekeelseid rahvameditsiini, maagia jm raamatuid, massimeedias kuulnud õpetusi jms. Mõni arvaski, et küladest kogutud tarkused on kord juba üles kirjutatud ja neid ei tarvitse enam koguda.

Ravimtaimede kasutamine oli viimastel aastatel külaelanike seas veidi kasvanud, sest Siberis kasvavaid taimi ja taimravi on hakatud enam väärtustama. Taimede kasutamise kohta hangiti teadmisi ka venekeelsest kirjandusest ja meedia vahendusel.

Kokkuvõtteks

Siberi eestlaste rahvapärase ravitsemisega seonduvat materjali pole kogunud rahvameditsiini uurimisele keskendunud teadlased, vaid seda on kogutud alates 1960. aastate lõpust osana frontaalsest kogumistööst. 1960.–1970. aastail Siberist kogutud rahvameditsiini-alane teave on arhiivi jõudnud tänu ühe inimese – Ottessoni järjekindlale tööle, kes kogukonna, kuhu ta ise kuulus, teadmisi väljaspoolsetele vahendas. Samas oli neil aastail talletatu suuresti mõjutatud valitsevast ideoloogiast ja kogumistöö juhendamisest, 1990. aastail ja hiljem on rahvameditsiiniga seonduvat saanud koguda piiranguteta.

Muutunud olid ka uurimisparadigmad. Kauge vahemaa ja suurte ekspeditsioonikulude tõttu oli Siberi eestlastelt otstarbekas koguda võimalikult mitmekesisest materjali. Samas ei saa pärimuse frontaalse kogumise puhul eeldada, et üht osa sellest, rahvameditsiini puutuvat, suudetakse talletada ammendavalt. Mina ja mu välitööde kaaslased ei olnud spetsialiseerunud rahvameditsiini-uurimisele,

kuid külates, kus traditsiooniline elukorraldus, külade perifeerne asend ja sõnamaagia hästi säilitanud naabrite lähedus olid aidanud püsida vanematel raviviisidel-võtetel ja raviloitsudel, oli seesugune pärimus vägagi esil ja tekitas minus tõelise uurija-huvi.

Mõistagi ei saa koguja eirata oma kultuurilist keskkonda, õpetust, valitsevat kogumistraditsiooni jm ning toimib sellele vastavalt, samas juhindub ta ka omaenese huvidest.

Vanemate raviviiside-võtete ja loitsude tundmine on Ida-Siberi eestlaste juures püsinud kauem kui Kodu-Eestis. Seda tingis nii praktiline vajadus kui ka sõnamaagia hästi säilitanud naabrite mõju. Siberis pole rahvaarstid aegade jooksul eriliselt silma paistnud, sest ravitsemisoskus on olnud vähemalt vanema põlve eestlaste arvates igapäevasele kättesaadav ja õpitav.

Nõukogude perioodil pikaajase ühiskondlik-poliitilise surve tingimustes suutsid ravitsejad edasi tegutseda ja traditsioon püsis visalt. Ka 1990. aastate märksa vabamates tingimustes kuulus rahvapärane ravitsemine kogukonna üldteadmiste hulka. Kuna külakogukonnas aktsepteeriti eakamaid ravitsejaid, pärssis see nooremal põlvkonnal rahvameditsiini teadmiste omandamist. Uuele ja moodsale avatud noored ei pidanud ka loitsude ja ravitsemisoskuste omandamist alati vajalikuks. Traditsioonis saab püsida vaid see osa rahvameditsiinist, mida nooremad taaskasutavad ja edasi arendavad. Mitmete teadjate teispoolsusesse jõudmise ja külade elanike kiire vähenemise tõttu võis 21. sajandil täheldada Siberi eestlaste rahvapärase ravitsemisoskuse taandumist. Varasemad kogukonna üldteadmised olid koondunud üksikute teadjate kätte, kes tunnetasid oma erilisust ega jaganud oma oskusi enam vabalt kõigi kogukonna liikmetega. Samas oli suurenenud rahva terviseteadlikkus ja kasvanud meedia mõju selle suunamisel.

Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus); artikkel on seotud Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektiga IUT 22-4.

Arhiivimaterjalid

RKM – Riikliku Kirjandusmuuseumi (nüüd Eesti Kirjandusmuuseumi) käsikirjaline rahvaluulekogu kuni 1994.

Kirjandus

- Assmann, Jan 2012. Kollektiivne mälu ja kultuuriline identiteet. – *Akadeemia* 10, 1775–1786.
- Alver, Bente G. & Selberg, Torunn 1989. Alternative Medicine in Today's Society. – Kvideland, Reimund & Sehmsdorf, Henning, K. (toim). *Nordic Folklore. Recent Studies*. Indiana University Press, 207–220.
- Erich, Oswald A. & Beitzl, Richard 1974. *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. Stuttgart: Alfred Gröner Verlag.
- Halbwachs, Maurice 1985. *Das kollektive Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Hiimäe, Mall 1989. Jakob Hurda rahvaluulekogumise printsiibid tänapäeval. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused* 38 (4), 310–315.
- Hiimäe, Reet 2002. Uued suunad rahvaluulekogumises alates 1980. aastatest Eesti Rahvaluule Arhiivi laekunud ainese põhjal. – Hiimäe, Mall (koost). *Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 20. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 280–293.
- Kleinman, Arthur 1980. *Patients and healers in the context of culture. An exploration of the borderland between anthropology, medicine and psychiatry*. Comparative Studies of Health Systems and Medical Care. Berkeley: University of Californian Press.
- Korb, Anu 2005. *Venemaal rahvuskaaslasi küsitlemas. Folkloristliku välitöö metoodilisi aspekte*. Studia Ethnologica et Folkloristica Tartuensia 9. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Korb, Anu 2006. Ravitsemisoskus kui pärimusrühma ühisteadmus: Siberi Rõžkovo küla näide. – *Mäetagused* 34, 87–110 (doi:10.7592/MT2006.34.korb).
- Korb, Anu (koost, toim) 2010. *Siberi eestlaste elud ja lood*. Eesti asundused V. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi teaduskirjastus.
- Korb, Anu 2013. Rahvaluule osakonna Siberi kaastöölise Rosalie Ottessoni ja teadurite-arhivaaride dialoog aastatel 1969–1976. – *Mäetagused* 54, 7–26 (doi:10.7592/MT2013.54.korb).
- Korb, Anu 2015a. Oma toit: muutustest Siberi eestlaste toidukultuuris. – *Mäetagused* 59, 125–150 (doi:10.7592/MT2015.59.korb).
- Korb, Anu (koost, toim) 2015b. *Roosi Siberi lood*. Eesti asundused VII. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi teaduskirjastus.

- Kõiva, Mare 1990. Veel kord rahvaluulest ("Eesti folkloristika täna ja homme"). – *Keel ja Kirjandus* 8, 451–455.
- Kõiva, Mare 1992. Loitsud ja rahvaarstid. – Rüütel, Ingrid (toim). *Ida-Virumaa rahvakultuurist*. Tallinn: AS Infotrukk, 117–131.
- Kõiva, Mare 1995. Loitsust riituseni. – Hiimäe, Mall & Kõiva, Mare (toim). *Rahvausund tänapäeval*. Tartu: Eesti Keele Instituut, 175–194.
- Kõiva, Mare 1997. The Transmission of Knowledge among Estonian Witch Doctors. – Rüütel, Ingrid & Kuutma, Kristin (toim). *The Family as the Tradition Carrier. Conference Proceedings*. Vol. 2. NIF Publications 31. Tallinn: Nordic Institute of Folklore, 75–95.
- Kõiva, Mare 1998. Palindroomidest, aga ennekõike tähtvormelitest. – Kalda, Mare & Kõiva, Mare. *Sator I. Artikleid usundi- ja kombeloost*. Tartu: Eesti Keele Instituut, rahvausundi töörühm, 190–213 (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator1/sator1-11.pdf> – 18.02.2018).
- Kõiva, Mare 1999. Numeraalid. Ühest loitsude alaliigist. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLIII*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 115–132.
- Kõivupuu, Marju 2000. *Rahvaarstid Võrumaalt. Noor ja vana Suri Hargla kihelkonnast*. Võru: Võro Instituut.
- Kõresaar, Ene 2005. *Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes*. Eesti Rahva Muuseumi sari 6. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Loorits, Oskar 1940. Meie sisetööst ja välisabist. – *Rahvapärimeste Selgitaja* II (9), 145–147.
- Must, Aadu 2012. *Siber ja Eesti. Jalaraua kõlin*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Nigol, August 1918. *Eesti asundused ja asupaigad Venemaal*. Tartu.
- Rooks, G. 1929. Ebaarstimine Eestis. – *Eesti Arst* 10, 377–382.
- Rorbye, Birgitte 2003. Rahvameditsiinist meditsiinifolkloristikani. – *Mäetagused* 22, 7–19 (doi: 10.7592/MT2002.22.birg).
- Suojanen, Päivikki 1999. *Folkloren Tutkimuksen metodikkaa. Opetusmoniste*. Villa Rana 2. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Tamm, Marek 2013. Ajalugu, mälu ja mäluajalugu: uutest suundadest kollektiivse mälu uuringutes. – *Ajalooline Ajakiri* 1 (143), 111–134 (doi: 10.12697/AA.2013.1.05).
- Templing = Темплинг, Владимир Яковлевич 2005. Сельские врачи в сибирском социуме. – Карабулатова, Ирина С. (ред). *Живая традиция заговора Сибири: сакрально-ритуальный дискурс знахарской практики*. Тюмень, 213–299.
- Tuisk, Astrid 2016. Siberi ravimtaimed eesti kogukondade kasutuses. – Vahtramäe, Ell (toim). *Eesti Põllumajandusmuuseumi aastaraamat V*. Tartu: Eesti Põllumajandusmuuseum, 45–64.
- Tupits, Ave 2009. *Käsitlusi rahvameditsiinist: mõiste kujunemine, kogumise ja uurimistöö kulg Eestis 20. sajandil*. Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis 13. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Vallikivi, Laur 2005. *Arktika nomaadid šamanismi ja kristluse vahel. Jamb-to neenetsite pöördumine baptismi*. Studia Ethnologica et Folkloristica Tartuensia 8. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- WHO 2005 = *National Policy and Traditional Medicine and Regulation of Herbal Medicines. Report of a WHO Global Survey. Report of a WHO Global Survey*. Geneva: World Health Organisation (<http://apps.who.int/medicinedocs/en/d/Js7916e/> – 18.02.2018).

Summary

Healers, explanations of diseases and treatment methods of Estonians in the Minusinsk area in Eastern Siberia. Changes in tradition and collection context

Keywords: collection of folklore, community, Estonians in Siberia, folk medicine, healers, ideology

The article covers the knowledge on folk medicine of Estonians born and raised in the villages of Upper-Suetuk (Верхний Суэдук) and Upper-Bulan-ka (Верхняя Буланка) in the Minusinsk area in Eastern Siberia, collected from 1969 to 2013: written records as well as audio and video recordings starting from the 1990s. Because the two villages lie close to each other and have similar lore, the collected material can be considered the lore of Estonians in the Minusinsk area.

Ancestors of the Estonians in that area emigrated during the last decade of the 19th century and early 20th century in a bid to find a private plot of land or ended up in the area even earlier as deportees and exiles sent by the government of the Russian Empire.

In addition to other lore, material on healers, explanations on diseases, treatment methods, etc. has been collected from Estonians in Siberia for the Estonian Folklore Archives from the end of the 1960s. The information collected on folk medicine in Siberia from 1960 to 1970 has ended up in the archive thanks to the systemic work of one person – Rosalie Otteson, who helped share the knowledge of the community that she was also a part of. The material dating from that period is largely influenced by the ruling ideology and the instructions given for carrying out the collection process. The collection of material on folk medicine was subject to far fewer constrictions from the 1990s onwards, but there was also a change in the research paradigm. Thereafter, information on folk medicine traditions among Estonians in Siberia was collected during the fieldwork of the Estonian Folklore Archives.

Naturally, the collector cannot ignore their own cultural environment, teachings, the dominant collection tradition, etc. and acts accordingly while also proceeding from their personal interests.

Because of the distance and costliness of the expeditions, it made sense to collect as diverse material as possible from Estonians in Siberia. At the same time, it would be wrong to expect to get a comprehensive record of a particular branch of lore (folk medicine) when collecting various lore.

Knowledge of old treatment ways and methods has survived longer among Estonians in Eastern Siberia than in Estonia locally. This was caused by practical need as well as the influence of neighbouring groups where verbal charms have been well preserved. Healers have not stood out in particular in Siberia during different periods because healing skills have been accessible and learnable by all, at least in the opinion of the older generation of Estonians. Healers were able to continue their practice under the long-term societal and political pressures of the Soviet period. The tradition persisted. Folk medicine was part of the general knowledge of the community even in the 1990s when the situation was far less constrictive.

According to the theory of collective memory, membership of a particular society and its culture depends on socialisation and traditions, whereas the only things remaining from the past are those that society can reconstruct in its contemporary background system. The fact that older healers were deemed eligible in the village community restricted the acquisition of folk medicine knowledge among the younger generation. Young people who were open to novel and modern healing methods did not always find it necessary to learn charms and healing skills. The death of a number of wise men/women and the rapid decrease of people living in the village in the 21st century caused folk medicine skills to regress among Estonians in Siberia. Knowledge that was once shared in the community in general now converged to a limited number of wise men/women who were aware of their special status and no longer shared their skills freely with all members of society. At the same time, people also became more aware of their health, and the media grew more influential in guiding that awareness.

Välitööd: Maidla näide

Kalev Jaago, Tiiu Jaago

Teesid: Artiklis vaadeldakse välitöö kui ühe andmekogumise meetodi kujunemist 20. sajandi lõpul, mil välitööd lülitusid taas üha enam interdistsiplinaarsesse ja kvalitatiivsesse uurimispilti. Maidlas 1987. aastast alates toimunud välitööde näitel arutletakse selle üle, mis eesmärkidel kohalikke inimesi küsitleti ja mil viisil kuulnud dokumenteeriti. Võrreldakse arheoloogiliste kaevamiste juurde kuulunud külaelanike küsitlusi folkloristlikul välitööl tehtuga. Näidatakse, kuidas uurimisprotsessis kujundatakse vaadeldavat piirkonda puudutav mitmekihiline materjalikogu, kus välitöö põimub muude uurimismeetoditega, sh arhiivitööga. Mida enam põimub välitöö uurimisprotsessi teiste osadega, seda keerulisemaks muutub välitööandmete koondamine ja üleandmine kesksesse arhiivi. Ühtlasi pakub artikkel ühe võimaliku sissevaate Maidla pere- ja kohaajaloosse.

Märksõnad: “eesti aeg”, Ilmar Jõesoo, koha- ja pereajalugu, Maidla, välitöö

Folkloristlike välitööde üks eesmärke on vaadelda rahvaluulet selle ühes ja ainulaadses kontekstis – pärimuskeskkonnas (kõrvutatuna näiteks arhiivi-, kooliõpetuse vms kontekstiga). Ajalooliselt on välitööd pakkunud ühe võimaluse (näiteks vabatahtlike kirjasaatjate kaastööde kogumise kõrval) dokumenteerida rahvaluulet, et luua uurimiseks vajalik allikmaterjal – arhiiv. Kuid teisalt võib arhiivi põhjal tehtud uurimus suunata uurija omakorda välitöödele lisaandmeid koguma. Vaadatagu kasvõi näiteks Ülo Tedre uuema rahvalaulu käsitlust, kus autor läheb laulus jutustatava sündmuse ajaloolise

tausta mõistmiseks lisateavet otsima välitöödele Kanepisse (Tedre 2003, 119–120). Välitöö kui rahvaluule talletamise üks meetodeid on samal ajal läbi põimunud uurimisprotsessi teiste töötappidega ega eristugi alati selgepiiriliselt materjali korrastamisest või selle kasutamisest uurimuses.

Folkloristlikele välitöödele on suhteliselt lähedased mitmed teaduslikke huve silmas pidavad tööd teistelt erialadelt. Näiteks Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimise toimkonna tegevus seoses maakondlike koguteoste väljaandmisega ja koostöös Akadeemilise Ajaloo Seltsi korraldatud ajaloolise traditsiooni kogumisega 1920.–1930. aastatel, Muinsuskaitse Seltsi tegevus 1980. aastate lõpul jm. Majandusgeograaf Edgar Kant kasutas ulatuslikult oma teadustöös nn kohapealseid uurimistöid ehk stipendiaatide vaatlusi ja selle põhjal tehtud kirjeldusi, mis sisult on samuti välitöödel ainese kogumine (*Läänemaa* 1938, Eessõna; Kant 2007, 7–11). Võib küsida, miks on kasutusele võetud välitöö mõiste ja mille poolest välitöö erineb teistest analoogiliselt tehtavatest töödest. Teisalt on esitatud väiteid, et ka näiteks ajaloo-andmete kogumine arhiivist on teatud vaatepunktist välitöö¹, sest ajalooarhiivi dokumendid (erinevalt rahvaluulearhiivist) ei ole koostatud teaduslikest ülesannetest lähtudes, mistõttu ajalooarhiivi võib teatud mõttes vaadelda analoogilise folkloristliku välitöö keskkonnana.

Jättes siinkohal lahtiseks välitöö mõiste, käsitleme artiklis esitatud Maidla-uuringuid välitööna, ent artikli lõpus arutleme selle lähenemisviisi (sh mõistevaliku) üle. Seega: siinses artiklis on lähtepunktiks välitööd kunagisel Läänemaal Maidlas (nõukogude ajal Rapla rajoon, praegu Rapla maakond): võrreldakse kohalike elanike küsitlemisel tehtud arheoloogilistel kaevamistel osalenute märkmeid 1987.–1988. aastast (MK: Maidla) ning folkloristliku välitöö materjale 1990. aasta suvest (EKRK I 90, 169–232). Küsimusteks on: (1) kuidas avaldub 1980. aastate teisel poolel üha enam esile kerkinud huvi lähiminekiviku vastu, kus materjali kogumise meetodiks oli inimeste küsitlemine: külade ja perede ajalugu 20. sajandi esimesel poolel, sh nõukogude ajal varjus olnud Eesti Vabariigi perioodi (kõnekeeles *Eesti aja*), sõja, metsavendluse ja küüditamise teemad; (2) kuhu asetub 1990. aasta välitöökogemus folkloristlike vaadete kujunemises; (3) mil määral saab kõnesoleva võrdluse puhul rääkida välitööde interdistsiplinaarsusest. Kõik

¹ Kajalood (eetris 21.11.2015), Aro Velmet, <https://arhiiv.err.ee/vaata/kajalood-aro-velmet> (31.10.2018).

need küsimused seostuvad omakorda üldisema teemaga välitöö ja uurimise omavahelisest põimumisest. Lõpuks võib vaidlustada sedagi, mida pidada välitööks.

Artikli esimeses osas tutvustatakse mõlema autori välitöökogemust Maidlas 1980. aastate lõpul ja 1990. aastal. Artikli põhiosas kirjeldatakse Maidla lähiajalugu sealsete inimeste lugude kaudu. Omaette alalõigus käsitletakse kohanimedele teemat, tuginedes nii suulistele kui ka ajaloodokumentides leiduvatele andmetele. Artikli lõpuosas tõlgendatakse Maidla-välitöö kogemust kui üht näidet üldisemas uurimispildis. Artikkel on pühendatud Ilmar Jõesoo (1934–2015), kes osutus suurepäraseks Maidla tundjaks ja vahendajaks ning kellela seda artiklit poleks sündinud.

Kaks välitöö-kogemust

Kalev. Maidla muinaskalmete ala kaevamised toimusid 1983. aastast 1990. aastani ja järelkaevamised 2011. aastast 2014. aastani Mati Mandeli juhtimisel (Mandel 2017: 7). Osalesin neil kaevamistel alates 1987. aastast Tartu ülikooli ajalooüliõpilasena, muinsuskaitsja, õpetaja ja hiljem arhivaari ameti kõrvalt. Kaevajate seas oli Tartu ülikooli tudengeid ja kodulinnaliikumistega seotud kooliõpilasi Tallinnast ja Haapsalust ning vanu Läänemaa kaevamiste veterane. On tavaline, et kaevajad suhtlevad kohalike elanikega. Praktiliste küsimuste kõrval (kus ööbitakse, kelle maadel tegutsetakse, kus võiks tööriistu hoida jms) on suhtlemise eesmärk saada teavet muististe võimalike leiupaikade kohta. Maidlas oli näiteks põhjust küsida, kas keegi on leidnud põlenud luid või potikilde. Kalmele lisaks oli põhjust otsida muinaskülade kultuurkihte. Kalme lähedalt neid kultuurkihte ei ole leitud, küll aga kaugemalt, näiteks mõisa mäelt, Salutaguse külast Jaani talu juurest ning Maidla külast Naela talu juurest.² 1987. aastal inspireeris uusi küsimusi esitama Eesti Muinsuskaitse Seltsi koostamisel olnud küsimustik (APK 1988). Sellest lähtudes hakkasime sihipäraselt kohalikega vestlema piirkonna lähiajaloo teemadel. Ei olnud haruldane ka see, et külaelanikud, teades kaevajate kohalolekut, otsisid ise kontakti.

Maidla küla vanemast ajalooost rääkis kõige enam ikkagi Ilmar Jõesoo, kes tänu oma vanaisa juttudele teadis kalmest ja päästis sel-

² Riikliku kaitse all olevad arheoloogiamälestised, <http://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument> (17.02.2018).

le ala põlluks kündmisest. Ilmar oli hariduselt ajaloolane, tegutses kooliõpetaja ja kasvatajana Haapsalu sanatoorses koolis. Maidlas pidas ta mesilasi. Ühtlasi oli ta bibliofiil. Olen temaga seotud läbi mitme põlve. Ilmar õppis omal ajal Maidla koolis ajalugu minu vanaisa August Tarendi (1890–1971) käe all, minu isa Aare Jaago õppis Ilmari käe all Olustveres ja mina olin omakorda Ilmari tütre ajalooõpetaja 1986/87. õppeaastal. August Tarendi on kirjutanud mälestusi kodukülast. Olin need lood kaevamiste ajaks juba läbi lugenud. Mul oli isiklikke mälestusi lapsepõlves vanaema ja vanaisa juures Maidlas veedetud ajast.

Kaevamiste ajal külastasime mitmeid lähipiirkonna külasid. Maidlas kirjutasime 1987. aastal üles vestluse nelja külaelanikuga, 1988. aastal lisandus veel kaks üleskirjutust. Need usutlused ja vestlused ei olnud otseselt seotud arheoloogiliste väljakaevamistega. Pigem tulenesid need vajadusest kasutada kaevamistest vaba aega piirkonna ja selle ajaloo tundmaõppimiseks. Vestluste üleskirjutusi ei olnud kavas esitada arhiivile, märkmeid tegid rühma liikmed kordamööda – materjal on kirja pandud erinevate käekirjadega, üleskirjutajaid ja küsitlejaid ei ole kirja pandud. Küsitluste fookus oli informatsioonil (kes, kus, millal). Osalt on esile toodud jutustaja sõnastus või kõnepruuk, samas jutustamisviise või lugusid talletada ei püütud. Need märkmed on taas aktualiseerunud *Facebooki* rühmas *Läänemaa arheoloogiline ekspeditsioon*, kus enamasti fotode kommentaarides tulevad taas jutuks ka meenutused kohalike elust. Artiklis kasutatud materjalikogu (MK: Maidla) sisaldab nii neid omaaegseid märkmeid, Maidla-teemalisi sissekandeid minu päevikutes ja kalendermärkmikes kui ka väljakirjutusi arhiivimaterjalidest – viimased hõlmavad peamiselt isikuandmeid. Lisaks on siin ka koopia August Tarendi venna Rudolf Tiigenbergi ehk Ruudi (1895–1973) eluloo- ja küla argielu teemalistest luuletustest. Artikli kirjutamise ajal 2016. aastal külastasime Maidlat kahel korral (juulis kolmekesi, Tiiu Jaago, Enriko Erkmann ja mina ning augustis Tiiu ja mina) ja küsitlesime kuut kohalikku vanema põlve esindajat.

Tiiu. Pärimuse kogu(mist) 1990. aastal raamib eesti filoloogia I kursuse praktika, mida tol ajal algaja õppejõuna juhendasin. Kuna tegemist oli õppetööga, saab kogumispäevikutele ja teksti üleskirjutustele lisaks esitatud praktikaaruandest lugeda tolleaegset kokkuvõtet välitöö eesmärkide ja nende täitumise kohta (EKRK I 90, 23–31). See on tagasivaatavalt huvitav teave mõistmaks mu

selleaegseid folkloristlikke arusaamu ja otsinguid. Üldjoontes eristub kolm ala: esmalt rahvaluuleteemad, -motiivid, -tekstid, teiseks pärimusrühmad ja nende piiritlemine, kolmandaks pärimuse seotus selle esitusviisidega. Tavapäraseks eesmärgiks oli seni kogutud materjali võrdlusel jälgida, mis varasemast pärimusest on tuntud käesoleva välitöö toimumise ajal (nt usundi ja kommetega seotud olendid-tegelased, silmahakkavalt palju oli Koluvere krahvi lugusid, lastemängude kirjeldusi). Kuid nüüd oli huvi teha seda lähtudes pärimusrühmast: mis tingimustel jutustajad neid lugusid esitasid, miks nad neist asjadest teavad, kuidas nad neisse asjadesse suhtuvad, mis on nende endi meelest oluline, miks jms. Nähtav on ka huvi rahvaluule uute vormide (nt anekdoodid, lähiminevikust jutustamine) ja erinevate earühmade vastu. Esile tuleb arutelu rahvaluule kasutusviiside üle (pärimusrühma-sisened esitused, folkloorifestivalid vm lavaesitused). Kuigi veel oli lugemata Lauri Honko "Folklooriprotsess" (mis ilmus soome keeles samal, 1990. aastal), ja arutelud rahvaluule uuesti defineerimise üle olid alles algusjärgus, on näha suundumist kontekstikeskse folkloristika põhimõtete omaksvõtmisele. See ei ole siiski ootamatu, sest samal ajal sattusin lugema Dan Ben-Amose rahvaluule defineerimise alast artiklit, täpselt selle saksakeelset versiooni (Ben-Amos 1981). Tema käsitlus korrastas minu jaoks eesti folkloristide tööpraktikale tuginevaid arutelusid teemal, kas rahvaluule on pelgalt (minevikust pärit) tekst või ka esitus (nt rahvaluule kui kommunikatsioon, sotsiaalne sündmus vms). Need arutelud olid 1970. aastate lõpul, 1980. aastatel ka üliõpilase ja algaja folkloristi jaoks märkimisväärselt teravad (vt uusi suundumusi nt Laagus 1973 [2009]; Hiiemäe 1978, 38–51; Sarv 2000, 78–94). Ilmselgelt oli huvitav kujundada oma seisukohti olukorras, mis tõi esile põhimõttelised vaadete vastasseisud ja viis sammhaaval ka teoreetiliste raamide nihkumisele kontekstikeskse folkloristika kasuks.

Välitööpraktikast võttis osa kaheksa üliõpilast. Esimesel päeval töötasime kõik koos, seejärel jagunesid üliõpilased kolme rühma. Nii käisime neljas grupis (mina olin omaette), aegajalt kohtudes ja kogemuste üle arutledes. Mina sattusin Maidlasse ühel õhtupoolikul pärast mu kohtumist kohalikku päritolu Haapsalu sanatoorse internaatkooli kasvataja Ilmar Jõesoo. Tema juurde juhatas mind Ilmari kolleeg, samuti põline läänlane Alo Topp, keda tundsin tänu oma Haapsalus õpetajana töötavale õele. Ilmar Jõesoo osutus inimeseks, kes sidus mind edaspidi jätkuvalt nii Maidla kui paljude

teistegi Läänemaa kohtade ja inimestega. Tänu temale sain näiteks kohalikku ajalugu puutuva teabe Üdruma 1918. aasta sündmusi käsitleva pärimusliku ajaloo teemalise artikli jaoks (Jaago 2009a). Maidlast pärines ka materjal, mille juurde oli põhjust taas ja taas tagasi pöörduda (vt nt Jaago 2009b, 128–129, 134–136).³ Külakasime Ilmariga viit kohalikku peret. Esimeses peres, Salutaguse küla Jaanil küsitlesin perenaist peamiselt mina, vestlust osalt salvestades, osalt märkmeid kirja pannes. Teistes peredes tegelesin peamiselt nii salvestamistehnika kui märkmete kirjutamisega, kuid vestlust juhtis Ilmar, sest ta tabas kiiresti ära selle, millest mina olin huvitatud ja eeldas üsna täpselt, mida mina oleksin küsinud. Samas suutis tema, kohalikke inimesi hästi tundes, kiiresti jutuotsale saada. Helisalvestusi üldiselt sel ajal alles ei hoitud, sest sama kassettmagnetofoni linti kasutati korduvalt – linte polnud lihtsalt saada. Suuremat rõhku pandi paberil esitatud välitöö-aruandele. Sellegipoolest jäid mõned fragmendid üle salvestamata, ja nüüdseks on need Tartu Ülikooli multimeedia osakonnas digiteeritud.

Välitöömaterjali arhiiviesitus (EKRK I 90, 169–232) osutab järjekindlalt kahe folkloristliku plaani kohalolekut. Tekst on liigendatud lehe serval esitatud numbritega, mis viitavad rahvaluule liikidele (usundi- või kombealane teave, vanasõnad, laulud jms). Samas on aga rõhutatult esil ajamõõde: millal üks või teine pärimus käibel oli. Enamasti eristub see kahel viisil: kas kõneldavaid asju lihtsalt teati, nendest oldi kuuldud või oli jutustajal nendega (nt õlgnuku tegemine, mardi- ja kadrisandiks käimine) vahetu kogemus. Teine ajajärgu eristumisviis seostub põlvkondadega – neid asju teadsid-tegid-rääkisid vanemad, neid vanavanemad jne.

Süvenemisel tekstidesse ja eriti sellesse teabesse, kuidas või miks üht või teist asja teati kõneldavat, joonistus välja nii põlvkondade kogemus ja repertuaar kui ka selle vahendamine põlvkondade vahel. Minu kui folkloristi arengu seisukohast oli see väga tähtis, kuna see haakus minu teoreetilise huviga, kuidas on omavahel seotud pärimus ja selle olemasolemise tingimused. Need otsingud leidsid

³ Viidatud artiklis on kasutatud sama välitöö käigus Ristil salvestatud Maidlaga seotud kääpa teerajale astumisest põhjustatud eksimislugu. Jutustajaks oli Eliise Tamm (1904–2002), salvestajateks-küsitlejateks üliõpilased Mari Koik, Jakko Väli ja Terje Kruusimaa (EKRK I 90, 113–114). Lisaks sellele on Tiiu Jaago ja Kalev Jaago küsitlenud Eliise Tamme tütart Ainu Tikenbergi Ristil 27. juulil 2009. aastal (MK: Läänemaa 2009, CD: Ainu Tikenberg).

väljundi pärimusliku ajaloo suuna leidmises ja ka rahvaluule defineerimisel 1990. aastate teisel poolel, 2000. aastate alguses.⁴

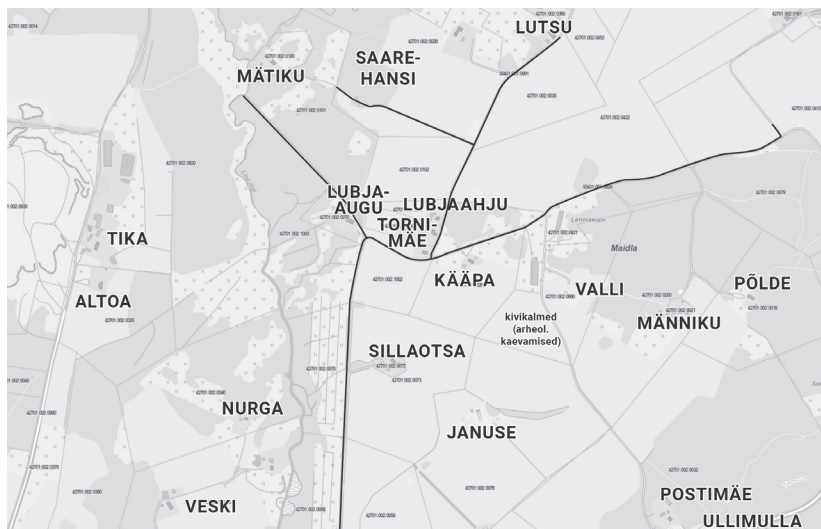
Maidla kui välitöö-ala

Maidla asukoha on kohalik laulik Rudolf Tiigenberg määratlenud kui *seitsme linna vahe-risti*. Need *seitse linna* on Tallinn ja Paldiski, Risti ja Märjamaa, Lihula ja Haapsalu, ning Pärnu (MK: Maidla, Tiigenberg 1956). Tiigenbergi laulu-geograafia lähtus selleaegsest bussiliiklusest. Tänapäeval nii ohtralt busse sinna ei vii, Koluvere ja Märjamaa vaheline tee on ehk kõige kindlam orientiir leidmaks kõnesolevat piirkonda.

Praegune Maidla küla koosneb mitmest endisaegsest külast ja artiklis on kogu piirkonda nii nimetatud. Ent tekstides kohtab varasemaid külanimesid nagu Salutaguse (mis tsaariajal oli Kulamaa kiriku, mitte Maidla mõisa alla kuulunud küla, enne Teist maailmasõda kuulus see Maidla I küla alla); tsaariaegne Ullimulla (mida hiljem, 1920.–1930. aastatel nimetati Nõmme külaks ja mis kohanimeramatu väitel liideti hiljem Laukna küla (EKNR 2016, 306), kuid talude järgi kontrollides on näha, et suurem osa Nõmme külast liideti Maidlaga); Käoküla ehk Kaeküla (mis jagunes Suureks ja Väikseks Kaekülaks). 1977. aastal ühendati Maidla ja Salutaguse külad Tika talult laenatud uue, unikaalsemaks peetud nime alla (EKNR 2016, 359). Kohalikud inimesed kasutasid erinevatel aegadel olnud koha- ja külanimesid, sõltumata jutustamisaegetest ametlikest nimetustest. Lisaks võib kõrv kohalike jutuvoost kinni püüda sellised kohamääratlused nagu *alt küla*, *taga Maidla*, *ees Maidla*, *Nõmme taga*, kuid neil puhkudel ei ole tegemist väljakujuenenud kohanimedega, need on pigem orientiirid, kuidas jutustaja kirjeldatavat asukohta enda asukoha suhtes paigutab.

Maidla kaevamised toimusid endise mõisa karjamaal, kuhu Eesti Vabariigi esimestel aastatel olid eraldatud maatükid

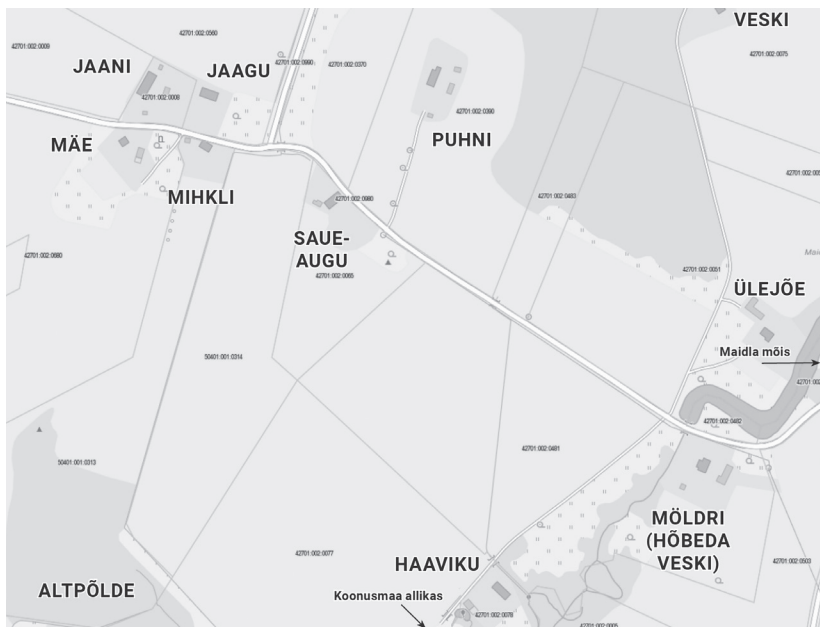
⁴ Rahvaluule defineerimisel osutus oluliseks rõhutada pärimuse mitmetasandilisust (esteetiline, teadmisi ja kogemusi hõlmav) ning pärimuse püsimise seost selle kasutamise ja ühtlasi paindliku muutumisega (Jaago 1999). Pärimusliku ajaloo mõiste avamisel olen rõhutanud, et tegemist ei ole mitte üksikute ajalugu puudutavate lugude või teemade uurimisega. Oluline on jutustajate, pärimuse valdajate enesemääratlusega seotud minevikutõlgendus tervikuna, täpsemalt, see ajalookäsitlus kuulub jutustajate/pärimusrühma identiteeti (Jaago 2005, 10).

Skeem 1. Maidla kivikalme (Maa-amet, http://xgis.maaamet.ee/maps/XGis?app_id=UU82A&user_id=at&LANG=1&WIDTH=1274&HEIGHT=938&BBOX=507520.30253908,6532604.8226957,510008.58378908,6534436.8539457&setlegend=SHYBR_ALUS01_82A=0,SHYBR_ALUS07_82A=1).

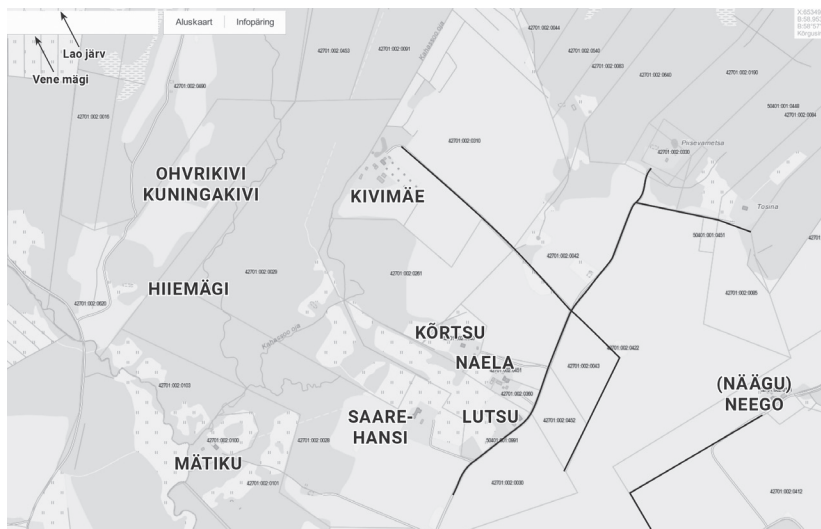
Artikli autorid koos Ene ja Meelisega Koonusmaa ohvriallikal 1995.
Foto: Ilmar Jõesoo.

Skeem 2. Salutaguse ja Maidla mõisa naabrus (Maa-amet, http://xgis.maaamet.ee/maps/XGis?app_id=UU82A&user_id=at&LANG=1&WIDTH=1383&HEIGHT=938&BBOX=505969.03300786,6532143.8851958,507319.61894536,6533059.9008208&setlegend=UUKAT1_82=1,SHYBR_ALUS01_82A=0,SHYBR_ALUS07_82A=1).

Kääpa. Foto: Tiit Jaago, 2016.

Skeem 3. Maidla raba-poolne osa (Maa-amet, http://xgis.maaamet.ee/maps/XGis?app_id=UU82A&user_id=at&LANG=1&WIDTH=1383&HEIGHT=938&BBOX=506486.61113286,6534146.8148833,509187.78300786,6535978.8461333&setlegend=UUKAT1_82=1,SHYBR_ALUS01_82A=0,SHYBR_ALUS07_82A=1).

asundustaludele: seal on Kääpa, Valli, Männiku, Sillaotsa, Jaanuse ja Postimäe (vt skeem 1).

Kalme lähedalt ei ole leitud muinaskülade jälgi. Küll aga on varasemaid kultuurikihte leitud Maidla külast Lutsu, Anni, Naela ja Kõrtsu talu piirkonnast, samuti Salutaguse külast ja mõisa mäelt (vt skeem 2 ja 3).

Kaevajad elasid Maidla jõeks kutsutud, ent ametlikult Liivi jõe ääres Mätikul perenaise surma järel sovhoosi käsutusse jäänud majas (vt skeem 1 ja 3). Allpool jõe ääres on veel Hõbeda veski (ametlikult Möldri) ja Koonusmaa talu, mille lähedal on ohvriallikas (vt skeem 2).

Vasakul pool üle jõe raba ääres olid omaaegsed hajatalud Tika, Altoa ning nüüdseks kadunud Aama, Salusilla, Hiie, ja neid oli veel (vt skeem 1). Raba serval on Hiie, sealt kaugemal rabas on Vene mäge ja Lao järv (vt skeem 3). Viimasega on seotud küla minevikku puudutav lugu.

Kaevajad külastasid 1987. aastal nelja külaelanikku: Harald Rudolf Tederovi (1914–1993) Loigult, Eva Popsi (1922–2000) ja

tema ema Miina Laurikut (1893–1989) Põldeotsalt, Kolu Hildat ehk Hilda Kollot (1906–1990) Saueaugult. 1988. aastal küsitleti Linda Laanemäed (1909–2002), kelle lapse- ja noorpõlv möödus Lepikul, küsitlemise ajal elas ta aga külanõukogu, endise vallamaja ruumides. Lisaks viis Ilmar Jõesoo Kalev Jaago Anni tallu küsitlema Karl Vaske ja tema poega Albertit. (MK: Maidla 1987, 1988.)

Rahvaluuletretkel olid kõnelejateks 56-aastane Ilmar Jõesoo (EKRK I 90, 169–195; vt ka eluloo-intervjuu MK: Läänemaa, Jõesoo 2012; MK: Maidla 2014), 78-aastane Hilda Laanert, (s 1912) Jaanilt (EKRK I 90, 195–206) ja 74-aastane Liisi Tammet (s 1916) Haavikult (EKRK I 90, 207–216), kes olid Salutagusest (vt skeem 2), 61-aastane Aliide Mürsepp (s 1929) Maidla Kääpalt (EKRK I 90, 217–221) ning kaevajate küsitletutega kattuvad 81-aastane Linda Laanemäe (EKRK I 90, 221–230) ning 84-aastane Hilda Kollo (EKRK I 90, 230–232).

Päritolu- ja kohapärimus

Ilmar Jõesoo kõneleb oma eluloointervjuus, et tema emapoolne suguvõsa on elanud Maidlas 12 põlve (MK: Läänemaa, Jõesoo 2012). Suguvõsa põlistalu on Lutsu. Lutsu esmamainimine on 1569. aasta vakuraamatus Kaekülas, mis tol ajal jäi Kaeküla (Kayenkyla) vaku- sesse (SRA, Balt. Fögd. 387, 1568–1570). Ilmari emaliini esiisa Lutsu Siimu mainitakse aga Maidla mõisniku testamendis 1637. aastal (EAA.858.2.2154). Viimane Lutsu rendiperemees Ilmari suguvõsast oli Aadu. Aadul lapsi ei olnud, mistõttu mõisnik andis talu teisele. Aadu vend Hans (Ilmari vanaisa vanaisa) läks koduväiks naabertallu Hansile, mis sai Ilmari esivanemate taluks. Hansu poeg, Ilmari vaarisa Karl⁵ ostis 1901. aastal Hansi talu päriks

⁵ Karl Baumann, 1842–1929 (EAA.1243.1.211, 1.257p). Karl Baumann (üleskirjutuste juures on nimekuju Kaarel Bauman) on küsitlenud Eesti Kirjanduse Seltsi stipendiaat Leida Mauer 1924. aastal ajaloolise traditsiooni kogumisaktsiooni käigus. Selle välitöö aruandes on mh mainitud, et ta on 84-aastane, on käinud Maidla mõisas teol. Temalt on teavet mitmes temaatilises alajaotuses: **1. Traditsiooni ajaloolistest paikadest** (Karl Baumann jutustab Vene mäest, kus Vene-Rootsi sõja ajal olnud venelased laagris. Kui ta oli veel poisike, mäletab, et üle mäe läks *midagi kivitee taolist*); **2. Ikaldusaastad ja näljaajad** (kui ta 15-aastane oli, oli *suur nälg olnud*); **3. Koolera** (ta oli umbes 10-aastane, kui oli koolera-epideemia ja talud jäänud *üsna tühjaks*); **4. Traditsiooni mõisnikest** (“Kui Maidla krahv (L. v. Buxhövdeni lell) maanteel vastu juhtunud, pidanud talumees

(EAA.2840.1.18278). See 60-tiinune talu oli küla üks suuremaid. Ilmar sündis Hansi tagakambris 1934. aasta 6. aprillil. Paar aastat hiljem ostis Ilmari isa naabruses Lutsu maadele rajatud Saare talu. Talu sai nime suurest saarepuust, mis kasvas praeguse aida taga. Ilmar mainib, et tema *võttis puu maha*, kuna see oli *teiste puude suretaja*⁶. Saare elumaja ehitamise ajal elatigi selle saarepuu alla ehitatud püstkojas (MK: Maidla 2000). Ilmari lapsepõlv möödus vanemate kodus Saarel ja vanavanemate kodus Hansil. Kuid tema noorpõlve kuulus ka Lutsu: kuna selle viimase peremehe (Jüri Matsi, 1875–1958, elk.88.0.19) surma järel jäi elumaja lagunema, *küttis* Ilmari isa selle *maja ära*. Lutsu talumaja oli olnud õlgedest täiskelp-katusega, peauks Saare poole, nagu mäletab Ilmar. Lutsu talu nimega seoses rääkis Ilmar loo ajast, kui Maidla jões veel lutsu sai püüda ja kuidas ka tema õppis neid libedaid kalu käsitsi püüdma. Kala maitses Ilmarile hästi.

Vanaisa⁷ näikse Ilmari elus olevat mänginud olulist rolli. Näiteks mesilastega hakkas ta tegelema nimelt tänu vanaisale. (MK: Läänemaa, Jõesoo 2012; MK: Maidla 2014.) Ent antud juhul on veelgi olulisem, et enamik kohalugusid on ta kuulnud vanaisalt. Näiteks Koluvere krahvi ja taluinimeste omavahelisi suhteid kajastav lugu:

*Aga ta [Koluvere krahv Buxhövdén] oli rahva suhtes tähelepanelik. Sest **vanaisa rääkis, et tema isa jutustas**⁸, kuidas mõisa põllul*

(kas koormaga, tühjalt ehk jala – ükskõik) teelt kõrvale jooksmas, muidu ajanud härra isiklikult piitsaga sinna (see olnud teoajal). Kui talumehed Koluvere proualt puid küsima läinud – käskinud ta sõnnikuga ahju kütta”); **5. Pärisorjus** (Karl Baumann on vanadelt inimestelt kuulnud, et inimesi on kasside ja koerte vastu vahetatud); **6. Teoorjus** (Karistustest: “B. Isa saanud 40 hoopu mõisatallis ütlema minnes, et katkise vankri tõttu on voorimine võimatu. Naabriperemees saanud peksta selle eest, et end kohast lahti öelnud. Kui B. 13-a. poisikene olnud, lasknud kord Maidla krahv Maidla vesiveski lähedal suure kivi pääl kõik teolised läbi peksta, kes päikesetõusu ajal veel tööle pole olnud. Krahv vaadanud peksmist pealt. B. arvab, et kubjas teoliste pääle hiljaksjäämise pärast kaebama läinud, mille tõttu siis krahv sarnase ootamatu karistuse korraldanud”, “Teoliste pandud leivakotti harilikult piima (pooleks kaljaga), soola ja leiba, väga harva – suvel – ka silku. Leib olnud väga aganane, ainult jõulupühade ajal söödud puhast leiba. Inimesed aga olnud rõõmsad ja prisked”) (EKLA f 200, 3:2, lk 2, 29, 35, 46, 56, 68, 80).

⁶ Kaldkirjas on siin ja edaspidi esitatud jutustaja sõnastus.

⁷ Eduard Baumann, 1886–1968 (elk.88.0.10).

⁸ Rõhutused tsitaatides siin ja edaspidi artikli autoritelt.

*külvatud rukist, ikka talumeestel ka, et mõisa köis, las lohiseb, ja võeti ikka oma jaoks. Jäeti siis üks kotikene kivi taha peitu, et see siis õhtul ära viia. Ja talumees läks krahvi juurde: "Näe, seemnest tuli veidi puudu, ei saand põldu täis külvata." Krahv oli ütelnud, et mine võta siis kivi tagant ja külva põld täis. Ta oli lossi tornist pikksilmaga vaadanud, mis ümbruses toimub. Nii on see lugu meelde jäänud. **Seda rääkis vanaisa, tema isa oli niiviisi rääkinud.** (EKRK I 90, 173–174; vrd EKRK I 90, 107)*

Viitega vanaisale (või ka *vanematele inimestele*) tuleb juttu veel Lao järvest, Käokülast (Kaeküla), Vene mäest (mille kohta oli ajaloolise traditsiooni kogujale 1924. aastal kõnelenud ka Ilmari vaarisa Karl, lisades, et sealt läks üle mäe *midagi kivitee taolist*; samas kogus on 76-aastane Jaan Silberberg aga Vene mäe seostanud Poola sõjaga, nii et *kuuliaugud Koluvere lossi müüri sees olevat sel ajal Vene mäelt lastud*; EKLA f 200, 3:2, lk 2); Hiie talu juures olevast hiiekohast ja Rootsi kuninga kividest (EKRK I 90, 176–178). Maidla külla üles pandud kohaliku "Kultuuri- ja looduslike vaatamisväärsuste" plaanilt võib neist kohtadest leida Peeter I vägede peatuspaiga (ehk Vene mäe) ja Rootsi kuninga kivid (MK: Maidla 2016). Kõik need Ilmari mainitud kohad on lugudes seotud sõjaajaga: Käoküla (Kaeküla) on nüüdseks kadunud, ent Põhjasõja (või ka Poola sõja) ajal oli seal lähedal Vene mäel Vene sõjavägi olnud. Ilmar räägib loo, mille järgi külainimesed olid vene sõjameeste eest rabas paos Lao järve ääres. Et pääseda sõdurite käest, olid nad endale kivid kaela sidunud, kätest kinni võtnud ja tagurpidi endid Lao järve uputanud.

*Aga nähtavasti kõik inimesed ei uputanud, sest minu esivanemad ulatuvad tagasi enne Põhjasõda. Ja **vanemad inimesed** teavad seda legendi ikka veel rääkida. Minule rääkis selle loo ära **vanaisa**. Vanemad inimesed teavad seda kõik.* (EKRK I 90, 176)

1990. aastal teadis seda lugu viiest külaelanikust üks, kõige noorem, 61-aastane Aliide Mürsepp Käapalt:

Kuulnud olen. Et jälle, kui pärisorjuse ajal see raske elu oli, siis küla noored pannud kamba kokku, olnud üksteise käest kinni ja läinud tagurpidi senna Lao järve, uputanud endid ära, et hirmsast orjaraskusest pääseda. Vaat seda olen ma kuulnud, aga rohkem ma ei tea. (EKRK I 90, 218)

Tema teadmistes on Lao järve lugu seotud mitte sõja- vaid pärisorjuse ajaga. Ühtlasi on tema midagi kuulnud ka Vene mäe kohta:

“sealt pidi mingi trepp üles minema”, küsib ta Ilmarilt kahtlevalt, ent sellele ei järgne vestluses midagi, mis öeldut täpsemalt selgitaks. (Võimalik, et see trepp oli meenutus samast *kivitee taolisest* teest, mida mainis Karl Baumann 1924. aastal ajaloolise traditsiooni kogujale Leida Mauerile.) Vene mäge teadis teinegi Ilmari eakaaslane Laine Alasi, keda küsitlesime 2016. aastal. Ta kirjeldas seda kui huvitava taimekooslusega väga ilusat kohta madalamas rabaosas ja lisas “Legendi järgi on Peeter I seal peatunud oma ratsaväega” (MK: Maidla 2016). Raba serval asuva Hiie talu kohta teadis Ilmar oma vanaisalt kuuldu põhjal rääkida, et seal on muistne hiis ja Rootsi kuninga kivid, kus olnud omal ajal suur lahinguväli (EKRK I 90, 178). Neist ei tea Aliide ega ka temast vanema põlve inimesed midagi. Tikamäe kohta teab 78-aastane Hilda Laanert, et venelased matnud sinna oma hobuseid. Kuid ta ei anna ajamääratlust ega selgita ka, kus, millal või millega seoses ta seda kuulnud on. Ilmar Jõesoo mäletas, et see olnud 1941. aastal ja et sinna olid maetud ka omade poolt mahalastud punaarmeelased. Sõites mõisast Saare talu poole ei jätnud Ilmar näitamata jõe ääres asunud Pajumõisa karjalauda varemeid ja Lubjaahju talu juures rääkimata seda lugu, kui Maidla mõisa valitseja Jaan Kruusmaa, tema sugulane, sai rikkaks ja mõis jäi vaeseks. Lutsu maadele jõudes rõhutas Ilmar, et siin asus ka küla magasiit. (MK: Maidla 2000.)

Argielu ja seltsielu

Hilda Laanerti, Jaani perenaise esivanemad on Salutaguse külla tulnud viis põlve tagasi Hiiumaalt. Siis istutas esiisa talu väravasse kaks jalakat (ehk *jalangat*, nagu Hilda ise ütleb), mis kasvasid seal kõigi viie põlvkonna ajal, neist üks on praegugi alles (MK: Maidla). 1990. aastal ta oma pere ja küla ajaloost palju ei räägi. Mitmele asjale osutab öieti Ilmar. Küll aga esitab ta meelolukaid helimaastikke oma lapsepõlvest. Näiteks, kui vilja peksti, *siis pidi ilusasti kõlama paaris “Hunt saunas, hunt saunas”*. Kui see ei õnnestunud, siis kõlas *“Kukepüksid, kukepüksid”* (EKRK I 90, 195). Tema mälestuste hulka kuuluvad jõuluaja kirjeldused: kuidas Kullamaa kirikuõpetaja Brasche (Hilda öelduna kõlab see õpetaja Praase)⁹ ja tema proua lihtrahva lastele jõulupuid korraldasid; et sel ajal olid jõulujumalateenistused hommikuti, pärast teda aga õhtuti, ja

⁹ Arved Brasche (1878–1938) oli Kullamaa pastor aastatel 1902–1931 (Aarma 2014, 66).

kuidas hobustega Kullamaa kirikusse sõideti. Lõpuks rõhutab Hilda kui ilus oli vaatepilt kiriku juures – hobustel olid kirjud tekid peal, *nagu lilleaed seal aja ääres*, ja kirikust tagasi koju sõideti võidu, *kellad paukusid peal* (EKRK I 90, 198).

Usundi ja kommetega seoses kõneleb Jaani perenaine küla argielu muutumisest (meenutatagu, et ta sündis vahetult enne Esimest maailmasõda, 1912. aastal): tema lapsepõlves sõid loomad vabalt *seal kus tahtsid*, hiljem piirati karjamaad aedadega (vrd Pärdi 1998, 105–107). Sellel varasemal perioodil tehti *kunste* (nii nimetab tema ja teisedki usundilisi toiminguid), mis pidid tagama karja kojutuleku. Näiteks tuli esimese karjapäeva vits koju tagasi tuua, et kari koju jõuaks. Ilmneb, et loomi ei käidud otsimas – kari pidi ise koju tulema. Ühtlasi teab ta oma lapsepõlvest kurja silma mõju loomadele – *mõni kartis seda, et nõiatakse loomad ää*. Nõidusi ehk kunste teab palju ka Hildaga samas külas elav Liisi Tammet Haavikult (tema oli sündinud Esimese maailmasõja ajal 1916. aastal). Kuid temagi mäletab seda oma lapsepõlvest, mitte hiljem:

Olid pidand, jah, ennemalt neokesi kunstisi, et kui teene näeb, siis teene nõidab ää, või jääb aigeks või õnnetus, või looma kohta: kui mõni ütleb, et sul ilus lehm, siis võib loom aigeks jääda. Olid pidand, jah, nihukesi kunstisi. [Naer.] Noh, arvamane. (EKRK I 90, 209)

Küsimusele, kas nüüd ei ole kurja silma, vastab Liisi:

Ei ole, nüüd [kolhoosis] on kõik [loomad] ühised: näha kõik, mis näha. Ja kui keegi loom otsa saab, see viiakse kuskile ja maetakse maha, kui ta surnd oo. Ei seda aeg pole keegi nõiand ühti. (samas)

Hilda Laanert teab küllalt palju ilmaendeid, mis lähtuvad loomade ja lindude käitumise vaatlemisest. Ilmavaatlused ja -ended on valdkond, mille kohta tema ütleb: *vanemad inimesed teavad seda kõik* (EKRK I 90, 196, 198, 202–203).

Liisi Tammeti ja Hilda Laanerti jutust tuli hästi esile, et mõni usk *kunste* ja teine jällegi mitte. Hilda kodus *kunste* ja *nõidumist* ei olnud ja nendega ei tegeldud. Tema noorpõlve kuulus pigem Kullamaa seltsielu, millest ta aktiivselt osa võttis: “Ei olnud nii palju päevi kohe, kui tahtsid” (EKRK I 90, 200). Ta nimetab Perenaiste Seltsi ja Kodukaitse korraldatud tuluõhtuid ja *igasugu õhtuid*. Perenaisted tõid nii toiduained, millest koos *kuklikuid tehti*, poest osteti vorsti, suhkrut ja kohvi. *Enamasti oli tee, teeõhtud* (EKRK I 90, 201). Koos tehti võileibu sellest, mis peol osalejad kodust kaasa olid

Ilmar Jõesoo ja Liisi Tammet Haaviku õuel 1995. Foto: Tiiu Jaago.

võtnud (vorsti-, kilu, keedutud soolaliha võileivad). Neist õhtutest mäletab ta mänge (“Kes aias”, “Tibu-tibu, ära näita”), puhkpilliorkester mängis, tantsiti. Kuid viinavõtmist ei olnud, rõhutab Hilda. Pärt Ellerhein oli sel ajal koorijuht Kullamaal ja Hilda koos õega käis kooris laulmas. Nii käidi ka laulupidudel Haapsalus, Tallinnas ja Lääne-Nigulas ning *kirikus sai ühtelugu kontserti antud* (EKRK I 90, 200).

Kaevajatele on aktiivsest seltsiliikumisest ja eriti *kooridest ja proovidest* sõja-eelses Maidlas kõnelenud Hilda Kollo (MK: Maidla 1987). Arheoloogide huvi nende teemade vastu tõukus nõukogude lõpuaastatele omasest aina kasvavast *Eesti aja* huvist. Lugudest tõusid esile sõjaeelsed kohalikud avaliku elu tegelased, peamiselt haridus- ja muusikategelased. Hilda Kollo nimetab koorijuhti Ruut Kurepalu, kooliõpetajaid Karl ja Villem Leitalu. Ka pajatab Hilda *mõisa-aegsest* koloniaalkaupluse pidajast Põldeotsal Hans Popsist, kes läks pankrotti. Pankrotist oli järele jäänud niipalju raha, et Pops sai pojale saksofoni osta (MK: Maidla 1987).

Hoopis teistsugusest vaba aja veetmisest räägib Hilda Kollo 1990. aastal folkloristile. Siis kõneleb ta pikalt ja emotsionaalselt

külapidudest ja tantsimisest lõõtspilli saatel Kesknõmmes (EKRK I 90, 230–231). Kesknõmme pidusid mäletavad ka praegused vanema põlve inimesed: *Oli ilus plats. Pingid olid pandud. Nüüd ei tunne Kesknõmmet enam ära* (MK: Maidla 2016). Kuid nemad, sõjajärgsed noored, seal enam ei käinud. 1956. aastal Maidlasse tulnud naine ei tea aga Kesknõmme asukohtagi. Aare Laanemäe meenutab, et Kesknõmme peod taandusid 1951. aastal, seoses Laukna rahvamaja avamisega (Laanemäe 2012, 73). Laulik Ruudi kirjutab 1956. või 1957. aastal Kesknõmmest:

*Kesknõmmes see kruusaaug.
Ligidal tantsuplats, kus pauk.
Kolmkümmend kolm (neli, viiski) aast noorsoo jalg.
Ärevil ise olnud, rõõmus palg.*

*Jaanipäe aeg lõket tehti.
Ritvi ei püstitatud ühti.
Kõrge kuuse metsa tõttu
Poleks seda kuskis ikka nättu.*

*Ridva jaoks peet teine koht.
Kahes kohas küll ei olla toht.
Seks poleks jätkundki noort sugu.
Lõke on, pole ridvast lugu.*

*Ritv vanast kõrgus kadaka mäel.
Sealt läks komme Terava mäe pääl.
Oluliselt see üks sama platoo.
Teisel serval vaid teine nimi oo.*

*Kaks-, kolmsada sammu pikkust tool.
Nüüd aastad läind ja Kesknõmmes
mets (kuusik) ikka nohiseb.
Hall vana põlv neid kohtasi mälestustes külastab.
(MK: Maidla, Tiigenberg 1956/57)*

Ühelt poolt tuleb esile, milline see tantsuplats oli – legendik kuuskede vahel. Teiseks on selge, et Kesknõmme on peoplats mälestustes. Tähelepanu aga äratav jaanitule kirjeldus. See on seda huvitavam, et sõjajärgsed noored, praegused vanema põlve elanikud arvasid, et Kesknõmmes jaanituld ei tehtud, et jaanitule komme tuli hiljem, kolhooside aeg (MK: Maidla 2016). Huvitav on ka kirjeldus, et lõke oli, ent tuld ei tehtud ridva otsa. Ilmselt kõneleb

see jaanitule kombe ja jaanitule tegemise koha muutumisajast (vrd Hiemäe 1985, 49–62).

Sõjajärgsest mardi-, kadri, jõulu-, nääri- ja vastlakommetest jutustab Linda Laanemäe. Tema mitte ainult ei tea, et tehti õlgnukku ja seda, kuidas seda nukku õlgedest seoti. Tema nägi, kuulis, tegi kaasa ja teab, et õlgnuku viimine naabri ukse taha ei olnud sugugi kerge, sest koerad hakkasid ju haukuma ja reetsid pererahvale nukutooja. Kõik see tekitanud aga palju põnevust (EKRK I 90, 221–227).

Meelelahutuslikke *eestiaegseid kunste* ehk aastavahetuse õhtul ette võetud ennustamisi mainib ka Liisi Tammet:

Viskad kingad või kalossid (lähed näoga ukse poole õue) ja viskad siis üle õla, näed, kumba pidi kukub. Kui kannad väljapoole jäävad, siis jääd senna majasse. Kui ninad jäävad, siis läed välja. Ja kui risti-põigiti oo, siis ei tea, mis segadust tuli. (EKRK I 90, 210–211)

Linda Laanemäe lapsepõlvkodu Lepiku suitsutare. Foto erakogust.

Tuleb esile kolm vaba aja veetmise ala: koorilaul ja seltsitegevus Kullamaal, ümbruskaudsete külade noorte tantsupeod Kesknõmme lagendikul ja naabripere vahelised koostegemised kalendritähtpäevadel. Samas ei tohi unustada, et meelelahutus ei võimaldanud tööst kõrvalejäämist – ikka rõhutatakse, et *polnud nii palju päevi, kui vaja* või et *hakati tööle kohe, kui kael kandma hakkas*.

Kaevajate märkmetest tuleb Hilda Kollolt kuulduna esile veel üks kohalik meelelahutus, see on usuliikumistest lähtunud jutlustamised, mis sealkandis olid kaunikesti populaarsed (vrd EKLA f 200, 3:2, 100–102). Kõik need kirjeldused seostuvad 1920.–1930. aastatega, ometi ulatuvad traditsioonid ja jutuotsaniidid ka 19. sajandi lõppu, 20. sajandi algusse.

Teated muinasajast ja lähiminevikust

Kaevajate märkmetest tulevad enim esile mahavaikitud lähimineviku-teemad. Nad elasid kaevamiste ajal Mätikul, kus nad leidsid tapeedi alt Leningradist vanglast 1949. aastal saadetud kirja. See oli Mätiku perepoja Johannes Soomi (enne eestistamist Silberberg, s 1921) kiri omastele (MK: Maidla, Soom). Kiri tekitas toona – Nõukogude aja lõpul – erilist huvi, sest kogu see teema, nagu ka sellega seotud tõendid, olid tabu. See oli kolmnurkselt kokkuvolditud margita venekeelse aadressiga kiri. Kiri oli saadetud Hiie tallu, mitte koju ja sisaldab kirjutaja muret koduste saatuse pärast. Kirjas palub ta saata endale raha, liha, seepi ja tubakat. Ta annab teada, et on terve ja loodab taas kõiki näha.

Nii oli ootuspärane, et küsiti Mätiku omaaegsete elanike ja saatuste kohta. Harald Tederov Loigult väitis, et *Mätiku metsavend* (Johannes Soom) varjas ennast Tika metsas. Mätikult pärit Eva Popsi ema Miina ütles, et tema *vennanaise poja* nimi oli Johannes, millest võis mõista, et see oligi sama mees. See kummaline väljend “vennanaise poeg” ja mitte vennapoeg tuleb ehk sellest, et vend, samuti Johannes Silberberg¹⁰ (1888–1930) oli kaua aega tagasi surnud, tema naine oli aga silmahakkav isik. Johannes Soomi tunti külas seega kui metsavenda. Ilmar Jõesoo on temast hiljem korduvalt ja pikemalt rääkinud. Mätiku kohta küsiti ka, millisena see koht varem

¹⁰ Artiklis eelpool, seoses ajaloolise traditsiooni kogumisega 1924. aastal mainitud Jaan Silberberg (1849–1931) on Miina Lauriku ja Johannes Silberbergi isa.

välja nägi või mis seal oli. Nii kuuldakse Hilda Kollolt, et Mätikul oli *vanasti* suitsutare. Sealt viis purre üle jõe, ent talvel liiguti jääd pidi. Seevastu Hõbeda juures (keskajast teada vesiveski koht, ametlikult Möldri), seal oli nahksild – see oli kaunis õõtsuv ja ohtlik.

Loomulikult huvitusid kaevajad sellest, kas ei ole veel teateid muistsetest kalmetest, ohvrikohtadest ja muinasküladest. Kui on keegi maad kaevates sattunud sellistele esemetele või on kuuldud lugusid nt kirikumägedest – see võib viidata muistisele. Eva Popsi ema Miina kõneles sellega seoses Mätiku taga olevast Keldrimäest, kus olevat enne kirik olnud. Arheoloogid tegid sellest teatest lähtudes Keldrimäel küll proovikaevamisi, kuid kultuurkihte nad ei leidnud.

Piirid ja nimemuutmised

Maidla jääb Lääne-, Harju- ja Raplamaa piirile. 1990. aasta Maidla-külastuse ajal oli muuhulgas jutuks ka kohalike seas hiljuti läbiviidud küsitlus selle kohta, kas nad eelistavad jääda Raplamaale või liituda ajaloolise Läänemaaga. Vastustes tuli esile, et ajaloost olulisem on see, millega ollakse harjutud. Näiteks selgitas üks elanikke: *See küsitlus läks sassi. Sellest ei tulnd midagi välja. Ma olin ikka Rapla poolt, kus ma põgenen* (MK: Maidla 2016).

Maidlas on silmahakkavalt palju kohanimesid ja küla- või ka vala- ja maakonnapiiregi muudetud. Alustades Maidla enda nimega, mis on külarahva poolt esmalt 17.–18. sajandil kasutusele võetud mõisa nimena, tuletatuna mõisnike Maydelite nimest, ja 19. sajandi teisest poolest Kaeküla nime asemel ka külanimena (EKNR 2016, 359). Veel 1726. aastal kasutati mõisavalla nimetustena eesti keeles paralleelnimesid Maidle ehk Mäevalla.

Välitöö-vestlustest ja osalt ka arhiividokumentidest ilmnes, et talunimede muutmine tulenes pererahva soovist anda uuele elukohale oma endise elukoha nimi. Nii muutis Ilmar Jõesoo Anni talu Lutsuks, Helve Lipu nimetas oma praeguse kodutalu Laari ümber naabruses asunud lapsepõlvkodu järgi Nääguks, mis *nõukogude ajal oli ilmselt venekeelsete dokumentide tõttu ka Neego*, nagu oletab Helve (MK: Maidla 2016). Viimast nimekuju kohtab nii varasemates saksakeelsetes kui ka tänapäevastes dokumentides. Neego esmamainimise nimekuju on *Necko* aastast 1524 (TLA 230.1.Bm23, l 28). Tõenäoliselt on “Näägu” kõnekeelne, sobitudes kohaliku murdega, kus “e” hääldub “ä” (nt Hermann > Ärman) ning kus järgsilpides ei

ole “o” vaid “u” (vrd Kolovere > Koluvere). Postimäe talu peremees Aare Tarendi nimetas endise vallamaja koha 1995. aastal Ullimulaks (LVMA.532RP.3.8357). Selline kohanime ülekandmine teisele kohale ei iseloomusta kogu piirkonda üldiselt. Nimemuutused näikse koonduvat küla nendesse osadesse, kus on tihedam asustus ja läbikäimine. Nii Lutsu kui Näägu nime alalhoidmine, kandes nimed üle uuele kohale, seletub suguvõsa- ja pereajalooga.

Maidlas püsivate talunimede hulgas on samuti vähemalt 16. sajandist siiani kasutusel olev Viduva. Erinevalt eelkirjeldatud Lutsust on Viduva hajatalu. Teadupärast püsisid hajatalude nimed suhteliselt stabiilseina (Liitoja-Tarkiainen 2000, 76). Ilmneb, et hajatalude nimed kinnistusid kohaga, teised nimed pigem peredega. Maidla küla on esmakordselt mainitud Läänemaa vakuraamatus 1518. aastal Toukenbeke nime all (Stackelberg 1928). Ühtlasi on vakuraamatus mainitud üht külaelanikku, seppa Widovari, kelle nimest võiks tuleneda Viduva hajatalu nimi. Viduva-Jaani oli ka esimene Maidla talu, mis päriseks saadi (ERA.3724.1.517). Maidla mõisnik kinkis selle oma mõisavalitsejale Carl Baumannile 1869. aastal (EAA.2840.1.1220).¹¹ Tänapäeval on Viduva-nimelisi kohti lausa kaks, üks jääb Maidla küla piiridesse, teise on ametnikud üle kandnud Laukna küla piiridesse. Eelmainitud vakuraamatust leiab Maidlaga praegu seotud kohanimedest 1518. aastal olemas olnutest veel Õmma – Engema, Ullimulla – Ulimola (Stackelberg 1928, 190).

Kohanimede ja külapiiride muutumist on märkimisväärselt mõjutanud administratiivsed kaalutlused: mõisa rajamine, talurahvareformid, kesk võimu tugevdamine, nõukogude ajal ka kolhooside loomine ja Eesti jaotamine rajoonidesse. Mõisa rajas 1631. aastal Jürgen Maydel sõdadest ja taudidest tühjaks jäänud Tokumbecki (Tokunmäki, Tokumäe, Togumäe, Tagumägi) küla asemele (EAA.858.2.156). Ilmar Jõesoolt kuulnud pärimuse järgi olla toimunud ka allesjäänud Tokumäe küla talude sundasustamine soo äärde ja uue küla nimeks saanud Kaeküla (Ilmar nimetas seda Käökülaks), mis viitavat mõisamäel kaotatud külale. Arhiiviallikatest tuleb siiski välja Kaeküla nime ligi sada aastat varasem eksisteerimine (*Khaykell*): Kullamaa vakuraamatus 1524. aastal ja samas raamatus 1526. aastal tehakse vahet Suurel ja Väikesel Kaekülal (*Kaikel Major, Kaikel Minor*, TLA.230.1. Bm23). Kahjuks ei võimalda külade

¹¹ Carl Baumann ei ole artiklis varem mainitud Karl Baumann, Ilmar Jõesoo vaarisa, tegemist on Ilmari kaugema sugulasega.

all nimetatud, kuid tänapäevaks lokaliseerimatud talud kindlaks määrata nende kahe Kaeküla piire. 1648. aasta kohtuprotsessil mõisa poolt suletud kirikutee asjus meenutas 60-aastane Joosta Jaan, et ta on esivanematelt kuulnud, et vaidlusalusel kohal asus enne küla ja kirikutee (EAA.858.1.7146). Samal aastal on mõisal veel probleeme riigi nõuetega tagastada kaugemalasuvad hajatalud. Need jäid küll Maidla mõisale edasi, kuid Vaikna mõisale tuli ära anda Kasterma ja Lääwvi hajatalu (EAA.2.2.114). Väikese ja Suure Kaeküla (ja hiljem Maidla eri piirkondade) kujunemisele aitas kaasa Maidla mõisniku poolt mõisa ja poole talumaade pantimine 1665. aastal. Pandipidajaga lepiti kokku, et piiriks jääb jõgi, kuid järgnevalt suutsid Maydelid kanda kinnitada ka teisel pool jõge ja nii rajati uus mõis ehk Pajumõis just Maidla mõisaga samale poole jõge: Väike Kaeküla kuulus Pajumõisa ja Suur Kaeküla Maidla mõisa alla. Selline lõhestatud olukord kestis terve Rootsi aja ning lõppes pärast Põhjasõda, kui Hans Ernst von Maydel (1648–1728) sai riigilt tagasi mõlemad mõisad. Pajumõisast sai siis Maidla mõisa karjamõis.

Pärisorjuse kaotamise, mõisavalla asemel talurahva juhtida olevate valdade moodustamise ja talumaade kruntimisega 19. sajandil vähenes külanimede tähendus. Mõisavalla nimetus *Maidla* on piirkonnal juba 18. sajandil, ent nüüd võetakse see kasutusele *Kaeküla* asemel. 19. sajandi keskel kadus Kaeküla nimetus ametlikest dokumentidest. See figureerib veel 1858. aasta hingeloenduses, mis oma konservatiivsuses lähtus külade ja talude nimetamisel varasematest loendustest (EAA.1864.2.X-280). Viimati võib seda nimekasutust leida Eestimaa kubermangu maamõõtja Schmidt kaardil 1871. aastast, kus see on esitatud nimekujul *Kaeokül* (EAA.854.4.14). Sellisest nimekujust tuleneks eestikeelne kohanimi *Käoküla*, kuid tegemist on siiski sageli kaartidel ette tuleva vanematelt kaartidelt ümber kirjutamisel tekkinud eksitusega. Eksimise näiteks on ka samal kaardil küla nime kõrval oleva hajatalu Näägu kirjavorm *Rägo*. 1866. aastal moodustati kolme küla: Maidla, Suure-Kalju ja Salutaguse peale ühine vallakohus. 1890. aastal ühendati Maidla vald Kalju vallaga. Koluvere ja Kalju vallale (kuhu kuulus ka Maidla küla) moodustati ühine vallakohus. Valla- ja kohtumaja jäid endiselt Maidla külla, ent need viidi 1895. aastal Tikamäelt küla lõuna serva (praeguse nimetusega Ullimulla), lähemale Koluvere valla kõige rahvarohkemale külale Lauknale.

Maidla külamaade kruntimine toimus aastatel 1877–1887 (EAA.3724.4.660). Kruntimist kajastaval maakaardil on palju mikrotoponüüme, mille mäletamist ja lokaliseerimist oleme välitööde käigus püüdnud kontrollida. Paljud nimed on aga täielikult unustusse vajunud: Kassialt järv, Rabanuka mägi, Kotimetsa raba, Nötke soon, Kahastagune soo, Kongimets, Pammuna mägi, Päevniku koht, Konnaro mägi, Rausi sõerd jne.¹²

1938. aastast määrati Maidla Kullamaa valla alla ning Tõlva ja Nikre talu Maidla külast Ääsmäe-Haapsalu maantee äärest liideti Piirsalu vallaga (ERA.3922.1.192, l 12–13). 1950. aastast asus Maidla Märjamaa rajoonis (Uuet 2002, 166). 1949. aastal moodustati külas kolm kolhoosi, mis küll järgmisel aastal ühendati. Välitööde käigus 1987–1990 õnnestus küsitleda kolme kolhooside rajamisel juhtrolli mänginud isikut: Karl Vask oli Maidla kolhoosi esimene esimees ja ka hiljem ühendkolhoosi Leek esimees, Harald Tederov oli Linda kolhoosi esimene esimees ja Linda Laanemäe Koidiku kolhoosis brigadir. Kunagised esimehed oma rolli küsitlemisel ei avanud, kuid kolhooside nimesid mäletasid küll. Kolhoosiaegsest kirjavahetusest ja ametlikest dokumentidest ilmneb, et kolhoosinimi Leek hakkas aadressides domineerima Maidla küla nime asemel. 2016. aasta välitööde ajal olid esimesed kolhoosinimed juba ununemas ning Koidiku ja Linda asukohad aeti segamini. 1958. aastal liideti kolhoos Sooniste sovhoosiga ja 1961. aastal viidi sovhoosikeskus Maidla külast Lauknale. Pärast Maidla kooli likvideerimist 1972. aastal ei jäänud külla enam midagi, mis oleks administratiivselt küla koos hoidnud. 1977. aastal ühendati Maidla ja Salutaguse ning nimetati ümber Tika külaks. 1997. aastal nime-tati Tika küla Maidlaks. Tänapäeval on Maidla küla territooriumilt küll Märjamaa valla suurim, kuid elanike arvu poolest (86) on küla vallas kümnendal kohal.¹³ Valla kodulehe määratlusel jääb Maidla Laukna piirkonda. Oma külavanemat Maidlal pole.

Eelnev ekskurss näitab, et kohanimetraditsioon ei püsi keskkonnas, mis on aldis vastu võtma majanduslik-poliitilisi ja administratiivseid sekkumisi. Ühtlasi on tegemist ka geograafilise piiri-alaga, mis eelnevat võimendab. Samas püsib kohamälus nimesid, mida hoitakse alal kas pere- ja kodupärimuses või kohaga seotud ajaloolistes muistendites.

¹² Vrd Eesti Keele Instituudi kohanimkartoteeki (EKI, Tallinn).

¹³ 1938. aastal oli Maidlas ja Salutagusel kokku 467 elanikku (ERA.3922.1.192).

Kokkuvõte: välitööd teadusvaldkondade vahel ja teadusvaldkondade koostöös

Välitööd tehakse mitmetes teadusvaldkondades uurimisainese kogumiseks ja (või) loomiseks. Seda mõistet – välitöö – on siinse artikli kontekstis kõige sagedamini kasutatud folkloristikas ja arheoloogias. Kõiki välitöid iseloomustab seotus üldise teadusfilosoofilise raamiga, näiteks kuidas määratletakse kultuuri või ühiskonda ja millist teadmist peetakse teaduslikuks (vt nt Lucas 2001, 120–122). Samas iseloomustab iga teadusala välitöid selle seotus oma teadusvaldkonna uurimiseesmärkide ja -küsimustega. Ilmneb ka, et erinevatel teadusaladel on oma spetsiifiline kultuuri määratlus, mis lähtub uurimisobjektist – vrd nt arheoloogi või folkloristi uurimisala.¹⁴ Ühtlasi erinevad teadusalad välitöö käigus tehtava töö iseloomu poolest. Näiteks on ajaloolise traditsiooni (või ka suulise ajaloo) uurimises, folkloristikas ja etnoloogias tüüpilisemad uurimisandmete loomisviisid küsitlemine, intervjuerimine, aga ka vaatlus; arheoloogias seevastu esemete väljakaevamine ja leiukeskkonna dokumenteerimine. Välitöö eesmärkidest lähtuvalt on ajaloolise traditsiooni küsitlejate fookuses faktiteave, folkloristid pööravad aga enam tähelepanu loo esitusele. Erinev on ka välitööde tulem, näiteks tekstikogude, heli- ja videoarhiivide loomine folkloristikas või ajaloolise traditsiooni ja suulise ajaloo alal, arheoloogias aga esemete maapõuest väljapuhastamine ja leiukeskkonna teaduslik kirjeldamine. Kui folkloristlike, etnoloogiliste jms välitööde puhul kõneldakse teatud kultuuriilmingute säilitamisest, talletamisest vms loovast tegevusest, siis arheoloogias rõhutatakse, et välitööde käigus see kultuurikiht lõhutakse – väljakaevatavat ala ei ole võimalik enam sellisena taastada (vt nt Steinberg 2005, 77, 84).

¹⁴ Marleen Metslaid on oma uurimuses etnoloog Gustav Ränga välitöödest näidanud, kuidas isegi üks ja sama uurija võib samaaegselt lähtuda kultuuri erinevatest käsitlustest: “Analüüsitud materjali põhjal võib väita, et Ränga kultuurimõistmine oli kahetine. Kogumismatkadel, eriti Karja kihelkonna rahvariiete kohta andmeid kogudes on ta lähtunud juba Kr. Raua ajast pärinevast rahvakunstist ja “arenenud ilumeelega talupojast” [---]. Kalastust uurides Ränga kultuuriipiirid justkui laienevad, ta vaatleb rahvakultuuri praktilisemat poolt, kus eseme vanuse ja “rahvaesinduslikkuse” asemel on esikohal selle funktsioon” (Nõmmela 2007, 157).

20. sajandi viimasest veerandist on üha enam esil interdistsiplinaarsus. Kuidas interdistsiplinaarsus muudab arusaama välitööst? Kuidas see avaldub siin artiklis käsitletavas? Sellele küsimusele saab suuremas osas vastata tagasivaatavalt, sest 1980. aastate lõpul ja 1990. aastal, välitööde tegemise ajal, oli teadusvaldkondade-vahelises teoreetiliselt sõnastamata püüdlus. Rahvusvaheliselt tuleb folkloristlike välitööde kujunemisega seoses enam esile kultuuri- või sotsiaalanthropoloogia ja sotsioloogia, kuid mitte arheoloogia või ajaloo uurimine. See on täiesti erinev olukord, võrreldes teadusalade väljakujunemise ajajärguga (Eestis) 19. sajandi lõpul, 20. sajandi alguses. Meenutatagu näiteks muinasteaduse mõistet ja Jaan Jungi koostatud tekste ("Muinasteadus eestlaste maalt") – muinasteadus hõlmas nii muistendeid kui ka muistiseid. Kuigi arheoloogiliselt huvipakkuvate alade leidmisel on jätkuvalt kasutatud pärimusteadmisi, võiks küsida miks interdistsiplinaarsel ajajärgul 20. sajandi lõpul ja 21. sajandi alguses on folkloristika märkimisväärselt seotud hoopis sotsioloogia või antropoloogiaga?

Siin tuleb arvesse kaks folkloristikat mõjutanud aspekti. Kui 20. sajandi esimesel poolel oli uurimiskese minevikul (nn vana, modernismieelne talupojakultuur) ja tekstidel, siis 20. sajandi teisel poolel süvenes üha enam huvi pärimusrühma ja selle liikmete ja ühtlasi tänapäeva folkloori vastu.¹⁵ Need muutused kergitasid esile pärimuskeskkonna sotsiaalsed ja kommunikatiivsed aspektid. Kõnesoleva välitöö kontekstis haakub nende suundumustega kirjeldatud põlvkondlike kontekstide jälgimine: kes, mis asjaoludel, kellele neid või teisi asju kõneles; kuidas või millega seoses neid või teisi lugusid teatakse. Viie naise küsitlus-aruandes on pidevalt nähtavad viited ka tekstide vahendamisele. Näiteks:

Koluvare krahv sõitnud nii hirmsasti, et kabjad tulid hobusel alt ära. Isa rääkis nii, et kui siit Vaiknast läbi sai, olid hobusel kabjad alt ära. (EKRK I 90, 204 (28), 1912. a s naine)

Seda lugu (nagu teisigi nn Koluvare hullu krahvi lugusid) on vanaemalt kuulnud ka 1929. aastal sündinud naine. Teisi lugusid ta ei mäleta, sest *vanaema küll rääkis, aga lapse asi on ikka lapse asi. Kuulad selle ära ja sinnapaika see jääb* (EKRK I 90, 218 (7)). Kummati just seda kapjade äratulemise lugu ta teab. *Aga kui palju selles tõtt on või valet, seda ma küll ei tea*, kinnitab ta samas.

¹⁵ Vt nt ülevaadet folkloristliku teooria kujunemisest 20. sajandil ja rahvaluule defineerimise suundumustest 21. sajandi alguses (Bronner 2016).

Ilmselt on lugude mäletamise seisukohast oluline nii lugude aktuaalsus kui ka funktsioon. Nii on (klassikalised) pärimustekstid mõneti ka eluloolised või perepärimuslikud tekstid, kus meenutamise ajend (Tulving 1994, 68) mängib märkimisväärset rolli (nt *isa rääkis nii, vanaema küll rääkis, aga ...*).

Arheoloogilistel kaevamistel osalenute huvi võib aga seostada Akadeemilise Ajaloo Seltsi või ka 1905. aasta Seltsi tegevusega enne Teist maailmasõda. Külaelanike või sündmuses osalenute mälestusi küsiti ja pandi kirja minevikusündmuste ja -olukordade selgitamiseks. Tähelepanu keskmes oli kirjalike ajalooallikate ja mälestustes alal olevate andmete omavaheline kokkuviiimine, et pilt minevikust muutuks selgemaks ja faktitihedamaks.

Maidla välitööde võrdlevas näites ilmnevad teadusalade vahelise koostöö võimalused. Ühest küljest oli võimalik käsitleda enam teemasid (küla või pere ajalugu, argielu, kohanime-ajalood), teisalt oli sellest võimalik esile tuua rohkem aspekte, seostades näiteks emotsionaalsed, jutustajatest lähtuvad sõnumid dokumentides leitavate faktidega. Tuli taas esile, et pärimuse kirjapanemisel kuuldu põhjal talletatud faktiandmed ei pruugi olla täpsed. Nii on ajaloolise traditsiooni kogus kasutatud nimekuju “Kaarel Bauman”, kes on Karl Baumann; 1990. aasta rahvaluulekogus ei vasta tegelikkusele üks talunimi: Allika talu on õieti Haaviku, ja üks eesnimi Ida (Kollo), mis on tegelikult Hilda (EKRK I 90, 207, 230).

Kui 19. sajandil ja suures osas ka 20. sajandil oli tavaline, et materjali kogumine välitöödel on ettevalmistav etapp uurimiseks või näiteks tekstide publitseerimiseks (ajaloolaste töödes – materjali kogumine lünkade täitmiseks, kui klassikalisi, s.o kirjalikke dokumente ei ole piisavalt), siis 20. sajandi viimasel veerandil hakati välitöödel talletatavat üha enam seostama konkreetsete uurimisküsimustega (vrd Korb 2005, 111–112). Marleen Nõmmela (Metslaid) toob etnoloogiliste välitööde muutumise kontekstis esile nimelt välitöö protsessilise loomuse, kus uurija saab pidevalt tagasi minna uuritavasse kogukonda, esitades jätkuvalt küsimusi (Nõmmela 2007, 15–16). Anu Korb aga kahtleb põhjendatult, kas uurijahuvist lähtuv välitöö ei tekita olukorda, kus materjale arhiivitekstiks ei vormistata ja ühtlasi ei anta neid kesksesse arhiivi, kus seda materjali saaksid kasutada kõik huvilised? Siin käsitletud ainesest on rahvaluulearhiivis vaid üks väike osa, see, mis puudutab rahvaluulepraktikat 1990. aastal (EKRK I 90). Võib küsida, kas järjepidevalt täienev

Maidla-mapp (MK: Maidla; MK: Läänemaa), sh Maidla kohalike elanike küsitlused 1995., 2003. ja 2016. aastal on käsitletavad välitööna või mitte? Ühelt poolt pakkusid needki informatsiooni üldisema uurimishuvi vaatepunktist, ent organisatsiooniliselt olid need juhukäigud, toimunud spontaanselt, puhkuse ajal, vormistatuna peamiselt mustandmärkmetena. Kas arhiivis avalikult kättesaadav materjal on eesmärk omaette, kui aines on kogutud ühe või mõne uurija tööhuvidest lähtuvalt? Ilmselt on see arutelu koht. Siinse artikli kontekstis tõstatub aga näiteks küsimus, kuidas paigutada avalikust arhiivist (ajalooarhiiv) väljaotsitud andmed ja nendega seostatud välitöödelt kogutud andmed ühtsesse avalikult kättesaadavasse välitöömaterjalide arhiivi (ehk kust algab ja lõpeb uurimine ning andmete kõigile vabalt kättesaadavus). Üldisemalt haakub see küsimus kvalitatiivsete meetodite eripäraga, kus uurija asetub ka ise uuritavasse maailma ja kus välitöö hõlmab geograafilise ruumi kõrval ka uurija tegevust, mis toimub välitöö-paigast eemal. Nii muutub välitöö mitmetasandiliseks protsessiks, mistõttu on välitimatut välitöö avalikustamine uurimuse, mitte materjalikoguna.

Lõpetuseks

Välitööd seostuvad sageli kontaktisiku või vahendajaga, kes võib olla nii teejuht kui info jagaja. Kohati võib ta uurijat ka häirida, surudes peale oma seisukohti, eelarvamusi vms. Ja on vahendajaid, kelle abil kohaliku kultuuri sügavamatesse kihtidesse ligi pääsetakse. Nii või teisti – välitöö-aruannetes mainitakse kontaktisikuid harva. Ilmar Jõesoo täitis vahendaja rolli nii arheoloogide, ajaloolaste kui folkloristide jaoks. Ta oli laialdaste teadmistega mitmekülgne isiksus. Temaga seoses saab rääkida pigem koostööst kui pelgalt kontakte loovast vahendajast. Tema soov oli oma teadmisi edasi anda, leida võimalikult palju neid, kes said ühel või teisel viisil tema töökest edasi minna.

Kogus “Ajaloolist traditsiooni” on mainitud, et Ilmari vaarisa Karl oli jutukas ja üleskirjutustest võib näha positiivset ellusuhtumist (*hoolimata kehvast toidust olid inimesed ikka prisked ja rõõmsad*). Sama võib ära tunda ka Ilmarist.

*Kalev Jaago ja Ilmar Jõesoo Hubergide suguvõsa kokkutulekul 2006.
Foto erakogust.*

Artikkel on seotud Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektiga IUT 2-43 “Traditsioon, loovus ja ühiskond” ning Soome TA projektiga “Traumatized borders” (SA 297533). Versioon artiklist on ilmunud Läänemaa Muuseumi toimetistes XXI, 2018.

Allikad

Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek – Eesti Keele Instituut, Tallinn.
EKLA f 200 – Eesti Kirjanduse Seltsi stipendiaatide kogu: Ajaloolist traditsiooni, Eesti Kirjandusmuuseumi kultuurilooline arhiiv.
EKRK I 90 – Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri rahvaluule-kogu, Läänemaa 1990, Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluule arhiiv.

*Larissa ja Mati Mandel ning Ilmar Jõesoo juttu ajamas
Ilmari kodus Haapsalus 1990. aastate alguses. Foto erakogust.*

elk.88.0.10 – Kullamaa kiriku matusteraamat. Käsikiri Kullamaal kiriku koguduse arhiivis.

MK: Läänemaa – Läänemaalt kogutud pärimusliku ajaloo materjalide kogu Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas (perepärimusteemaline vestlus Ainu Tikenbergiga Ristil, 27. juulil 2009. Helifail; eluloo-intervjuu Ilmar Jõesooga Haapsalus, 26. jaanuaril 2012. Helifail).

MK: Maidla – Maidlat puudutavad materjalid (1986–2016) Kalev Jaago erakogus.

EAA; ERA; LVMA – Rahvusarhiiv:

EAA.2 – Tallinna Linnusekohus;

EAA.858 – Eestimaa Ülemmaakohus;

EAA.1243 – EELK Kullamaa kogudus;

EAA.1864 – Eestimaa kubermangu revisjonilehtede kollektsioon;

EAA.3724 – Katastridokumentide kollektsioon;

EAA.2840 – Tallinna Kinnistusamet;

ERA.3724 – Põllutöoministeeriumi Katastri Amet;

ERA.3922 – Kolovere-Kalju vallavalitsus;

LVMA.532RP – Rapla Maakonna hooneregister.

SRA – Rootsi Riigiarhiiv, Baltiska Fögdensräkenskaper 387, 1568-1570.

TLA – Tallinna Linnaarhiiv, TLA.230.1.Bm23 – Kullamaa vakuraamat.

Kirjandus

Aarma, Liivi 2014. *Kullamaa kihelkonna ajaraamat. Esmamainimisest 20. sajandini*. Kullamaa: OÜ Vali Press.

APK 1988 = *Ajaloopärimuse küsimustik*. 1988. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Seltsi ajalootoimkond.

Ben-Amos, Dan 1981. Zu einer Definition der Folklore im Kontext. – Dow, James R. & Lixfeld, Hannjost (koost). *Jahrbuch für Volksliedforschung* 26. Jg. Berliin: Schmidt, 15–30 (doi: 10.2307/847811).

Bronner, Simon J. 2016. Toward a Definition of Folklore in Practice. – *Cultural Analysis* 15 (1), 6–27 (<https://pdfs.semanticscholar.org/2429/f8f05df53b9c80941bf0ea50923436704160.pdf> – 16.02.2018).

EKNR 2016 = Kallasmaa, Marja & Saar, Evar & Päll, Peeter & Joalaid, Marje & Kiristaja, Arvis & Ernits, Enn & Faster, Marika & Puss, Fred & Laansalu, Tiina & Paales, Liina (koost) 2016. *Eesti kohanimeraad*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Hiimäe, Mall 1978. *Kodavere pajatused. Kujunemine ja koht rahvajutu-traditsioonis*. Tallinn: Eesti Raamat.

Hiimäe, Mall 1985. *Eesti rahvakalender* IV. Tallinn: Eesti Raamat.

Jaago, Tiiu 1999. Rahvaluule mõiste kujunemine Eestis. – *Mäetagused* 9, 70–91 (doi:10.7592/MT1999.09.rhl).

Jaago, Tiiu 2005. Pärimuslik ajalugu ja Kreutzwald. – *ÖES aastaraamat* 2003. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 9–20.

Jaago, Tiiu 2009a. Valge hobuse kivi lugu. Üdrumal 22. veebruaril 1918. aastal toimunud lahing pärimusliku ajaloo vaatevinklist. – Paras, Ülla (toim). *Läänemaa Muuseumi toimetised* XII. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, 116–144.

- Jaago, Tiiu 2009b. Lugu ja sündmus jutu-uurimises: situatsioonianalüüsist kontekstianalüüsini. – *Mäetagused* 43, 125–144 (doi:10.7592/MT2009.43.jaago).
- Kant, Edgar 2007. *Eesti rahvastik ja asustus*. Tartu: Ilmamaa.
- Korb, Anu 2005. *Venemaal rahvuskaaslasi küsitlemas: folkloristliku välitöö metoodilisi aspekte*. *Studia Ethnologica et Folkloristica Tartuensia* 9. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Laagus, Aino 1973. Situatsioonianalüüsist folkloristikas. – *Keel ja Kirjandus* 7, 404–412 = Laagus, Aino 2009. *Mäetagused* 43, 113–124 (doi:10.7592/MT2009.43.laagus).
- Laanemäe, Aare 2012. Kesknõmme – külakultuuri fenomen. – Tarang, Lembitu (koost). *Kullamaa mälestused*. Kullamaa: Kullamaa Kihelkonna Muuseum, 72–79.
- Liitoja-Tarkiainen, Ülle 2000. *Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Läänemaa 1938 = Habermann, Harald (peatoim). *Läänemaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus*. Üldosa. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Lucas, Gavin 2001. *Critical Approaches to Fieldwork: Contemporary and Historical Archaeological Practice*. London, New York: Routledge.
- Mandel, Mati 2017. *Maidla muinaskalmistu saladused*. Tallinn: Eesti ajaloomuuseum.
- Nõmela, Marleen 2007. *Etnograafiks kujunemine: Gustav Ränga välitööpraktika 1920. aastatel*. *Studia Ethnologica et Folkloristica Tartuensia* 10. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pärdi, Heiki 1998. Karjakasvatus. – Viires, Ants & Vunder, Elle (toim). *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 100–117.
- Sarv, Vaike 2000. *Setu itkukultuur*. *Ars Musicae Popularis* 14. Tartu, Tampere: Eesti Kirjandusmuuseum, etnomusikoloogia osakond, Tampereen yliopiston kansanperinteen laitos.
- Stackelberg, Friedrich 1928. Das älteste Wackenbuch der Wiek. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1927*. Tartu: K. Mattieseni trükk, 78–254.
- Steinberg, John M. 2005. Logistics of Fieldwork and Collecting Field Data. – Maschner, Herbert D. G. & Chippindale, Christopher (toim). *Handbook of Archaeological Methods*. Lanham, Maryland: AltaMiraPress, 75–105.
- Tedre, Ülo 2003 [1954]. *Eesti mees ja tema sugu. XIX sajandi Eesti lõppriimilises rahvalaulus*. Tallinn – Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Tulving, Endel 1994. *Mälu*. Tallinn: Kupar.
- Uuet, Liivi 2002. *Eesti haldusjaotus 20. sajandil*. Tallinn: Eesti Oma-valitsusliitude Ühendus, Riigiarhiiv.

Summary

Fieldwork: Maidla case study

Keywords: “era of the Republic of Estonia”, fieldwork, Ilmar Jõesoo, local and family history, Maidla

The article examines the development of fieldwork as a data collection method at the end of the 20th century. Fieldwork became increasingly more prominent in interdisciplinary and qualitative research at that time. Fieldwork performed since 1987 in a region bordering two counties is used as an example to discuss why the locals were questioned (the purpose) and the manner in which gathered information was documented.

The discussion revolves around three sets of questions. **First:** Humanity scholars began to express increasingly more interest in the pre-Soviet period in Estonia during the second half of the 1980s (i.e. towards the end of the Soviet era). Since the official and popular treatments of history were contradictory, historians initiated a campaign to collect the memories of elderly people. This also served as the starting point of students and historians present at the archaeological excavations in Maidla. The purpose of questioning locals was to learn more about contemporary history (topics such as the period of the Republic of Estonia, the war, the forest brothers, mass deportations, etc. that were suppressed during the Soviet era). In writing down the surveys, attention was given to events, names and other facts. The materials remained in private ownership and have been complemented consistently.

Second: folklorist theory was updated during this period, allowing for more consideration to be given to lore of the recent past. It is even more important that in addition to different types of folklore, research focus now also started to make room for social groups and the context in which lore was performed. Folklore fieldwork material is stored in the Estonian Folklore Archives.

Third: it is important to keep in mind that this period saw the rise of interdisciplinary research. A shared interest in the recent past connects the study of history and folkloristics at the end of the 20th century. This is partially caused by the shift from subject-based study to the study of performers and the environment of performance in folkloristics. Analysis carried out by historians and folklorists of the fieldwork material includes local traditions and the social and generational background of the distribution of such traditions. This is complemented with work in archives where historical documents can be used to follow the evolution of local settlements and toponymy all the way from the 16th century to today.

Informandiga voodis. Lähedus ja intiimsed teemad välitöödel

Andreas Kalkun

Teesid: Artiklis arutatakse refleksiivselt välitöödel toimuva üle, keskendudes seksuaalsuse ja lähedusega seotud küsimustele ning probleemidele, mis võivad tekkida intiim- ja tabuteemade käsitlemisel. Tänapäevastel välitöödel eeldatakse selle läbiviija suurt empaatiat ning võimet saavutada oma vestluspartneriga usalduslik ja lähedane side. Samas kuuluvad välitööde juurde sageli uurija või informandi füüsilist heaolu ja mugavust puudutavad kompromissid. Kuigi uurija seksuaalsust ja religioosset tausta on olnud tavaks “objektiivsete” uuringute nimel varjata, on ka need väljal koos uurija elukogemuse ja eelistustega. Kuigi tänapäeval on tavaks rõhutada õnnestunud välitööde dialoogilisust, on nende struktuuri enamasti peidetud hierarhilisus. Välitööd on üldjuhul eesmärgistatud ja korraldatud nii, et informandid ei pruugi päris täpselt tajuda, mis põhjustel teatud teemasid vestluses käsitletakse või üldse lähedast suhtlemissituatsiooni luuakse. Seksi, läheduse ja tabudega seotud teemadel näibki olevat võime paljastada välitööl toimuva suhtluse mingeid varjatud aspekte, näiteks soo, seksuaalsuse ja võimuga seotud struktuure ja hierarhiaid.

Märksõnad: intiimsus, seksuaalsus, tabuteemad, välitööd

Ann elas vaeselt. Pisikese majahüti ees valvas purulahja peni, laudamoodi ubrikus oli paar lambakonti ja luine sigudik. Elutuba oli tilluke, sinna mahtus parajasti lauake, väike voodi ja paar pinki. Muud võimalust polnud, meil tuli kahekesi jagada seda ainukest voodit. Olin Annest umbes 40 cm pikem, suured kondid ei tahtnud kuidagi mahtuda sellesse pisikesse “karpi”. Tänu seinapoolsele äärele, oli jalgade sirutamiseks ainuke võimalus õndlad toetada voodi otsalauale. Uneaeg oli lühike, eideke armastas voodis rääkida. Saime magama kesköö paiku, hommikul kella nelja ajal oli Annel uni läinud, hüüdis: “Ärr üless, kikas kirge ju!” Mis siis ikka, kui vaja siis üles!

Parim jutuhoog oli eidel voodis, sealt sai kuulda rohkesti haruldasi sõnu ja huvitavaid väljendeid. Pliatsi ja klade võtsin voodisse kaasa, panin padja alla. Vajaduse korral tegin märkmeid pimedast peast kobamisi. (Keem 1962, 37, 38)

Keeleteadlane ja suur murdekoguja Hella Keem kirjeldas niimoodi oma “ainult kaks nädalat” kestnud intensiivset keele- ja rahvaluuleainese kogumist Põlva kihelkonnas Adiste külas elava Ann Rammo (1864–1939) juures 1937. aastal. “Töötamistingimused olid rasked, vähene uni ja kehv toit mõjusid kurnavalt,” tõdeb Hella Keem, seletades oma välitööde “lühidust” just kehaliste põhjustega. Murdekoguja ei andnud siiski alla: ta sõitis pärast kaht nädalat kestnud kogumistööd koju, kus püüdis välja magada, ning tuli peagi toidumoonaga varustatuna jätkama oma pooleli jäänud jäädvustamist. Kui 1938. aastal kutsuti Ann Rammo Akadeemilise Emakeele Seltsi poolt korraldatud murdekeele heliplaadistamisele, sõitis Ann rongiga Tartusse, kuid olevat jäänud vagunitrepile seisma “nagu post” ja trepist alla ei astunud. “Mis siis ikka, eit oli pisike, tõtsin ta sülega trepilt maha,” kirjeldas Hella Keem raudteejaamas juhtunud seika (1987, 143).

Välitööd on sageli nii vaimsalt kui füüsiliselt väga intensiivsed. Äsja veel võõrad inimesed veedavad tunde koos ning vestlevad ka väga isiklikel teemadel. Lisaks intellektuaalsele või vaimsele väljakutsele on see sageli ka väga kehaline kogemus. Jäädvustajad püüavad sageli jäädvustamise õnnestumise nimel sulanduda justkui probleemideta oma vestluspartneri pakutud füüsilisse ruumi ning kohanduda reeglitega, mis selles kodus või külas valitsevad. Hella Keema kirjeldatud välitööolukord, kus jäädvustaja ja jäädvustatav teevad oma tööd kitsas voodis, on nagu sümbolpilt, mis annab edasi välitöödel ette tulevat ebatavalist füüsilist lähedust ning ka oma kehalist autonoomsust ja heaolu puudutavaid kompromisse, mida

koguja on nõus kogumise õnnestumise nimel tegema. Me ei saa teada, mida arvas Ann Rammo sellest, et pidi magama kaks nädalat kitsas voodis “suure kondiga” võõra noore naisega, kes oli temast “umbes 40 cm pikem”. Samuti ei saa me teada, miks Ann Tartus rongist välja ei tahtnud tulla ning mida ta arvas sellest, kui Hella Keem ta tookord süle haaras. Ann oma mälestusi ei kirjutanud, ning nagu enamasti ikka, saame välitöödel toimunu kohta teavet vaid jäädvustavalt osapoolelt.

Hella Keem kirjeldab oma välitöömälestustes, kuidas ta püüdis enne igat uue keelejuhiga kohtumist endale sisendada, et see on talle väga lähedane inimene. Ta otsustas, et “viisaka külalisena käitumine” pole otstarbekas ning kujutles iga uue võõra ukse taga ette, et see on ta koduüks ning sisenes nagu “oma inimene” ja hakkas kohe familiaarselt vestlema (Keem 1962, 30). Hella Keem nägi Ann Rammole pööratud keeleteadlaste tähelepanu sugulaste ning külarahva poolt pilgatud vanale ja vaesele vallaslapse emale jõustava ja toetavana. Tema jaoks oli Ann Rammo “suurepärase vaimuannetega inimene”, kelle regivärsside hulk oli selline, et neid oleks võinud laulda mitu päeva järjest (Keem 1987, 143). Ja nii nagu välitöödel ikka võib ette tulla, peavad koostöö nimel kompromisse tegema mõlemad osapooled. Hella Keema ja Ann Rammo puhul oli selliste kompromisside sümboliks kaks nädalat ühises kitsas voodis magamist.

Ka minu kõige esimestel Setomaa välitöödel tuli ette olukord, kus magasin informandi voodis ja tema linade vahel. Olin koos minust kümmekond aastat vanema õpingukaaslannaga Setomaal Saetsuva küllas üksiku vana naise juures, ning ühtäkki oli pime ja liiga hilja, et kuhugi minna. Meie vestluspartner tegi ettepaneku, et jääksime ööseks, millega nõustusime pärast väikest arutelu. Perenaine otsustas, et paneb meid magama abieluvoodisse, kus ta ise tavaliselt magab, ning magab ise samas toas oleval kušetil. Muidugi tegi lahke perenaine vihjeid, kuidas ma nüüd võtan oma “mõrsja” enda juurde magama ja kõigil on hea meel. Mu kaaslane punastas selle peale, aga ilmselt tundus ka talle kohatu sellele pruudi ja peigmehe jutule vastu vaielda. Samamoodi ei kommenteerinud me nagu kokkulepitult loomulikult ka seda, kui perenaine otsustas linu mitte vahetada¹, vaid heitsime kuulekalt voodisse. Perenaine rääkis

¹ Välitöödel käijate kogemustel talurahva voodilinate, nende puhtuse, mustuse või sootuks puudumisega olen peatunud põgusalt oma doktoritöös (Kalkun 2015, 152).

veel natuke naljajuttu, kui tuli oli ära kustutatud, kuid jäi ilmselt kiiremini magama kui meie. Hommikusöögilauas piidles perenaine uudishimulikult mu jalgu, kuid mitte kirbuhammustuste pärast, nagu selgus, sest lõpuks küsis ta, mis mu jalanumber on. Saanud selle teada, tõi ta tagatoast kapist kingakarbi, kus olid kergelt läikivast nahast meestekingad. Need olid Tšehhoslovakkias toodetud vanamoodsa tegumoega, kuid peaaegu uued kingad, mis olid kuulunud perenaise kadunud vennale. Kingad olid mulle küll natuke väiksed, kuid perenaine otsustas, et need sobivad mulle hästi. Mul ei jäänud muud üle, kui need vastu võtta.

Niisiis, kuigi need olid meie esimesed välitööd, käitusime nagu külalised ning need füüsilise ruumi ja teatud jututeemadega seotud kompromissid tundusid täiesti iseenesestmõistetavad. Hea koostöö nimel tundusid perenaise kergelt seksuaalse alatooniga naljad ja meie paaripanevad asjad, millega tuli lihtsalt leppida. Pealegi tegi ju ka perenaine koostööd: oli nõus meiega rääkima, lasi ennast salvestada ja andis meile öömaja. Lisaks intiimne lähedasele inimesele kuulunud kalliste kingade kinkimise žest, mille tähendus jäi juba tookord lootusetult hämaraks.

Mõtisklen järgnevalt seksuaalsusest, lähedusest ja tabuteemadest seoses folkloristlike või muude humanitaaraladega seotud välitöödega. Reflekteerin eelkõige oma isiklikke kogemusi, kuid seksuaalsuhete ja välitöö teema käsitlemisel tõukun ka antropoloogia klassikute selleteemalistest kirjutistest. Mind huvitavad seksuaalsuse, läheduse ja tabudega seotud teemad selle artikli kontekstis eelkõige seetõttu, et neil paistab olevat võime paljastada välitööl toimuva suhtluse mingeid varjatud aspekte nagu näiteks hierarhiad, võimusuhted ja eelarvamused. On intrigeeriv, kuidas vestluspartnerite afiseeritud lähedus võib osutada ühtäkki illusiooniks, kui arutada tõeliselt intiimseid ja puudutavaid teemasid või kuidas olmelised, hariduslikud või kogemuslikud erinevused võivad osutada põhjatuks kuristikuks ka uurija ja tema n-ö lemmikinformandi vahel. Reflekteeringi järgnevalt neid epifaanilisi hetki välitöödel, kus selgub, et uurija ja uuritava arusaamad lähedusest, sobivatest jututeemadest, perekonnasuhetest, seksist, seksuaalsusest või kosjakommetest on lepitamatult erinevad. Kui selgub, et vaatamata kogu empaatialle ja austusele ei tunne uurija end mugavalt informandi linade vahel, tema riideid kandes, tema pakutud jooki juues, sööki süües või käitudes nii, nagu informant näib ootavat.

Informandi linade vahel. Seks välitööl?

Välitööde õnnestumiseks on osapoolte omavahelised soojad suhted väga olulised. Samas on välitööde õpikutarkus, et liigne lähedus võib osutuda segavaks, ning igasugust osapoolte intiimset lähedust on peetud täiesti ebaetiliseks. Samas on siiski selge, et vallalised noored mehed või naised pole võõras kultuuris veedetud pikkadel välitööperioodidel alati saanud või tahtnud neist reeglitest kinni pidada. Eks seetõttu olemegi ilmselt kõik kuulnud sosistatavat lugusid, kus välitöödel keegi on kedagi leidnud või lihtsalt “midagi sellist” on juhtunud.

1967. aastal avaldati tõlge antropoloog Bronisław Malinowski intiimsest poolakeelsest reisipäevikust, kust selgus, et Trobriandi saartel “primitiivse” ühiskonna seksuaalelu uurides oli noor antropoloog pidanud rasket isiklikku võitlust oma “ihade” ja “ebapuhaste” fantaasiatega, mida ta oli tundnud nii kohalike kui ka misjonitööl olevate naiste vastu (Malinowski 1967). Kuigi päevik avaldati postuumselt ning Malinowski lesk oli seda enne avaldamist lühendanud ja tsenseerinud, põhjustas antropoloogi avameelsus (informantide “käperdamised” ja ambivalentne iha “primitiivsete” naiste vastu) suurt diskussiooni ning kohati lausa Malinowski pärandi ümberhindamist (vt Newton 2000, 246). Ka hiljem on antropoloogid oma seksuaalse tabu murdmist väga harva üles tunnistanud. Tuntumaid avameelitsejaid on Paul Rabinow, kes kirjeldas oma üheöösuhet Maroko naisega, keda meesinformant oli talle pakkunud (2007 [1977]). Rabinowi järgi olevat aidanud see seksuaalne afäär tõestada tema mehelikkust ning parandanud tema positsiooni meesinformantide hulgas. Esimene naisantropoloog, kes tunnistas, et on olnud seksuaalvahekorras oma meesinformandiga, oli Karla O. Poewe, kes kirjutas sellest skandaali tekitanud artikli Manda Cesara nime all (Cesara 1982). Hiljem on artiklis “Minu parima informandi kleit” mõtestanud välitöödel tekkiva läheduse ja seksuaalsuhete teemat homoseksuaalse naise vaatenurgast antropoloog Esther Newton, kes tundlikult reflekteerib “liiga lähedast” suhet tema enda ja vanema lesbilise naisinformandi vahel (Newton 1993).

1995. aastal ilmus Don Kulicku ja Margaret Willsoni toimetatud artiklikogumik “Taboo: Sex, Identity and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork”, mis esmakordselt käsitles avameelselt välitöödel toimuvat nii, et fookuses oli välitööprotsessis osalejate seksuaalsus ja nende vahelised potentsiaalsed või tegelikud

seksuaalsuhted. Artiklikogumikus analüüsivad nii mehed kui ka naised, nii hetero- kui ka homoseksuaalsed antropoloogid oma välitöökogemusi. Käsitletakse väga laia spektrit seksi ja seksuaalsusega seotud teemasid – platoonilisest kiindumusest ning heast või kahetsusväärsest seksist kuni hirmutavate vägistamislugudeni. Paljudes artiklites arutletakse välitöödel kohatud Teise ja uurija suhte üle. Seksaalsusega seotud temaatika paljastab välitööliste kahepalgelisuse: ühelt poolt rõhutatakse eduka välitöötegija lähedust tema informandiga, kuid teisalt teevad tekkivad seksuaalsed ihad või suhted nähtavaks antropoloogi ja uuritava vahelised erinevused, klassivahed, rassistlikud eelarvamused ning välitöö hierarhilise loomuse ja võimusuhted. Näiteks Kreekas õigeusklikke palverännakuid uurinud Jill Dubisch kirjeldab, kuidas seksuaalselt laetud situatsioonid ning kaks seksuaalsuhet kreeka meestega panid ta reljeefsemalt nägema välitöö hierarhilisust ja sinna sissekirjutatud võimusuhteid. Kuigi antropoloog oli tekitanud enesele illusiooni lähedusest uuritava kogukonnaga, pani võimalik suhe kohaliku mehega uurija teravdatult mõtlema taustast ja haridusest tingitud klassierinevustele. Seksuaalsuhtesse astumine hirmutas naisantropoloogi esmalt seetõttu, et see oleks võinud rikkuda tema suhted kogukonnaga ning mõjuda hukatuslikult tema uurimustööle. Teisalt mõistis Jill Dubisch, et ta kardab intiimsemaid suhteid kreeka meestega ka seetõttu, et sellises suhtes peaks ta loobuma oma ülimuslikust ja privilegeeritud uurijapositionist ning alluma oma “uurimisobjektidele”, kes paigutaksid ta hierarhiliselt madalasse kohalike meeste poolt võrgutatud Lääne naise kategooriasse (Dubisch 1995, 35, 36). Niisiis on seksitabu üks põhjuseid uurijate soov pidada oma välitööala “puhtana”, jääda võimupositsioonile ning hoida distantsti oma informantidega, vaatamata sellele, et oma kirjutistes püütakse tekitada illusiooni piirideta üksteisemõistmisest ja lähedusest.

Jill Dubisch kirjeldab üht valgustuslikku hetke, kui tema välitööperioodil koduks olnud korterisse tuli ootamatult külla meesinformant, kellega uurija oli juba aastaid olnud justkui hea sõber ja peretuttav. Uurija tundis end paljastatuna. Informant oli ühtäkki tema privaatsfääris, uurija polnud nii sündsalt rietatud kui külatänaval ja kirikus, kus nad tavaliselt olid kohtunud, ning tema korteris valitses segadus, mis võis viidata sellele, et tegemist pole hea perenaise ja korraliku naisega. Uurija siiski kogus end kiiresti ning lähtudes kultuurilisest skriptist, palus külalisel istuda ning

serveris talle *ouzo* ja suupisteid. Mees pakkus naisele omakorda sigarette, millest naine ei keeldunud, kuigi tema senine põhimõte oli olnud uuritavas külas suitsetamisest hoidumine. Selle lühikese ja formaalse vestluse käigus sai Jill Dubisch aru, et nii tema ise kui ka tema informant tajuvad esmakordselt pika tutvuse järel üksteist seksuaalsete olenditena. Uurija tundis, et ta kohtles sel hetkel seda kreeka meest võrdsemana kui varem, ning enam sellisel viisil, nagu ta kohtles oma kultuurist pärit mehi. Ja eneselegi üllatuslikult polnud uurija kuni selle hetkeni tajunud, kui suur distants tema ja informandi vahel oli valitsenud (Dubisch 1995, 47).

Vaatamata Don Kulicku ja Margaret Willsoni mingis mõttes väga revolutsioonilise kogumiku ilmunisele pole ka tänapäevane põhivoolu antropoloogia välitöödega seotud seksuaalsust ja seksi puudutavas kuigivõrd avameelsem kui klassikalised tekstid. Siiski on viimasel ajal välitööde ja seksiga seotud teemad sotsiaalmeedias ja ajakirjanduses mõneti tähelepanu pälvinud, kui on käsitletud välitööde läbiviimise uudseid viise tänapäevaste seksiotsimise või tutvumisrakenduste abil. Kui populaarne antropoloogide internetikeskkond Allegra Lab: Anthropology, Law, Art & World postitas 2017. aastal Anya Evansi artikli “Tinder kui metodoloogiline tööriist”, muutus artikkel viraalseks, seda jagati üllatavalt palju ning see sai tohutult palju tagasisidet (vt Evans 2017b). Lugu sai alguse sellest, et Iisraeli poolt okupeeritud Läänekaldal välitöid tegev antropoloog Anya Evans sai ühel hetkel aru, et talle juba varasemast tuttav tutvumisrakendus Tinder on kõige turvalisem ja lihtsam viis jõuda okupeeritud tsoonis olevate palestiinlaste ja iisraellasteni ning saavutada nendega välitöödeks vajalik “tõeline” kontakt. Tutvumisrakendus võimaldas välismaa uurijal turvaliselt ja enda poolt soovitud viisil navigeerida ruumiliselt ja sotsiaalselt eraldatud kogukondade vahel (palestiinlased, juutidest ja moslemitest Iisraeli kodanikud, Iisraeli sõjaväelased), ilma enese isikule liigset tähelepanu tõmbamata. Anya Evans oli küll kõigiti teadlik sellise suhtlusviisiga seotud võimalikest eetilistest probleemidest, kuid eelistas just turvalisuskaalutlustel Tinderis leitud informante. Tavapärased väljaspool interneti toimuvad välitööd samas piirkonnas olid Evansile kaasa toonud mitmeid ohtlikke olukordi ja ahistamist, millele uurija püüdis reageerida mitte nii teravalt, kui ta oleks teinud oma kodumaal, sest ta kartis süüdistusi ülereageerimises ja kultuuridevahelises kommunikatsioonis ebaõnnestumises. Tutvumisrakenduse pakutav keskkond, kus sotsiaalsed suhted on

eksperimentaalsemad ja segasemad kui tavaelus, võimaldas uurijale võrdsemat ja turvalisemat tsooni, kus ta jõudis kiiremini isiklike teemadeni, kuid võis samas lihtsalt elimineerida vägivaldseks muutuva või ohtliku suhtluspartneri, ilma et see oleks kahjustanud tema uurimust või reputatsiooni (vt Evans 2017a, 2017b).

Tänapäeval, kui välitööd ei tähenda enam ilmtingimata kaugele rändamist ja võõraid eksootilisi kultuure, ega ka ilmtingimata jäädvustatava ja jäädvustaja suurt vanusevahet, on selge, et välitöödel võib ette tulla lähedust, mis ületab mingi traditsiooniliselt sobivaks või sündsaks peetud piiri. Erinevates kultuurides ja kogukondades on suhtumine teatud eärühmadesse või sugupooltesse väga erinev, ning kultuuriliselt määratletud on ka seksuaalsuse erinevad väljendusviisid. Samas on ka uurija sageli koormatud oma eelarvamustest ja hirmudest ega pruugi seetõttu oma empaatilise välitöölise maski taga tõeliselt lähedaste suhteni iialgi jõuda.

Traditsiooniliselt pole folkloristid, etnograafid ja antropoloogid usundit või religioosid inimesi uurides pidanud vajalikuks avada oma usundilist tausta. Pikka aega on usutud, et "objektiivsuse" tagab uurija distants uuritava suhtes ja võõra pilk ning seetõttu on uurijad ikka uurinud pigem võõraid kui lähedasi. Teiste usundite kirjeldajad ja analüüsijad pole enda konfessionaalset kuuluvust või religioossust paljastanud, sest see pole ilmselt tundunud uurimistulemuste suhtes relevantseks. Teadlaste biograafiaid uurides võib siiski märgata, et nt antropoloogiaklassikud pole olnud sugugi religioonikauged ega usuleiged inimesed (vt Larsen 2016). Arutasin kord refleksiivselt, kuidas uurija religioosne taust mõjutab seda, mida ta väljal saab, ning kuidas klassikalised antropoloogid on oma isiklikku religioosset tausta kiivalt varjanud. Selle peale kirjutas mulle just välitöödelt naasnud homoseksuaalne tuttav, kuidas ta on palju mõelnud sellele, kuidas uurija seksuaalne orientatsioon võiks mõjutada suhtlust väljal ja seda, mida uurija külas kogub. Kolleeg kirjutas oma välitöödel kogetud frustratsioonist, mida ta oli tundnud, varjates kiivalt oma seksuaalset orientatsiooni kogukonnas, mida ta eeldas olevat konservatiivsem kui tema enda kultuur.

Väga õige, huvitav ja vajalik tekst. Meenutab palju mu tööd X rahvaga.² Lisaks nendele aspektidele on tähtis muidugi ka uurija orientatsioon. Ma pole suurem päeviku pidaja, aga välitöödel kirjutan – ja see isegi meeldib. Mäletan hästi poolteist aastat tagasi X külas, kui öösel kirjutama hakkasin. Meil oli olnud paar huvitavat päeva, palju

² Tekst on avaldatud kirjutaja nõusolekul ja anonümiseeritud minu poolt.

kohalikke, suhtlust nende keeles, surnuaiapäha jne. Lahke naaber kutsus sauna ja kuna olin ainus meesterahvas, läksin sinna juba varem ja olin saunas perepojaga (noh, nii 35 a). Ta enam eriti X keelt ei rääkinud ja mu Y keel on liiga kehv, kummaline, aga suhtlesime Z keeles. Olukord oli kuidagi põnev, isegi erootiline. Ma ei tea, mis mõttes ma teda huvitasin, võibolla ainult kui eksootiline võõras, kes tahab tema pere ja küla asju teada saada, aga kes teab, äkki rohkemgi. Ta oli hea peremehe eest, aga kaua me seal ei olnud. Naised juba ootasid õues. Pärast läksin üksi naabri põõningule väiksesse tuppa, kus elasime, ja kirjutasin, kui pettunud ma endas olen. Millises rollis (vallaline, rõõmus, heteromees) ma välitöövestlustel olen. See mõjutab ka teaduslikku poolt. Eeldan, et inimesed mulle ei valeta, aga samas valetan ma pidevalt neile.

Kuidas saaks seksuaalne orientatsioon olla vähem tähtis kui Siikala järgi perinneorientaatio, mida võtan arvesse ja mille järgi suunan oma välitöid. Tean väga hästi, et mul on kalduvus olla aktiivne ja läheistävä kertoja³ ja ei tee sellest saladust. Aga miks ma ikka veel selles vanuses ei suhtle just nt külas omavanuste meestega, kelle poole on isegi mingi tõmme, vaid käitun kummaliselt? (Erakirjast, 05.05.2014)

Kosjajutud ja “kupeldamised” kui normaalne suhtlus välitöödel?

Kui uurisin Armas Otto Väisäneni välitöid Setomaal⁴, panin tähele, et Väisäneni mälestustes on kuidagi ootamatult esil just sugupoolte vahelisi suhteid puudutavad arusaamatused, mida uurija ja uuritavate erinev kultuuritaust põhjustasid. Väisänen oli välitöid alustades vallaline mees, ning oletasin, et just see seik tegi seksuaalsusega seotud teemad ja kosjajutud aktuaalseks (vt Kalkun 2015). Väisäneni mälestustes tulevad aina esile erinevate rahvaste juures kogatud kummalised sugude-vahelise suhtlemisega seotud juhtumised (nt vepsa tüdruku “taltsutamine” suudlustega, vt Väisänen 1969) ning korduvad olukorrad, kus noorele uurijale taheti leida abikaasat, pruuti või lihtsalt pakuti neiu, kelle kõrval võiks öö

³ Anna Leena Siikala jagas oma jutustajate tüpoloogias inimesi nende pärimusorientatsiooni järgi *etäistävä* ja *läheistävä* jutustaja, millest esimene on enam distantseeritud oma jutustatavatest lugudest ja teine eelistab neid siduda oma elu ja kogemustega (Siikala 1984, 167).

⁴ Väisänen käis Setomaal välitöödel kuuel aastal, esimest korda 1912. aastal ja viimast korda 1924. aastal.

veeta. Väisänen olevat oma välitöödel suutnud inimestega kergesti kontakti leida, mõnede laulikutega tekkis uurijal aastaid kestnud lähedane suhtlus. Mõningaid vanemaid naisinformante olevat nii Väisänen ise kui ka tema uuritavad kogukonnad naljatades tema pruutideks kutsunud.

Enne Väisäneni Setomaa välitöid peatus ta Pihkvas, kus teda olevat tahetud paari panna kindrali tütre Maria Vladislavnaga (1970, 19, 20). Seejärel meenutab Väisänen oma mälestustes lahkeid seto külanoorukeid, kes innustasid ööseks tüdrukute juurde minema; lõõtsamängijat, kes pani öömaja küsija oma tütre kõrvale magama ning kahte venda, kes ei pahandanud, kui Väisänen ööbis nende õe juures. Setomaa välitöödega seoses meenutab Väisänen veel, kuidas teda Setomaal rahvatantsu-uurija Anna Raudkatsiga ühe kasuka alla magama taheti panna ning kuidas seto perenaine vihastas, saades kuulda, et Anna ja Armas Otto magavad eraldi. Kena naljaloona jutustab Väisänen, kuidas ta kord noore mehena mänginud seto neiule kosja minekut, et öömajale saada.⁵ Lisaks kirjeldab Väisänen oma mälestustes Setomaad eksootilise maana, kus peetakse viisakaks ja auväärseks žestiks, kui noormehele tehakse ööase kohaliku neiu kõrvale. Väisänen meenutab üht dialoogi kauni seto neiuga, kelle vennad olevat lahkelt palunud külalise oma õe kõrvale magama. Väisänen olevat küsinud neilt sängis: “Kas see pole ohtlik naisele, kui mees tuleb kõrvale magama? Te naised ju saate aru küll, mis tunded meestes ärkavad?” Mille peale neiu olevat vastanud: “Küll me juba teame, ära õpeta mind. Proovi vaid, saad näha, kuidas läheb” (Väisänen 1970, 27).

Väisänenile oli seto kultuuris tavaline noorte öine koosmagamise komme ilmselt midagi väga võõrast ja irratsionaalset, samuti on ta šokeeritud seto neidude “liigsest” aktiivsusest ja talle võõrastest käitumismudelitest. Krantsova külas olevat neiu palunud Väisänenil ööseks nende juurde tulla ning öise külastuse lootuses olevat nad leppinud isegi sellega, et laulupalgaks olid vaid maiustused.

Krantsovalased osutusid eriliseks rahvaks. Ehk tulenes see sellest, et polnud ühtki poissmeest. Ju siis seetõttu andsidki tüdrukud märku, et oleksin olnud läinud ööl väga teretulnud nende mano tulles. Nad laulsid isuga ja ei nõudnud lisaks mu antud kompvekkidele muud midagi. Kahju, et neist pidi kiiresti lahkuma. Nad olid kiirustamas

⁵ Samadest “mängukosjadest” jutustas Väisänen Helsingin Sanomate lugejale juba 1921. aastal (vt Väisänen 1992, 113).

lähedal peetavasse pulma ja kutsusid mindki kaasa, kuid olin otsustanud minna otse Luhamaaale. (Väisänen 1992, 21)

1913. aasta reisispäevikus kirjutab Väisänen ka sellest, kuidas seto neidude vanemad olevat Väisänenile teinud ettepanekuid võtta tütar ära või jääda vähemalt öömajale. Näiteks Kiiova külas taluperemees Sido Nikiti pillimängu salvestamise järel olevat pakutud Väisänenile süüa ja viina ning perenaine küsinud, et ega võõras ei tahaks öömajale jääda, sest majas on kaunis tütar.

Kui sõin, mainis perenaine, et kas mul poleks isu öömajale jääda, kui Nati koju tuleks: "Mul on kaunis tütar". Peagi tuligi see koju. Tõesti lopsakas tüdruk: väärikas kuju ja keha, millel siiski puudus õilis rüht. Seletuse sellele annabki seik, et tüdrukul tuli palju üleval olla. Isa kasutab tüdruku külgetõmbavat välimust ära: müüb viina noortele meestele, kes tüdruku mano tulevad ning joob nendega; poisse käibki küllaltki tihti. (Väisänen 1992, 8, 9)

Tähelepanuväärselt näeb Väisänen seto neiude ilu ja olekut millegi poolest ebatäiuslikuna ning võtab neid pakkumisi kui eksootilisi kurioosumeid. Võõristus tuleb veelgi selgemini esile Helsingin Sanomate lisalehes avaldatud setode kombeid tutvustavas artiklite sarjas. Selles kirjutises kõrvutab Väisänen seto neidusid ja nende loomust ja moraali "Kalevala" müütiliste naiskangelastega, aga ka Karjala laulukülade idealiseeritud neidudega ning leiab, et seto neidude teistsugune seksuaalmoraal on jätnud ka nende tundeelule mingi pitseri, mistõttu setod ei küündi teatud tundepeensusteni.

Tõuseb küsimus, kas seto noorsoo suhteid võiks võrrelda Lemminkäise mängudega Saare neidude hulgas. Tõenäoline tundub, et Lemminkäiseid on Setomaal palju, Kyllikkeid vähe. Külma statistika järgi asja kontrollides pole küll põhjust süüdistada setosid erakordselt halvas seksuaalmoraalis. Sellised suhted on aga siiski mõjutanud neidude tundeelu, kus puuduvad need õrnad varjundid, millest räägib "Kalevala" laul Ainost. [...] Teisiti on lugu Kalevala laulumaal. Iga sealkäinu räägib vaimustusega Viena Karjala neiust; viitan vaid Inha ja Kianno kirjeldustele. [...] Siiski on kokkulepe nende vahel, et iga neid on vaid ühe jaoks, ja kelle jaoks, see selgub sageli alles kosjade ajal. Neiu, kes on rikkunud noorte suhtlemise tavasid, mille hulka ei kuulu öised kohtumised, ei sobi enam neitside rõõmsasse seltskonda. (Väisänen 1992, 112, 113)

See, mismoodi ajalooliselt on setode seksuaalmoraali ja neiude tundepeenust või selle puudumist representeeritud, on sõltunud

ilmselgelt tõlgendaja eesmärkidest ja taustast. Väisäneni kirjutised toetuvad võõrmõjusid halvustava ja rahva “algset” loomust idealiseerivale ideoloogiale. Karealistlikust taustast tulenevalt on Väisäneni jaoks kõlbelisust ja seksuaalmoraali puudutavate ideaalide varjupaik Karjalas ning seetõttu ei ole tal põhjust kujutada setosid ja nende armuelu karjalaliku või täiuslikuna. Kuigi Väisäneni suhted setodega olid soojad ning ta jõudis setodele lähemale, kui varem ükski välitööde tegija oli jõudnud⁶, olid kultuurist ja haridusest tulenevad erinevused ja eelarvamused nii suured, et see lähedus, mida setod pakkusid, ei saanud kõne allagi tulla.

Esmakordselt Väisäneni mälestuslikke tekste ja välitööpäevikuid lugedes tundusid Väisäneni rohked kosjalood natuke ootamatud ja arusaamatud. Kuid ühel hetkel sain aru, et need mälestused ei erine oluliselt minu enda samalaadsetest kogemustest. Jah, alates esimestest välitöödest oli minu käest nii Setomaal kui Siberis lugematuid kordi uuritud, kas mul pruuti on, vihjatud sellele, et ju ma käin ringi eesmärgil leida pruut, lubatud mind tutvustada mõnele kohalikule neiule (enamasti oma lähisugulasele) ning soovitatud kohti, kus noored omavahel võiksid tutvuda. Seda on juhtunud nii esmakohtumistel, kui ka inimestega, keda olen aastate jooksul korduvalt külastanud. Minu käest on korduvalt pinnitud, ega ma oma suhteseisu kohta valeta, tuttavamad on küsinud, miks ma parasjagu suhtes pole või miks ma olen parasjagu ükski. Naljatledes on ähvardatud, et kui järgmine aasta tagasi tuled, olgu siis pruut kaasas, “muidu kaame siist sullõ mõnõ hää naase”.

Olen ilmselt ajapikku harjunud, et minu poolt uuritavates kogukondades kuulub selliste teemade üle arutamine suhtluse juurde. Ilmselt minu informantide põlvnemine traditsioonilistest agraarsest kogukondadest ning meie vanusevahe (vanema targa inimese ja “kogenematu nooruki” suhe) on andnud sellisteks vestlusteks omakorda põhjust. Kuigi väljaspool välitöösituatsiooni ei peaks ma selliseid küsimusi ilmselt sobivateks, pole ma välitööl neid küsimusi

⁶ Väisäneni väga hea seto keele oskuse ja olude tundmise tõttu suutis ta seto naistele nii lähedaseks saada, et 1922. ja 1923. aasta välitööde tulemusel valmis artikkel “Syntymä, lapsuus ja kuolema. Setukaisten tapoja ja uskomuksia”, kus käsitleti muuhulgas mitmeid tabuteemasid. Obinitsa koolimajas küsitletud Miko Ode ja Treiali Ode andsid Väisänenile küllaltki ainulaadset ja intiimset teavet seto naiste menstruatsiooniga seotud tabude ja uskumuste kohta, aga ka abieluelse suhete, armumaagia jms kohta, vt Väisänen 1924.

kunagi eriti südamesse võtnud, kuna olen sageli oma vestluspartneritelt ka ise häbenedes ja häbenemata küsinud väga intiimsete ja tabustatud teemade kohta (nt menstruatsiooniga seotud jutud, aga ka intiimseid religioosseid või üleloomulikke kogemusi puudutav). Niisiis olen võtnud neid pruudi-jutte kui paratamatut osa dialoogist. Olen uskunud, et see, et mu vestluspartnerid muretsevad mu suhetestaatuse või seksuaalsete vajaduste rahuldamise pärast, näitab, et nad hoolivad minust ning meie suhe on jõudnud tasemele, kus sellistest teemadest võib rääkida.

Tabude piirid ja uurija piiratus

Minu käest on sageli küsitud, miks ma ei uuri meeste laule ja meeste usundit. Miks peaks üks mees uurima naisi puudutavaid teemasid, liiatigi asju, millest pole seto kultuuris kombeks avalikult rääkida? Olen uurinud seto pärimust, eelkõige vanemat laulupärimust ja setode õigeusutõlgendusi. Kuna seto naistelt on kirjutatud üles ja helisalvestatud kordades rohkem laule kui meestelt, olen tegelenud just naiste lauludega. Samamoodi, kuna seto naised on tänapäeval religiooselt aktiivsemad (juba 19. sajandi lõpus oli see nii), olen uurinud just naiste usundit. Patriarhaalses seto külas moderniseerusid mehed koduseinte vahele suletud naistest palju varem, ning sellest tulenevalt on täna just naised need, kelle side mineviku ja oma pärimusega on palju orgaanilisem ja tugevam kui seto meestel.

Olengi neist eelnevaist põhjustest ning kindlasti ka külades valitsevast demograafilisest olukorrast ja oma eelarvamustest tulenevalt vestelnud kordades rohkem naiste kui meestega. Kõik minu “lemmikinformandid” on olnud naised ning kõige soojemad suhted ja pikaajalisemad koostööd väljal on seotud just vanemate seto naistega. Samas olen siiski korduvalt kogenud, kuidas minu eelarvamused selle kohta, mida teatud vanuses mehe või naisega saab rääkida, pole olnud põhjendatud. Välitöödel kulub alati uue inimesega tutvumiseks teatud aeg, mil saab enam-vähem aimu, mis teemadel on võimalik vestelda ning milline dünaamika vestlejate vahel kujuneb, aga kontakti või üksteisemõistmist ei pruugigi sündida.

2010. aasta välitöödel Petserimaal saime teada, et Gagarina külas elab umbes 60aastane seto mees. Olime selles piirkonnas ka varem välitöid teinud, kuid Gagarina külla polnud varem sattunud, sest olime kuulnud, et seal pole elanikke. Kuna tahtsime küla

näha, läksime juhatust mööda kinnikasvanud teid pidi küla otsima. Kohalikud hoiatasid, et Nikolai Hank elab majas, mida me võib-olla elumajaks ei pea, ja see vastaski enam-vähem tõele. Mees oli nõus rääkima, ta istus oma onni lävele ja meie tema jalge ette. Rääkisime Gagarina külast ning tema lapsepõlvest, siis sellest, kuidas ta oli käinud tehnikumis ja töötanud ühes Viljandimaa kolhoosis. Rääkisime elust “sisemaal” ja kodusel Setomaal, Nikolai abieludest, naistest ja pojast. Püüdsin empaatiliselt kaasa vestelda ka laudatehnikat või traktoreid puudutavas. Mingitel spetsiifilisematel usundit ja kombestikku puudutavatel või vanema elu-oluga seotud teemadel vestlemine, tema sugu, vanust ja tausta silmas pidades, ei tundunud relevantne. Vaatamata tema n-ö noorusele, pikale külast eemal olemisele ja mingis mõttes modernsusele, selgus siiski, et tal on kogemusi, mida paljudel temaealistel naistelgi polnud. Tähelepaneliku lapsena oli ta nimelt salaja külanaise sünnitust pealt vaadanud ning oskas üsna detailselt kirjeldada, mismoodi Gagarina küla “krundi peal” olevas talus tema lapsepõlves sünnitusabi anti. Minu juhuslik ja õnnetu küsimus kodusünnituste kohta tuletas talle meelde lapsepõlves nähtu ja Nikolai jutustas meile sünnitusest selise detailsusega, mida poleks temaealiselt mehelt oodatagi osanud.

Mina: Innepidi ju kotoh sünnütedi kah, kes sis avitiva’?

Nikolai: Jajaa, jajaa, ma eiski mälehtä tuud, pilost üks kai tuud asja... lätsi ütskõrd imäga, pilost kaie. [--] Sis olli taa, imäga lätsi, et läämi sinnä’ krundi pääle, kilomeetri maad. Lätsi sinnä ja, aga tuul tuhu’ pääl. Miist ei olõ’ kotoh, sääl paar tüdrukut sis jah. Ja sis imä juus’k sis küllä, sääl tuul oll’ määne katõssa-ütessä sünnütüst jo olnu, täl üks kogõmusõ’ omma’. Tuu tull’ sinnä’ ja, mi säält pilost kaimi tuud asja kõgõ. Mis asi sääl k’au. Tä oll’ sis röivist vallalõ võetu ja olõ’ oll’ maaha pantu. Ja olõtuustaga tuu pand’ sis, tasosi sälgä. Ja kuis tuu asi sis käve.

Mina: A tuu süntäjä oll’ sis sällülde vai kõtuldõ, käpilde?

Nikolai: Käterätt oll’ pantu sängüjala külge niimuudu ülest ja tuu ütäl’, et kisu’ käterätist! Ja tuu sis kiske käterätist, aga tuul oll’ sis jah linast vai olõst kääntü taa ja tuuga lask’ sälgä müüdü.

Mina: Sälgä müüdü?

Nikolai: Ma nii pall’o säält pilost kai, a meid üks säält kõrraga ar aeti. Imä saiõ kah sääl sängü veereh ja. Ha-ha-ha. A mi üks tüdrukidõga vahemi pilost sääl. No mis, mulgi naisterahvas siin sünnüt, kooni ma kutsõ kiirabi, tuu ütäl’, et Pankjavitsa om lännü ar’a, kooni tuu

Nikolai Hank oma naisega olid 2010. aastal Gagarina küla ainsad elanikud. Gagarina küla, Petserimaa. Foto: Tiit Sibul.

Pankjavitsast tull', koon ma oodi Sokolovah sääl nulga pääl ja teie suitsõ, Taro-vanamutt oll' siih ja istsõ joba, kõik kõrrah joba.⁷

(TÜ EMSA, DS0091-04 < Pihkva obl, Petseri raj, Gagarina k – Andreas Kalkun, Tiit Sibul < Nikolai Hank, snd 1950 (27. juuli 2010))

⁷ Mina: Varem ju kodus sünnitati ka, kes siis aitasid? Nikolai: Jaa, jaa, ma isegi mäletan seda, ikka pilust vaatasin seda asja... läksime ükskord emaga, siis vaatasin pilust. [---] Siis oli see, emaga läksime, et lähme sinna krundi peale, kilomeeter maad siit. Läksime sinna, aga sellel [perenaisel] olid tuhud peal. Meest polnud kodus, seal paar tüdrukut oli siis jah. Ja siis ema jooksis külla, seal ühel oli mingi kaheksa-üheksa sünnitust juba olnud, et sellel ikka kogemused on. See tuli sinna ja me siis sealt pilust vaatasime seda asja kogu aeg. Et mis asi seal käib. Ta oli siis riidest lahti võetud ja õled olid maha pandud. Ja õletuustiga see pani siis, masseeris selga. Ja kuidas see asi siis käis. Mina: Aga see sünnitaja oli siis selili või kõhuli, käpuli? Nikolai: Käterätt oli pandud voodijala külge niimoodi üles ja see ütles, et kisu käterätist! Ja too siis kiskus käterätist, aga sellel oli siis jah linast või õlest keeratud see ja sellega ta lasi selga mööda. Mina: Selga mööda? Nikolai: Ma niipalju sealt pilust vaatasin, aga meid ikka sealt korraga aeti ära. Ema seisis ka seal voodi ääres. Ha-ha-ha. Aga meie ikka tüdrukutega vahtisime sealt pilust. No mis, mulgi abikaasa siin sünnitas, seni kui ma kutsusin kiirabi, see ütles, et Pankjavitsa on läinud, kuni see Pankjavitsast tuli, kuni ma ootasin Sokolovas seal nurga peal ja tegin suitsu, Taro-vanamutt oli siin ja istus juba, kõik korras juba.

Olen välitöödel uurinud naisi, kellega koos olen kirikus laulnud, ma olen nendega koos trüginud ristikäigus, oodanud armulaua või ristile suuandmise järjekorras. Nad on pakkunud mulle kommi oma lahkunute mälestuseks ja kiitnud minu lauluhäält. Kuna olen õigeusklik, siis usun, et meil on mõningaid sarnaseid kogemusi, ma kujutan umbes ette, mis tundeid või mõtteid mingi rituaalne praktika tekitab. Teame, mis tunne on laulda tühja kõhuga kaks tundi või rohkem kestval liturgial, paastuda, suudelda ikooni, risti või preestri kätt, teha maani kummardust või tungelda ristikäigus.

Samas, kui ma olen istunud nende naistega nende kodus ja küsinud nagu muuseas: “Kas om määnegi aig, ku naane tohi-i kerikohe minnä”⁸,” siis ma olen olnud selgelt uurija, kes ei istu lahtiste kaartidega, vaid kavaldab, et teada saada, mida see naine teab kirikuga seotud menstruatsioonitabude kohta (vt Kalkun 2007). Ma tean, et arhiivis on õigeusklike naiste piirangutest kõnelevaid tekste, ma olen seda küsimust juba kümnete naiste käest küsinud, ma tean nende tabude teoloogilisi põhjendusi ja kirjakohti, millele need tuginevad. Aga sel hetkel on mul välitööde huvides lihtsam mitte avada neid taustu, et saada teada, kuidas see konkreetne naine neist asjust räägib.

Niisiis, kuigi võin olla nende naistega lähedane, olla nendega dialoogis, jagada sarnast päritolu või religioosset tausta, juhtub ikka, et olen välitöösituatsioonis hegemoonilisel positsioonil uurija, kellel on lihtsam mitte pühendada oma vestluspartnerit kõigesse toimuvasse. Sellised näiliselt süütud ja naljakad küsimused on mingis mõttes võtmed või muukraudad, mis peaksid minu kui uurija jaoks avama ukse mingite mulle huvi pakkuvate teemade ni jõudmiseks. Ja muidugi olen teadlik, et need teemad võivad informandile olla potentsiaalselt ebameeldivad või ebamugavust tekitavad. Sellised salakavalad küsimused on justkui “söödad” või “lõksud”, millele vastamine võib viia soovitud teemadele. Teoloog Elina Vuola on kirjutanud, kuidas katoliiklike naistega Neitsi Mariast rääkimine on justkui uks, mis avab Pandora laeka, kus on sees kõik arutelud, mis puudutavad naise keha, seksuaalsust, emadust, aga ka kriitikat kirikuelu, ametliku teoloogia või kitsamalt marioloogia suhtes (vt nt Kalkun & Vuola 2017). Samamoodi on minu välitöödel mõned esmapilgul naeruväärsed küsimused näiteks vanaema aluspükste kohta pannud informandi arutama naise elu ja seksuaalsust puudutavate

⁸ Kas on mingi aeg, kui naine ei tohi kirikusse minna?

teemade üle nii ajaloos kui ka kaasajal, ning olnud peaaegu otseteed teemadeni, kuhu muul viisil on keeruline jõuda.

Kuigi me võime eeldada, et folkloristid väljal on oma informantidest avatumad, võib elu ette tuua situatsioone, mis paljastavad uurija eelarvamusi, tema piiratust ning tema kultuuris kehtivaid tabusid. Enamasti on uurijad need, kes initsieerivad situatsioone ja vestlusi, mis ei pruugi olla vestluspartnerile kõige mugavamad või tavalisemad. Kuid et välitööd on oma loomult dialoogilised, peab ka uurija olema valmis teemadeks, milles ta ennast koduselt või turvaliselt ei tunne.

*Väga hea pärimuse tundja ja jutustaja Maria Jeremejeva
2008. aastal, kui teda pärast aastast pausi taaskülastasime.
Krestjanski küla, Krasnojarski krai. Foto: Tiit Sibul.*

Välitöödel Siberisse emigreerunud setode järeltulijate juures külastasime koos Anu Korbiga korduvalt (2007, 2008, 2012) väga head jutustajat Maria Jeremejevat (1934–2013) Krestjanski külas⁹. Manni oli väga hea mäluga ja tähelepanelik inimene, kellel oli imeline oskus lugusid jutustada. Ta oli inimene nagu folkloristi unistus: iga märksõna, mille õhku viskasime, seostus tal mingi looga tema enda elust või mõne tema esivanema või tuttavaga seotud narratiiviga. Empaatiiliselt kuulas ta meie imelikke ja tavalisemaid küsimusi ning jagas hea meelega lugusid, mida meie märksõnad talle meelde tuletasid. Muidugi küsisin muuhulgas ka vanaema aluspükse ja menstruatsioonitabusid puudutavaid küsimusi. Manni rääkis meile mitmel korral lugu, kuidas ta oli lühikest kasvu noore plikana nii rumal, et arvas, et on end suurte kangastelgedega kududes ära venitanud, kui esimene menstruatsioon algas. Manni ema oli varakult surnud ja keegi polnud talle menstruatsioonist rääkinud, niisiis oli Manni veendunud, et ta on oma agarusega end ära vigastanud, olles vaatamata vanemate inimeste keelule liiga usinalt kudunud. Loomulikult küsisin ka hügieenisidemete ja muud hügieeni puudutava kohta ning puudutasime oma vestlustes ka palju muid teemasid, mille üle igapäevaselt võraste meeste ja naistega üldjuhul ei arutata. Meie viimasel kohtumisel 2012. aastal oli Manni tütar ema külast Krasnojarski linna enda juurde elama toonud. Manni, kes oli aastaid külas ükski loomi pidanud ja oma majapidamist juhtinud, oli nüüd justkui suletud tohutu suurde paneelmajja. Manni rõõmustas, et me olime ta üles leidnud ja meiegi rõõmustasime, veetsime mõnusalt koos aega ning salvestasime tundide kaupa vestlusi kõige erinevatel teemadel. Muuhulgas rääkisime Manni vanaemast, kes oli külas sünnitusi vastu võtnud ja surnuid pesnud. Surnu juurde oli mõnikord laps ühes võetud, aga sünnituse juurde mitte kunagi. Nagu Nikolai Hangil, nii oli ka Mannil siiski kogemus sellest, kuidas ta oli piilunud uudishimuliku lapsena, kuidas tema varasurnud ema sünnitas. Küsisime igasuguseid naljakaid täpsustavaid küsimusi ja Manni oli detailne, rääkis, kuidas sünnitamine oli toimunud eesriide varjus ja põrandal õlgede peal. Küsisin, mis tehti *perämiste* ehk platsentaga ning Manni rääkis, mis teadis. Siis jõudsime laste tuleviku ennustamise juurest tema enda sünnitusteni ning uurisin sünnitusjärgse käitumise ja *tarõnaist* puudutavate keeldude kohta.

⁹ 2008. aastal osalesid vestluses ka Tiit Sibul ja Astrid Tuisk.

Seejärel juhtus ettenägematu asi, Manni puudutas meditsiini-
list teemat, millest ma polnud kuni selle hetkeni ühegi naise ega
mehega rääkinud. Sel hetkel tundus see Manni jutukäänak väga
ootamatuna ja millegipärast täiesti kohatuna, nii et ma polnud
võimeline ei mõistlikke täpsustavaid või lisaküsimusi küsima,
ega teemat jätkama. Imestasin juba sealsamas oma ägeda vastu-
reaktsiooni üle ning püüdsin kõigiti oma kimbatust varjata. Pärast
tohtu pikana tunduvat imelikku pausi küsisin järgmiseks selgelt
“neutraalsemaid” küsimusi saunasõnade ja muude saunas käimi-
sega seotud rituaalide kohta. Nüüd, aastaid hiljem, seda vestlust
uuesti kuulates, sain aru, et salvestisele pole minu kimbatust siiski
erilisi märke jätnud. Mälestustes väga pikana tundunud Manni jutt
ongi pigem napp ning minu pausidki on täiesti tavalise pikkusega.

Mina: *A ku naane oll' nulganaane, kas oll' ka midägi, et tohi-s tetä?*
Taröst tohtsõ vällä minnä?

Manni: *No kävevä', kävevä' vällä õks!*

Mina: *Külä pääle õks lää-s.*

Manni: *Es, küläh k'au-s. Ma tiiä-i, jäi sis ku kavvani, et nä tohi-s
moro päältki vällä minnä'. Tuud tiiä-i tožõ õi. Vot õnnõ vanaimä ütél',
et ku nooröst, ku pääle latsõ, et kässi nõstku-i ülest korgõbat pääd ei,
et vanaimä tuu pääle latsõ... no inne oll' eis küdsivä' leibä tožõ, nuu
kvašn'jaa' olliva' tože suurõ', ni nõst' tuud vašnat sinnä aho pääle
ni nõst' arki iho. I vot, sis täl käve iho vällä. Vot, sis tä oll' vana jo',
i tä õks kõgõ käsk', et noh, viho' sälgä. No vot sis vihõ sägä ni koh oll'
määne natirala, natirala. I kõgõ timä ütél': "Kaegõ', lasku-i sinnä'
tsorri õi!" No i, a ma jal mõtlõ, määnes tuu tsori om. No i kuis ma
kai alla, ni kae, paabal sääne nii vai munakõnõ säääl. Mõtlõ, et kuis,
õt poisil ommava' naa', et mis naistõrahval. A vot sääne viil olli, oi
küll ma olli, kuis viil üteldä', nudrets, i oll' vaja kumpi kah, kas
pehmekeene om vai. A tä jo iho käve vällä täl ni kuivi ar, ar kuionu,
kui üldä'ki, ku määne ar kuionu fruktõ, gruša kuionu. Vot ma sis
paabalõ ütli, et paaba, mis sul soo om? "Kull'a latsõkõnõ vot soo om
soo, et pääle latsõ nõsti taad vašnat aho pääle ja vot tull' imäkodo
vällä ja vot nii jäigi inne. Noh, olõ-s naverina tohtrit ja niisma ka
rohitsa-s. I vot i mul jäigi soo. Õt ti kaegõ', et ku mehele läät, ti nõstu-i
korgõba pääd midägi ei."*

Mina: *A sa ollit tuud aigu lats sis viil? Kui tuu...*

Manni: *No kanešna! Vot ma ummile ka nüüd vnutškilõ kah, et ku sünnütämä lääät, smotrite ne podnimaite ruki võše golovo. Hot' õks om sääne, et massinaga mõskva', ütškõik nõõrä pääle vaja panda'. Et smatrite! Ja tõmmakõ' iho õks kinni kõgõ, kästi. Et tõmmada' minga'*

Mina: *Ahah! Sis pääle latsõ saamist?*

Manni: *Nooh! Ja õt kuus nädalit, et tekku-i midägi ja kohegi ni k'augu-i. Nüüd usu-i kiaki midägi.*¹⁰

(ERA, DH 425 (13) < Krasnojarski l < Krasnojarski krai, Partisanski raj, Krestjanski k < Vassiljevka k – Andreas Kalkun, Anu Korb < Maria Jeremejeva, kutsutakse Kirilä Manni, Pirko Manni, ristitud Marina, snd 1934 (5. mai 2012))

¹⁰ Mina: Aga kui naine oli nurganaine, kas oli ka midagi, et ei tohtinud teha? Kas toast võis välja minna? Manni: No käisid, käisid välja ikka! Mina: Küla peale ikka ei läinud? Manni: Ei, külas ei käinud. Ma ei tea, kui kaua siis pidi jääma, et nad ei tohtinud õuestki välja minna. Seda ma ka ei tea. Ainult vanaema ütles, et kui noor olin, et pärast lapse [saamist], et käsi ärge tõstke üles peast kõrgemale, et vanaema ise, see pärast lapse [saamist]... no enne oli ju nii, et ise küpsetasid leiva ka, need leivakünad olid ka suured, ja tõstis seda leivaküna sinna ahju peale ja tõstis äragi oma ihu. Ja vot siis tal käis ihu välja. Vot siis ta oli juba vana ja ta alati käskis, et noh, vihu selga. No vot siis vihtusin ta selga ja pesin, kust oli vaja. Ja alati ta ütles: "Vaadake, et te sinna renni ei lase!" No ja mina jälle mõtlen, et milline see renn veel on. No jah, ei tea, kuidas ma vaatasin alla, ja näen, vanaemal on selline munakene seal. Mõtlen, et kuidas, et poistel on need, et miks naisterahval. Aga vot selline veel olin, oi ma olin küll üks, kuidas veel öelda, tarkpea, oli vaja katsuda, et kas on pehme. Aga tal ju ihu käis välja ja kuivas ära, ära kuivanud, kuidas öeldagi, nagu mingi ära kuivanud puuvili, kuivanud pirn. Vot ma siis vanaemale ütlesin, et vanaema, mis sul see on? "Kulla lapsekene, see on see, et pärast lapse sünnitamist tõstsin seda leivaküna ahju peale ja vot, tuli emakoda välja ja vot jäigi nii ainult. Noh, polnud arvatavasti tohtreid ja niisama ka ei ravitud. Ja vot mulle jäigi see. Et te vaadake, et kui mehele lähete, te ärge tõstke midagi kõrgemale oma peast." Mina: Aga sa olid sel ajal laps veel? Kui see... Manni: No muidugi! Vot ma omadele ka nüüd lapselastele [ütlen], et kui sünnitama lähete, vaadake, et ei tõsta käsi kõrgemale peast. Kuigi on selline [aeg], et masinaga pesevad, ükskõik on vaja nõõrile [kuivama] panna. Et vaadake! Ja tõmmake ihu ikka kinni alati, kästi. Et tõmmata millegagi [kinni]. Mina: Ahah! Et siis pärast lapse saamist? Manni: Nojah! Ja kuus nädalat, et ära tee midagi ja kuhugi ära mine. Nüüd ei usu keegi midagi.

Manni rääkis oma vanaema günekoloogilisest songast (tupe või emaka allavaje ehk vaagnaeraldite prolaps), mis iseenesest on väga tavaline vanemate naiste kaebus.¹¹ Nähtavasti oli Manni rääkinud seda lugu ka oma noorematele naissugulastele hoiatusloona, ning et meil oli eelnevalt juttu olnud tema vanaemast, sünnitusest ja sünnitusjärgsest käitumisest, pidas ta seda sobivaks jutujätkuks. Kuna me olime ka varem Manniga vestelnud teemadel, mida tavaliselt seto külas mehed ja naised koos ei aruta, siis ilmselt uskus Manni, et ka vanaema prolapsi lugu võiks meile huvi pakkuda. Lugu oligi huvitav, kuid kutsus minus esile mulle endalegi ootamatu vastureaktsiooni. Ilmselt ületas see lugu tol hetkel minu jaoks mingi minu kultuuris tabuga seotud piiri, kus ühele poole jäävad huvipakkuvad folkloori, rahvameditsiini, etnograafia, ajaloo ja olustikuga seotud teemad ning teisele poole mingid meditsiinilised nähtused või isiklikud anatoomilised eripärad, millest pole sobilik rääkida. Püüdsin oma kimbatust küll varjata, kuid ootamatult oli minul seekord piir kiiremini ette tulnud kui informandil. Vestlus Krasnojarski linna ühes paneelmajade rajoonis paljastas mulle eneselegi teadmatud tabud, mis peegeldasid ilmselt minule kodust ühiskonda, kus menstruatsioonist rääkimisest veel ebasobivam on menopausijärgse naise kehast ja seksuaalsusest või teatud meditsiinilistest seisunditest rääkimine.

Ma ei tea, kuidas tundis end selle vestluse kolmas osapool, minu kolleeg folklorist Anu Korb, kuid võimalik, et see ebamugavus, mida teravalt tundsin, oligi seotud vaid minu soo ja vanusega. Hiljem leidsin, et ka Hella Keem on oma murdekogumisretkedel rääkinud seto naistega nendelsamadel menopausijärgset naiste tervist puudutavatel teemadel ning informantide lauseid on hiljem kasutatud näidetena sõnaraamatuski: *sõsaral käü imäkäss`vällä kõõ, imäkoda vai imäkäss* Se (VVMS 2011, 129).

¹¹ USA-s tehtud Women's Health Initiative (WHI) uuringu järgi esineb erineva raskusastmega vaagnapõhja prolapsi 40% menopausijärgses eas naistel.

Kokkuvõtteks

Kui Hella Keem reflekteeris oma välitööpõhimõtteid, kirjeldas keeleteadlane, kuidas ta olevat oma esimestel välitöödel aru saanud, et viisaka külalisena käitumine pole otstarbekas. Et võimalikult kiire kontakt saavutada, pidi tungima kohe keelejuhile nii lähedale, et see suurest segadusest justkui lapsendaks sissetungija. Forsseeritud empaatia ja läheduse imperatiiv kuuluvadki sageli edukate välitööde retseptidesse. Uuriija jaoks on välitööd enamasti eesmärgistatud ning see, kuidas jutule saadakse, on kõige järgneva eelduseks. Informandile naha alla pugemine on justkui õnnestunud välitööde eeldus. Uuriija või informandi füüsilist heaolu või mugavust puudutavad kompromissid kuuluvad samuti sageli välitööde juurde. Välitööde osapooled on justkui Hella Keem ja Ann Rammo kitsas voodis ühiste linade vahel. Kas sellest forsseeritud intiimsusest ja äkilisest tutvusest tõuseb ka mingi "tõeline" ja võrdsetel alustel inimeste-vaheline suhe, see sõltub paljudest asjaoludest.

Uuriija võtab välitöödele kaasa oma teadmistepagasi ja suhtlemis-
oskuse, aga ka oma empaatia, tunded ja eelarvamused. Kuigi uuriija
seksuaalsust ja religioosset tausta on olnud tavaks "objektiivsete"
uuringute nimel varjata, on ka need väljal koos uuriija elukogemuse
ja eelistustega. Kuigi tänapäeval on tavaks rõhutada õnnestunud
välitööde dialoogilisust, on välitööde struktuuri enamasti peidetud
hierarhilisus. Välitööd on enamasti eesmärgistatud ja korraldatud
nii, et informandid ei pruugi päris täpselt tajuda, mis põhjustel
teatud teemasid vestluses käsitletakse või üleüldse lähedast
suhtlemissituatsiooni luuakse. Teisalt konstrueerivad enamasti
ka uurijad oma välitöökirjeldused sellistena, et neid kehalisi ja
meelelisi kompromisse, mida nad ise on pidanud välitöödel tegema,
ei rõhutada. Välitööde tegijad kardavad üle reageerida või kultuu-
ridevahelises kommunikatsioonis ebaõnnestuda, aga on seotud ka
uurijaeetikast lähtuvate vaikimisvannetega. Etteantud skriptist
lähtuvalt püütakse saavutada läheduse teatud aste, kuid samas
varjatakse nii välitöödel kui ka nende kirjalikes tulemustes liiga
intimseks kujunenud suhteid (nagu ka eos katkenud kontakte),
aga ka seksuaalseid afääre või rünnakuid.

Välitöödel juhtub alati palju rohkemat, kui välitöösalvestistelt võib hiljem kuulda. Eelarvamustest tingitud ehmatused ja kommunikatsioonihäired ei pruugi jäädvustustele või teadustöösse jälgida, kuid sellised piinlikud või naljakad hetked võivad olla välitöösituatsiooni kõigile osapooltele valgustuslikud. Sellised häired võivad küll rikkuda illusiooni täielikust üksteisemõistmisest ja ühisest keelest, kuid need paljastavad eelarvamusi ning õpetavad nägema näiteks soo, seksuaalsuse ja võimuga seotud struktuure ja hierarhiaid.

Artikli valmimist on toetanud Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojekt IUT 22-4 "Folkloor kultuurilise kommunikatsiooni protsessis: ideoloogiad ja kogukonnad", Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja KONE fondi ja Helsingi Ülikooli uurimisprojekt "Omistajuus, keeli ja kultuuriperintö – Kansanrunousideologiat Suomen, Karjalan tasavallan ja Viron alueilla".

Arhiiviallikad

TÜ EMSA – Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiiv
ERA, DH – Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiivi digitaalsalvestiste kogu

Kirjandus

- Cesara, Manda 1982. *Reflections of a Woman Anthropologist: No Hiding Place*. New York: Academic Press.
- Dubisch Jill 1995. Lovers in the field: sex, dominance, and the female anthropologist. – Kulick, Don & Willson, Margaret (toim). *Taboo: Sex, Identity, and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork*. London & New York: Taylor & Francis Routledge, 29–50.
- Evans, Anya 2017a. Tinder as a Methodological Tool. – *Allegra Lab: Anthropology, Law, Art & World* (<http://allegrallaboratory.net/tinder-as-a-methodological-tool/> – 19.04.2018).
- Evans, Anya 2017b. Follow up: #Tinder as a research method. – *Allegra Lab: Anthropology, Law, Art & World* (<http://allegrallaboratory.net/follow-up-tinder-as-a-research-method/> – 20.04.2018).

- Kalkun, Andreas 2007. Nähtamatu ja nähtav pärimus. Seto rahvaluule kogumisest ning menstruatsiooni ja sünnitusjärgse käitumisega seotud tabudest – *Ariadne Lõng: nais- ja meesuurungute ajakiri* VII, 3–18 (https://enut.ee/files/ariadne_long_2007.pdf – 20.04.2018).
- Kalkun, Andreas 2015. *Seto laul eesti folkloristika ajaloos. Lisandusi representatsiooniloole*. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 33. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Kalkun, Andreas; Vuola, Elina 2017: The Embodied Mother of God and the Identities of Orthodox Women in Finland and Setoland. – *Religion and Gender* 7 (1), 18–41 (<http://doi.org/10.18352/rg.10165> – 20.04.2018).
- Keem, Hella 1962. Kuidas minust sai murdekoguja. – *Kodumurre* 3–4. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 28–38.
- Keem, Hella 1987. Öpinguist, õpetajaist ja murdeuurimisest. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 31, *Lähedalt ja kaugelt*. Tallinn: Teaduste Akadeemia, Kirjastus Eesti Raamat, 137–172.
- Kulick, Don & Willson, Margaret (toim) 1995. *Taboo: Sex, Identity, and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork*. London and New York: Taylor & Francis Routledge.
- Larsen, Timothy 2016. *The Slain God: Anthropologists and the Christian Faith*. Oxford University Press.
- Malinowski, Bronislaw 1967. *A Diary in the Strict Sense of the Term*. London: Routledge.
- Newton, Esther 1993. My Best Informant's Dress: The Erotic Equation in Fieldwork. – *Cultural Anthropology* 8 (1; veebruar), 3–23.
- Newton, Esther 2000. *Margaret Mead Made Me Gay. Personal Essays, Public Ideas*. Durham and London: Duke University Press.
- Rabinow, Paul 2007. *Reflections on Fieldwork in Morocco*. 2nd edition. Foreword by Robert N. Bellah, Afterword by Pierre Bourdieu. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Siikala, Anna-Leena 1984. *Tarina ja tulkinta. Tutkimus kansankertojista*. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia. Helsinki: SKS.
- VVMS 2011 = Käsi, Inge (koost). *Vanapärased Võru murde sõnaraamat*. Rõuge, Vastseliina, Setu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Väisänen, Armas Otto 1924. Syntymä, lapsuus ja kuolema. Setukaisten tapoja ja uskumuksia. – *Kalevalaseuran vuosikirja* 4. Helsinki: WSOY, 193–223.
- Väisänen, Armas Otto 1969. Vepsäläisten luona v. 1916. – *Kalevalaseuran vuosikirja* 49. Porvoo; Helsinki, 272–288.
- Väisänen, Armas Otto 1970. A. O. Väisäsen muistelmia. – *Kalevalaseuran vuosikirja* 50. Helsinki, 6–74.

Väisänen, Armas Otto. 1992. Leisiö, Timo (toim). *Setumaalta Harjumaalle. A.O Väisäsen tutkimusmatka Viroom vuonna 1913*. Tampereen Yliopisto. Kansanperinteen laitos. Julkaisuja n:o 16. Tampere.

Summary

In bed with the informant. Familiarity and intimate topics during fieldwork

Keywords: fieldwork, intimacy, sexuality, taboos

The article reflects on the activities taking place during fieldwork with a focus on questions and problems related to sexuality and intimacy that can occur upon addressing intimate and taboo topics. Persons conducting fieldwork today are required to be very empathetic and able to build a trusting and close connection with the person with whom they are conversing. But compromises on the physical wellbeing and comfort of the researcher or the informant are also often a part of fieldwork. In addition to intellectual or mental challenges, fieldwork is often a very physical experience. Collectors try to blend seamlessly into the physical space provided by the person they are conversing with and adapt to the rules of the field to ensure that the collection process is successful.

At the same time, researchers tend to design their fieldwork descriptions in a manner that does not emphasise the physical and mental compromises that they personally have had to make over the course of their fieldwork. Based on the provided script, researchers attempt to reach a certain level of interpersonal closeness during fieldwork while also covering up any problems occurring in the field. People performing fieldwork are afraid to overreact or fail in intercultural communication. They are also bound by oaths of silence arising from research ethics. Resulting from this, relationships that become too intimate in the field, along with sexual affairs or assault, are hidden.

Researchers bring their knowledge base and communication skills along for fieldwork and the same applies to their empathy, feelings and prejudice. Even though tradition calls for the sexuality and religious background of the researcher to be hidden away in the name of “objective” research, these, along with life experience and preferences, accompany the researcher in the field. Today, it is customary to emphasize how successful fieldwork builds dialogue, but the structure of fieldwork tends to be based on hierarchies. Fieldwork usually serves a particular purpose and is organised in such a way that does not allow the informants to fully comprehend the reason why certain topics are talked about or why a close communicative situation

is established in the first place. Topics related to sex, intimacy and taboos seem to have the capacity to reveal some hidden aspects in the communication taking place during fieldwork, such as structures and hierarchies related to sexuality and power.

Lugude vahel ja piiride taga. Välitööd konfliktsetes Kaukaasias

Aivar Jürgenson

Teesid: Artiklis vaadeldakse autori välitööandmete põhjal, kuidas ja miks on kujunenud ja toimivad piirid Abhaasia ja Gruusia vahel – nii füüsilised piirid kahe riigi vahel kui ka psühholoogilised barjäärid kahe maa kogukondade vahel. Peamiseks märksõnaks on sõda ja selle tagajärjed: aastatel 1992–1993 toimunud Gruusia-Abhaasia sõja tulemusena tekkis iseseisev Abhaasia riik, mida Gruusia ei tunnusta. Kahe maa kogukonnad elavad valdavalt üksteisest isoleeritult. Näidete varal autori kontaktidest Gruusia ja Abhaasia ajaloolaste ja etnoloogide ning Abhaasias elavate eestlastega vaadeldakse erinevate narratiivide mõju sealsete kogukondade meelsusele ja omavahelistele suhetele. Abhaasia ja Gruusia infovälja kõrval pööratakse tähelepanu ka Vene infovälja mõjule. Samuti sellele, kuidas mõjutavad erinevad infoväljad uurija ja uuritava kommunikatsiooni.

Märksõnad: Abhaasia, identiteet, Kaukaasia, meedia, sõda, välitööd

Sissejuhatus

Esimest korda sattusin Abhaasiasse 1997. aastal. Sõjast Gruusia ja Abhaasia vahel oli möödas neli aastat. Suur osa maast seisis varemetes. Kõigepealt olid tekitanud purustusi pealetungivad grusiinid, muuseas põletati teadlikult ja tahtlikult maha Abhaasia Riiklik Keskarhiiv ja mõned teadusasutused, sest seal säilitati ajalugu, mis ei vastanud grusiinide Oma Loole. Hiljem tekitasid purustusi rekonkistat läbi viinud abhaasid ja nende liitlased Põhja-Kaukaasia mägilased. 1997. aastal olid purustused tänavapildis veel arusaadavad, kuid suuresti on pilt samasuguseks jäänud tänaseni. Suhhumi kesklinnas seisab ikka veel varemetes omaaegne valitsushoone, mille ees toimuvad näiteks võidupüha paraadid 30. septembril – sel päeval, 1993. aastal, jõudis rekonkista lõpule, viimased gruusia üksused aeti üle Inguri jõe ja heisati piirile Abhaasia Vabariigi lipp. Kuuliaukude ja seinas mustavate tühjade aknaavadega hoone on jäetud teadlikult sõja mälestusmärgiks. Varemed peavad inimestel silme ees hoidma ülekohut, mida põhjustasid grusiinid, samas ka hoiatama, et ohud ei ole kuskile kadunud.

*Võidupüha paraad Abhaasia endise valitsushoone ees 30. septembril 2013.
Aivar Jürgensoni foto.*

*Sõja jäljed Suhhumis.
Aivar Jürgensoni fotod.*

Sõda, millest on möödunud juba veerand sajandit, on Abhaasias endiselt oluline. Kohalikus meedias ei lasta mööda ühegi olulisema sõjasündmuse tähtpäeva. Nagu öeldud, tähistatakse igal aastal 30. septembril võidupüha – see on riiklik püha ja vaba päev, miitingule kogunevad kooliõpilased, sõjaveteranid ja teised, juubeliaastapäevadel toimuvad sõjaväeparaadid. Aga pühade kalendris on see kuupäev vaid n-ö sündmuste kese: paar päeva enne seda tähistatakse Suhhumis pealinna vabastamise aastapäeva, mis samuti toob tänavatele rahvahulga. 2016. aastal tähistati seda tähtpäeva temaatilise kontserdiga rannapromenaadil, kus sõjalahulude vahele näidati suurelt ekraanilt lahingukaadreid. Kõnega esines Abhaasia Vabariigi president Raul Hadžimba.

Oktoobri algul jõutakse sõjasündmuste tähistamisega uuele ringile. Nädal pärast Suhhumi ja kogu Abhaasia vabastamise aastapäevi tähistatakse Gagra rajooni vabastamise aastapäeva – need sõjalised operatsioonid, mis oluliselt mõjutasid sõja käiku, toimusid aasta varem, s.t 1992. aastal. Kohalikus teleprogrammis kaiguvad seega nädal pärast võidupüha uuesti sõjalahulud, järjest võib näha intervjuusid sõjaveteranidega – kõlama jäetakse mõte, et igaüks

Abhaasia Vabariigi president Raul Hadžimba esinemas kõnega Suhhumi vabastamise aastapäeval 2016. Aivar Jürgensoni foto.

võitles oma kodumaa eest. Sõjast on tehtud Abhaasia riikliku ja abhaasi etnilise identiteedi ankur – enda vabaks võitlemine Gruusia võimu alt tegi võimalikuks rahvusena püsijäämise. Abhaasia peamagistraali serv on terve riigi ulatuses täis pikitud mitmesuguseid sõjamonumente. Sõda kujutatakse iseseisvuse nurgakivina ja sellest on saanud identiteedi kujundamise instrument. Seda kuvandit taastoodetakse pidevalt.

*Sõjamonumendid Abhaasias.
Aivar Jürgensoni fotod.*

Artiklis vaatlen oma välitöökogemuste najal, mismoodi on sõda ja erinevad lood sõjast mõjutanud ja mõjutavad inimeste ja gruppide vahelisi suhteid Abhaasias ja Gruusias. Vaatluse all on abhaasi-gruusia, abhaasi-vene, abhaasi-eesti, aga ka kodueestlaste ja Abhaasia eestlaste omavahelised suhted. Mööda ei saa minna ka minu kui Eestist saabunud etnoloogi ja kohalike omavaheliste suhete aspektidest. Samuti üritan vastata küsimusele, missugune mõju suhetele on erinevatel, sageli poliitiliselt laetud lugudel, neid lugusid vahendaval meedial ja laiemalt infoväljal. Esitan ka eneserefleksiivseid tähelepanekuid selle kohta, kuidas erinevatest poliitilistest kontekstidest sündinud lugude pingeväljas viibimine paneb kriitiliselt küsima “õigete” ja “valede” lugude olemuse ja mõju üle.

Sõda ja selle tagajärjed

Kuna Gruusia-Abhaasia sõda on sealsete inimeste teadvuses nii olulisel kohal, on sellest kujunenud justkui iseenesest keskne teema ka minu välitöödel. Olen kogunud Abhaasia eestlaste sõjamälestusi (vt Jürgenson 2016), kuid sõda tuleb paratamatult jutuks ka muudel teemadel kohalikega vesteldes. Sõja teema on aidanud mul kergemini informantidega kontakti luua. Kuuldes, mida ma tean ja arvan sõja sündmustest, või teada saades, keda ma tunnen sõjast kirjutanud Abhaasia teadlastest, on see aidanud luua usaldust minu kui võõra suhtes. Sõda on omal moel aidanud maandada ka tekkivaid pingeid, mis erinevate infoväljade mõjus elavate inimeste vahel paratamatult võivad tekkida. Kui näiteks tuleb jutuks Venemaa suurriiklik poliitika regioonis või ka globaalselt, olen sageli tajunud mittemõistmist enda ja oma informantide vahel. Pingete maandamiseks on olnud abi jutu juhtimisest Gruusia-Abhaasia sõjale – siin on meie seisukohad lähedasemad. Järgnevalt lühidalt sõjast ja selle tagamaadest.

Gruusia peab Abhaasiat enda põliseks territooriumiks, sellest kirjutatakse kategoorilisel toonil teadusüllitistes (näit Gamakharja 2011) ja toonitatakse poliitikute sõnavõttudes. Sellega seoses räägitakse Gruusia territoriaalsest terviklikkusest, kuigi on väga hästi teada, et Abhaasia liitmine Gruusiaga leidis tegelikult aset alles Nõukogude ajal. 1921. aastal, kui enamlased vallutasid Taga-Kaukaasia, moodustati eraldiseisev Abhaasia NSV, mis oli liidulepingus Gruusia NSV-ga. Formaalselt oli tegemist võrdsete partneritega, 1. aprillil 1925 võeti vastu Abhaasia NSV konstitut-

sioon, mille 5. peatükk käsitles Abhaasiat suveräänse liiduvabariigina (Achugba 2011, 109–111). Siis aga liideti Abhaasia NSV 18. veebruaril 1931 Gruusia NSV-ga selle autonoomse vabariigina (Achugba 2011, 116–117; Companjen 2010, 189; Haindrava 2011, 7). Järgnes kohanimele massiivne grusiinistamine 1930. aastate teisel poolel, abhaasia latiniseeritud kirjaviisi asendamine gruusia kirjaviisiga 1937. aastal, abhaasi koolide üleviimine gruusia keelele 1945. aastal, lisaks massiline kolonisatsioon Gruusiast Abhaasiasse (Achugba 2006, 13–14; 2011, 120, 129, 132–133), mille tagajärjel jäid abhaasid oma põlisel kodumaal vähemusse. Kui veel 19. sajandi lõpul moodustasid abhaasid Abhaasias enamuse, siis 1989. aasta rahvaloenduse andmetel elas Abhaasias 525 061 inimest, kellest 17,8% olid abhaasid, 45,7% grusiinid (lisaks veel 14,6% armeenlased, 14,3% venelased) (Companjen 2010, 188; Haindrava 2011, 9). Nõukogude Liidu lagunemisprotsess 1980. aastate lõpul vallandas abhaaside avaliku vastuseisu grusiinidele ja taotlused Gruusiast lahku lüüa. 23. juulil 1992 võttis Abhaasia Ülemnõukogu vastu otsuse muuta Abhaasia ANSV 1978. aasta põhiseadust ja minna üle 1925. aasta põhiseadusele, mis käsitas Abhaasiat suveräänse liiduvabariigina (Lakoba 2001, 25; Achugba 2011, 171). Seepeale alustas Gruusia sõda: 14. augusti ööl 1992 sisenesid Gruusia väed Abhaasia territooriumile. Pealinn Suhhum vallutati 16. augustil, rünnakut toetas Abhaasia põhjaosast meredessant Tsandrõpsi,¹ mille tagajärjel hõivati piirkond vastu Venemaa piiri. Abhaasia valitsus ja parlament evakueerusid Gudautasse, linna Suhhumist põhja pool. Sõda kestis ühtekokku üle aasta. Peamiselt põhjakaukaaslaste, sh eelkõige tšetšeenide abiga saavutasid abhaasid ülekaalu ja vabastasid Abhaasia 30. septembriks 1993. Kuna suurem osa Abhaasias elanud grusiinidest lahkus Abhaasiast, muutis sõda ka Abhaasia etnilis-demograafilist olukorda. Tänane rahvuslik koosseis Abhaasias on ametlikult järgmine: abhaase 122 000, armeenlasi 42 000, grusiine 47 000 (<http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnabkhazia.html>).

Sõda oli küll läbi, aga sellele järgnes Abhaasia majanduslik survestamine Gruusia ja Venemaa poolt: 1994. aastal sulgesid Gruusia ja Venemaa Abhaasia blokaadirõngasse, misjärel jäi Abhaasia välismaailmast isoleerituks. Blokaadi lõpetas Venemaa alles teise Tšetšeenia sõja algul 1999. aastal, kui olid halvenenud tema suhted Gruusiaga (Lakoba 2001, 100; Matveeva 2002, 421).

¹ Varem grusiinipäraselt Ganthiadi.

Majandussanktsioonide mõjul, mida Gruusia rakendas Abhaasia vastu koos Venemaaga või ka eraldi, on Abhaasia häälestunud pigem veelgi enam Gruusia vastu. Samas on Gruusia ja Abhaasia suhteid mõjutanud Venemaa ja Gruusia suhete teravnemine. 2008. aasta augustisõjas toimus lahinguid ka Abhaasia pinnal, kus Venemaa vallutas senised puhvertsoonid Abhaasia-Gruusia piirialadel. Abhaasia, mis ametlikult sõjas ei osalenud, sai Gruusialt tagasi viimase osa oma territooriumist Kodori kuras. Seda on loetud Abhaasia Gruusiast täieliku eraldumise tähiseks (Francis 2011, 23). Venemaa tunnustas Abhaasia Vabariigi (nagu ka Lõuna-Osseetia) iseseisvust 26. augustil 2008. Oluline on ka see, et oktoobris 2008 lõppes SRÜ ja juunis 2009 ÜRO vaatlejate missioon regioonis. Vaakumi täitsid Vene üksused, mis andis Gruusiale ja ta liitlastele aluse hakata nimetama Abhaasiat ja Lõuna-Osseetiat “okupeeritud territooriumiteks” – sellekohase seaduse võttis Gruusia vastu 31. oktoobril 2008. Maist 2009 viibivad Abhaasias Venemaa piirivalvurid (Suhhov 2009).

Märke konfliktist Gruusiaga kohtab Abhaasias peaaegu kõikjal. Maa majanduslikku mahajäämust põhjendatakse suures osas tänaseni sõjaga. Sõda on tugevalt esil ka teaduses. Näiteks on omaette teadussuunana Abhaasias olemas konfliktoloogia. Linna peamises raamatupoes on esindatud korralik valik konfliktoloogia alast kirjandust. Peaaegu igal aastal toimub Abhaasias mõni teaduskonverents, mille pealkirjas esineb “konflikt” või “sõda”. Veebilehel, millele on üles laaditud suur valik Abhaasia-teemalist teaduskirjandust, figureerib “ajaloo”, “etnoloogia”, “folkloristika” jt teadusvaldkondade kõrval ka “konfliktoloogia”.² On alustatud suurt allikapublikatsioonide projekti pealkirjaga “Gruusia-Abhaasia infosõja lehekülgi”, millest on seni ilmunud kaks mahukat köidet.³

Piiride vahel ja taga. Välitöökogemustest mitte-eestlastega

Eesti Vabariigi Välisministeeriumi kodulehelt võib lugeda soovitusi Eesti kodanikel Gruusiasse reisimisel vältida sisenemist Lõuna-Osseetiasse ja Abhaasiasse, mis ei ole Gruusia keskvalitsuse

² Vt apsnyteka.org (09.02.2018).

³ Страницы Грузино-Абхазской информационной войны (составители Т. А. Ачугба, Д. Т. Ачугба). Сухум: АБИГИ, 2015.

kontrolli all. Eesti valitsus (nagu ka teised lääneriigid) on võtnud seisukoha mitte tunnustada Abhaasia iseseisvust ja peab Abhaasiat *de jure* Gruusia territooriumiks.⁴

Kui saabud Eestist, mille head suhted Gruusiaga on Abhaasias üldjoontes teada, ei maksa oodata, et sind automaatselt kauaoodatud sõbrana koheldakse. Abhaasias teatakse, et 2008. aasta Vene-Gruusia sõja ajal tegi Eesti president Toomas H. Ilves koos ametivendadega Lätist ja Poolast toetusvisiidi Mikheil Saakašvilile Tbilisisse. Seetõttu peab Eesti kodanik, kes saabub Abhaasiasse, arvestama võimalusega, et temalt hakatakse aru pärima Eesti Vabariigi välispoliitika teemadel. Ja mitte tingimata sõbralikul toonil. Probleemid võivad alata juba piiril. Gruusia-Abhaasia piiri, mis jookseb suuremas osas mööda Inguri jõge, valvavad ühel pool grusiinid, teisel pool aga nii Abhaasia kui ka Vene piirivalvurid. Gruusia-poolsel piiril paikneb vaid üks kabiin, milles istuv ametnik tegeleb dokumentide kontrolliga. Seal tuleb astuda jalgsi üle silla, mina olen piiri mitmeid kordi ületanud jalgrattaga. Autodele on piiriületusluba eraldatud väga piiratult. Veoteenust üle silla pakuvad ka hobi- ja eesliinakendid. Abhaasia poolel ääristab piiripunkti okstraadiga tara, mis moodustab kitsa koridori – seda mööda liiguvad piiriületajad jalgsi ühest kontrollpunktist järgmisse. Neid punkte on piiril mitu: esimeses kontrollib Abhaasia piirivalvur, et sisenejal oleksid pass ja Abhaasia Välisministeeriumist saadud sissesõiduluba. Järgmises punktis, milleni liigutakse mööda okstraadistatud tunnelit, toimub dokumentide kontroll. Seal võib kohata nii Abhaasia piirivalvureid kui ka Vene FSB mundrikandjaid.⁵ Sellest punktist võidakse siseneja kutsuda veel kolmandasse punkti, mis asub pisut eemal üle tee – seal on mind küsitletud sissesõidu eesmärkide kohta ja kontrollitud pagasit, samuti tuntud huvi minu võrgustike vastu Abhaasias. Üldjuhul möödub piiriületus valutult, kuid ette on tulnud ka huvitavaid intsidente. Kord 2013. aasta sügisel kontrolliti piiril põhjalikult mu reisikaaslase fotoaparaati, tunti huvi jäädvustatud piltide vastu, ja kuna need olid tehtud ühel varasemal välisreisil, tuli rääkida ka tollest reisist. 2015. aasta kevadel võttis Vene FSB-lane mu vastu korraliku sõnavalinguga.

⁴ Info reisimise kohta vt http://www.vm.ee/et/riigid/gruusia?display=travel_info (09.02.2018). Tänapäevaks (2018) on Abhaasia riiklikku suveräänsust tunnustanud Venemaa (2008), Nikaraagua (2008), Nauru (2008), Venezuela (2009), Süüria (2018).

⁵ Maist 2009 viibivad Abhaasias Venemaa piirivalvurid (Suhhov i.a.).

*Abhaasia-Gruusia piiriületusel pakutakse veeteenust ka loomarakenditega.
Aivar Jürgensoni foto.*

Kuuldes, et tulen Eestist, käratas ta: “Aga mida see teie president jälle Venemaa kohta patras?” Olin olnud mõned nädalad Gruusias, Eestis toimunut polnud põhjalikumalt jälginud ja nii ei teadnud ma president Ilvese viimastest Twitteri-säutsudest midagi. Dokumentide kontroll kestis eriti pikalt.

Seevastu Gruusia-poolses piiripunktis möödub protseduur tavaliselt vahejuhtumiteta ja sujuvalt. 2016. aasta sügisel küsis noor piiriametnik siiski karmil ilmel: “Kas te teate, et lähete okupeeritud territooriumile?” No ma muidugi tean, et alates 2008. aastast on grusiinide retoorikasse ilmunud see uus väljend – “okupeeritud territoorium”. Kuidas peaks see minu Abhaasiasse sisenemist aga mõjutama? Kas oodatakse, et minus ehk tekib süütunne ja ma peaksin oma visiidist loobuma, et olla solidaarne Gruusia territooriaalsete nõudmistega? Tuleb ka meeles pidada, et Gruusia käsitleb Abhaasiasse sisenemist teisest võimalikust piiripunktist, s.t Venemaaga külgnevalt piirilt Psou jõel, ebaseadusliku piiriületusena, mis on karistatav.

Kui piiril olen pidanud tundma ennast eelkõige välismaalase või Eesti riigi kodanikuna, siis suheldes sealsete, nii Gruusia kui Abhaasia kolleegidega, olen lisaks sellele ka uurija staatuses. Sõda on jätkuvalt tundlik teema nii Gruusia kui Abhaasia teadlaste jaoks. 1992.–1993. aasta sõja algul, 22. augustil, kuulutas Gruusia Riiginõukogu esimees Eduard Ševardnadze Gruusias välja üldmobilisatsiooni, et kaitsta Gruusia “territoriaalset terviklikkust” (Achugba 2011, 166, 178; Avidzba 2008, 118). Sellest oli raske kõrvale hoida ka Abhaasia eestlastel. Seevastu Abhaasia poolel võideldi vabatahtlikena – võitlus maa vabastamise eest oli isiklike valikute küsimus (Broido 2010, 53). Selle kohta, et kohalikke eestlasi võitles nii abhaaside kui ka grusiinide poolel, olen andmeid kogunud Abhaasia eesti külades välitöid tehes. See, et eestlasi võitles sõjas nii grusiinide kui ka abhaaside leeris, on mõlema vaenupoole silmis häiriv fakt. 2013. aastal Suhhumis ühel konverentsil, mis taaskord oli sõjateemaline ja kandis pealkirja “Sõda ja rahu Kaukaasias”, küsis minult üks sealne sõjast mitmeid käsitlusi kirjutanud etnoloog, et kas mul on andmeid eestlaste kohta, kes sõdisid Gruusia poolel. Temal selliseid andmeid ei olevat. Vastasin eitavalt ja nii see tookord ka oli. Kui mõne nädala pärast Tbilisisse jõudsin, kontakteerusin ka sealsete teemat uurinud Gruusia teadlastega. Seal ütles üks ajaloolane, et temal ei ole andmeid, et eestlased oleksid sõjas grusiinide vastu võidelnud. Et kui see nii oleks, “oleks see väga halb signaal”. Minu kõrvus kõlas see juba peaaegu ähvardusena. Mina oma andmeid ei avaldanud.

Gruusia ja Abhaasia vahel on ka normaalsed teadlaste vahelised suhted pigem haruldus. Abhaaside konverentsid mööduvad ilma grusiinidest osavõtjateta, grusiinide omad ilma abhaasideta. Üksteist ei külastata, mistõttu on aastatega tekkinud üksteisest võõristavaid kujutlusi. Kord Abhaasiast Tbilisisse jõudes külastasin seal asuvat Suhhumi Riiklikku Ülikooli, mis moodustati pärast sõda gruusia õppejõududest, kes Abhaasiast olid sõja eest põgenenud. Paar-kümmend aastat ei olnud neist, kellega rääkisin, ükski Abhaasias käinud. Maad kujutati ette mahajäänud kolkana, kus grusiinide lahkumise järel on kõik allamäge veerenud. Kui paljastasin neile, et saabusin just Abhaasiast, tekitas see elevust: ühelt poolt tunti inimlikku huvi minu muljete vastu, teisalt tajusin, et minu visiiti Abhaasiasse peeti kahtlaseks ja sellest tulenevalt mind ennastki. Külastasin samas ka Tbilisi Ülikooli, kus üks ajaloolane pareeris mu arvamuse, et ka abhaasidel on õigus oma saatuse üle otsustada,

väitega, et Eesti on ju tunnustanud Gruusia territoriaalset terviklikkust. Nendel kohtumistel Gruusia ajaloolastega tajusin, et usaldus minu vastu tulenes eelkõige minu Eesti kodaniku staatusest – see seostub Gruusias teatava kuvandiga. Tundsin, et minult oodatakse minu kodakondsusele vastavat poliitilist pooltevalikut.

Seevastu minu infiltrerumine Abhaasia ajaloolaste ja etnoloogide hulgas on toimunud edukalt, ehkki aste-astmelt. Esimestel kohtumistel aastal 2012 võeti mind ka seal vastu lihtsalt Eesti esindajana, kellelt eeldatakse Gruusia-meelsust. Mulle Gruusia ja grusiinid meeldivadki, kuigi nende agressiooni enda õiguste eest võitleva väikerahva vastu 1992.–1993. aasta sõjas ma heaks ei kiida. Neid oma seisukohti pole ma pidanud vajalikuks varjata ka Abhaasias. Järgmisel, 2013. aastal, esitleti mind Suhhumis toimunud konverentsil kui “ainsat eestlast, kes suhtub Abhaasiasse hästi”. Veel mõni aasta hiljem, kui suhted on muutunud mõnede Abhaasia teadlastega juba üsna familiaarseks, nõõgitakse mind sõbralikult “Eesti spiooniks”. Niisiis olen ilmselt omaks võetud.

Abhaasia teadlased, kes on mu seisukohtadega kursis ja samas ka teavad, et sõidan Abhaasiasse tavaliselt läbi Gruusia, on väljendanud siirast muret minu julgeoleku pärast Gruusias. Arvatakse, et Gruusia kaitsepolitsei on kindlasti teadlik minu hoiakutest ning jälgib iga mu sammu Gruusias. Ise pole ma nende aastate jooksul Gruusiat politseiriigina tajunud ja tunnen seal end turvaliselt. Kuid needki abhaaside hirmud annavad tunnistust hermeetilisest müürist, mis seisab Abhaasia ja Gruusia ühiskondade kommunikatsiooni vahel. Hirm ja ettevaatlikkus kumab läbi sellest, kuidas üks Abhaasia etnoloog palus mul Tbilisis sealse parlamendi raamatukogus (tõsi, tema kasutas nõukogudeaegset nime *Marxi raamatukogu* – tähenduslik seegi) uurida, kuidas saaks sealt välja tellida 1850.–1860. aastate gruusia ajalehti. Etnoloog mõtles välja ka konspiratsioonitaktika: kui lähen raamatukokku, siis räägin, et mul on Eestis kolleeg, kelle abikaasa on grusiin ja tema sooviks neid materjale kasutada. Nii ma siis teingi. Kohapeal selgus, et asjad on palju lihtsamad kui me alguses arvasime – ajalehed on digiteeritud ja internetis kõigile kättesaadavad. Võisin oma Abhaasia kolleegile edastada olulise informatsiooni ilma erilise vaevata, ühtlasi sain rikkamaks näite võrra hirmude ja usaldamatuse kohta, mida naabermaade kogukonnad üksteise suhtes tunnevad.

Abhaasia teadlaste suhtumine Eestisse on vaatamata Eesti ja Gruusia headele suhetele siiski valdavalt positiivne. Leitakse, et

eestlased on edukad oma keeleseaduse rakendamisega ja meie kogemustest soovitakse õppida. Teadlaste palvel olen saatnud neile Eesti seaduste venekeelseid tõlkeid ja pole võimatu, et neist tõesti eeskuju võetakse – mõnedki mu tuttavad teadlased on Abhaasias ühtlasi poliitikud. Abhaasia keeleline situatsioon erineb siiski tuntavalt Eesti omast: kuigi ametlik riigikeel on abhaasi keel, kasutatakse ametkondlikus ja eriti olmetasandi suhtluses suurte muukeelsete kogukondade (armeenlased, grusiinid, venelased jne) olemasolu tõttu paralleelselt ka vene keelt, mille mõju rahvuslike teadlaste meelehärmiks on pigem kasvav kui kahanev.

Veel üks näide selle kohta, et suhtumine Eestisse on Abhaasia teadlaste seas pigem positiivne, ühtlasi ka selle kohta, et vähemalt osaliselt seostub see Abhaasia poliitilise isoleeritusega ja püüdlusega sellest välja murda. Juhtusin 2016. aasta sügisel Suhhumi ajal, mil paari päeva pärast pidi algama kohaliku humanitaaria suurkuju Šalva Inal-ipa mälestuskonverents. Kohe hakati mind agiteerima, et osaleksin konverentsil ettekandega. Loobusin, sest poleks nii kiiresti ettekannet valmis saanud. Üks ajaloolane aga jätkas lõõpivas toonis: me peaksime panema sind mitte niisama esinema, vaid plenaarettekannet pidama – küllap siis teie riik varsti tunnustab Abhaasia iseseisvust. Muidugi oli see mõeldud naljana, kuid Abhaasia mitetunnustamine lääneriikide poolt on kohapeal tegelikult valus teema: just Lääne ignorantsus on sundinud Abhaasiat otsima Gruusia vastu tuge Venemaalt, kes aga kasutab Abhaasia nõrkust ära enda geopoliitilistes huvides.⁶ Üha enam võtavad Abhaasia rahvuslikult meelestatud teadlased avalikkuses sõna sisse hiiliva Vene võimu vastu (näit Achugba 2014, 28).

Etnoloogina Eestist Abhaasia eestlaste juures

2008. aasta Vene-Gruusia sõja päevil tegi Eesti president koos oma Läti ja Poola ametikaaslastega Tbilisisse toetusvisiidi Gruusia presidendile Mikheil Saakašvilile. See Eesti toetusavaldus Gruusiale oli mu Abhaasias elavatele informantidele, kes tunnevad kohalikke

⁶ Vene vägede sissetoomise leping sõlmiti 2009, pärast augustisõda, enne olid piiril puhvertsoonis ÜRO ja SRÜ rahuvalvajakad. Abhaasid üritasid 1990. aastatel korduvalt saavutada diplomaatiliselt läbimurret lääne suunal, aga see ei õnnestunud ning viimane asjaolu kallutas neid Venemaas liitlast otsima.

olusid Eesti poliitikutest võrreldamatult paremini, piinlik ja ebameeldiv. Nad jagavad seisukohta, et seda sõda alustas Gruusia, seetõttu tundub sealsetele inimestele mõistetamatu Eesti toetus agressorile. Eesti poliitikute toetust Saakašvilile kommenteerib üks eesti mees Suhhumist:

Ja räägivad mõnikord niisugust lolle asju, et... Kas sa ise üldse ei teagi, mis kus on? Ja vot suure suudega säääl lärmavad. No vot see ma ei saa aru. Hea küll, kui inimene on säääl [st Kaukaasias] olnud, vaatand, teab midagi, siis räägi! A ku sa oled midagit kuulnud või keegi sinu abi ütleb midagi nii-nii-nii-nii ja sa tema sõnad lähed ütled riigi eest ette. See on hoopis teine asi. Muidu suure suuga säääl: Saakašvili, Saakašvili! Nüüd ameeriklased ka teda [Saakašvilit, keda praegune Gruusia valitsus peab kurjategijaks ja kellelt on võetud ka Gruusia kodakondsus] ei taha. Ja enda sõbrad lähvad kõik minema.

Eesti toetus Gruusiale häälestas paljusid Kaukaasia eestlasi Eestisse varasemast kriitilisemalt suhtuma. Kohalike eestlaste sõnul on Eesti riigi Gruusia-meelsus nende jalgealust õõnestanud – muukeelsete elanike silmis on kohalikud eestlased justkui kollektiivselt vastutavad ka Eesti valitsuse sõnade ja tegude eest. Umbes seesama, mida ma olen ise Eesti kodanikuna korduvalt sealkandis kogenud.

On veel üks pikantne põhjus, miks sealsed eestlased on pidanud tundma ennast kollektiivselt süüdlastena. Gruusia-Abhaasia sõja kohta ringleb legend nn balti naissnaipritest – täpsuslaskuritest kuskilt Baltikumist, kes võitlesid 1992.–1993. aasta sõja ajal Gruusia armee ridades abhaaside vastu. Neist on kirjutatud ka Abhaasia sõja teaduslikes käsitlustes.⁷ Kuulujutud naissnaiprite kasutamisest on ringelnud ka seoses muude postsovetlike sõdadega: Tšetšeenias, Tadžikistanis, Ukrainas jm. Vene propaganda on nendega oma tegusid õigustanud.⁸ Kuna Abhaasias räägitakse küll Balti snaipritest, kuid nende rahvust pole täpsustatud, tunnevad Abhaasia eestlased end nende kuulduste valguses ebamugavalt – äkki olid nad eestlased? Sõnaliselt süüdistusi on sealsetele eestlastele tõesti esitatud, seepärast täpsustavad eestlased intervjuudes snaipritest rääkides peaaegu alati, et need olid kas Lätist või Leedust, kuid mitte Eestist.

Abhaasia eestlastel on kohalike muukeelsete silmis justkui negatiivne renomee Eesti riigi – aga nähtavasti kogu Baltikumi ja laiemalt Lääne – poliitilise hoiaku tõttu, mis kaldub Gruusia-

⁷ Sportlastest-snaipritest Baltikumist kirjutab näiteks ajaloolane Aslan Avidzba (2008, 137).

⁸ Balti naissnaiprite kohta postsovetlikes sõdurilegendides vt Regamey 2017.

Karikatuur 2016. aastal Suhhumis Riiklikus V.T. Ardzinba nimelises sõjakuulsuse muuseumis toimunud 1992–1993. aasta sõjale pühendatud näituselt, kus peale fotode ja esemelise materjali olid väljas ka karikatuurid.
Aivar Jürgensoni foto.

Abhaasia konfliktis Gruusia poole. Naine Gagrast: *Siin eestlasi üldiselt ei armastata. Kõik teadsid, et eestlased [st Eesti riik] ei olnud Abhaasia, vaid Gruusia poolt.*

Abhaasia eestlased tunnevad end sellega seoses justkui kahe tule vahel – ühelt poolt on solvav Eesti ametlik suhtumine Abhaasiasse kui iseseisvasse riiki, mida sealsed eestlased peavad oma kodumaaks. Teiselt poolt tajutakse kohalike poolt etnilise kuuluvuse alusel tõrjuvat hoiakut, mis seob Abhaasia eestlasi ebaõiglaselt Eesti riigi poliitiliste seisukohtadega.

Nii jutud arvatavatest balti naissnaipritest, president Ilvese toetusvisiit Tbilisisse kui ka paljud muud Eesti riigi toetusavaldused Gruusiale on olnud teemad, millest vestlustes kohalike eestlastega mööda ei pääse. Eestist saabunud etnoloog peab aru andma nii ühest, teisest kui kolmandast, poliitilised teemad kerkivad vestlustes sealsete eestlastega igal juhul üles.

Minule kui Eestist saabunud etnoloogile on see intervjuusid läbi viies olnud nii plussiks kui ka miinuseks. Ühelt poolt esindan n-ö *vale poolt*, mistõttu olen mõnede intervjuueeritute poolt tajunud esialgu umbusaldust ja tõrjuvat suhtumist. Kuna ma Eestimaa eestlase staatusest kuidagi lahti poleks saanud, olen seda mõne isikuga vesteldes provotseerivalt ära kasutanud. Näiteks 1992.–1993. aasta sõjast rääkides hakkas üks esialgu tõrksust ilmutanud mees rääkima siis, kui olin talle öelnud, mida Eestis on sõjast kirjutatud – see tundus talle nii jalustrabavalt eksitav, et ta lihtsalt tundis endal kohustust mind valgustada ja mu eksiarmumusi kummutada (vt Jürgenson 2016, 124, 131).

Välitöödel olen aru saanud, et Abhaasia eestlased elavad täielikult Vene infoväljas, millel on oma mõju intervjuude läbiviimisele. Vene infoväljas leiab viimastel aastatel aset äge vastandumine Läänele. Nagu kirjutab Artemi Troitski, on kurja USA vihkamine Venemaal sisuliselt muutunud vaat et rahvuslikuks ideeks, selle peal töötab kogu propagandamasin (Troitski 2016, 4). Ameerika on ka paljude Abhaasia eestlaste meelest vallutamas maailma ja Venemaa presidenti Vladimir Putinit peetakse ainsaks jõuks, kes suudab sellele invasioonile vastu seista. Putini kuvand on rahva isa kuvand. Väga olulist rolli mängib siin televisioon, millel on jätkuvalt suur mõju inimeste hoiakute ja suhtumiste kujundamisele (Niitra 2016, 11). Olen ise näinud ja kogenud, et paljudes Abhaasia eestlaste kodudes mängib televiisor hommikust õhtuni, iga natukese aja tagant näeb eetris Putinit, kes julgustab, lohutab, hoolitseb. Ja seda kõige argisemal tasemel: umbes stiilis et kui mõnel külatädil läheb näiteks külmkapp rikki, otsitakse abi Putinilt, ja tema oskab televaatajate ees tädi julgustada nii, et julgustatuna tunnevad ennast miljonid. Just nii on pandud tööle Vene propagandamasin, et tõsta Putinigi reitinguid üha suurematesse kõrgustesse.

Tabavalt on suundumusi Vene meedias ja Putini esiletõstmist iseloomustanud Peter Pomerantsev. Ta toob näiteid, kuidas Putin on Ostankino kanalites vaatamängu keskmesse toodud, et rikastada autoritarismi reitingutega, diktatuuri dünaamikaga, kuidas on loodud virtuaalne distants Putini ja teiste poliitikute vahele (Pomerantsev 2013). See kõik on viinud usalduse Putini vastu kõrgustesse, mida vaevalt mõni teine poliitik Euroopas nautida saab. Vastanduses Läänele, mida seesama meedia ennastunustavalt produtseerib, on eeltöödeldud publikul hea ja turvaline toetuda Putini poliit tehnoloogiliselt toekale käsivarrele.

2016. aasta sügisel kohtusin Suhhumis naisega, kelle isa oli eestlane ja ema abhaasitar. Olin teda külastanud ka eelmisel aastal. Naine sündis 1940. aastatel sõjajärgses Eestis, kuhu tema vanemad olid elama asunud. Hiljem tuldi tagasi Abhaasiasse. Jutt keerles tavapäraselt Eesti ja eestlaste teemadel, poliitikast hoidsime eemale. Peagi saabus naisele külla tema õde ja tundus, et spetsiaalselt selleks, et uurida minu seisukohti globaalse poliitika küsimustes. Kohe hakkas sadama tuttavaid loosungeid Ameerika agressiivsusest ja Venemaa rahumeelsusest. Perenaine, kes seni oli minuga vesteldes poliitilistest teemadest hoidunud, sai õe saabumisel julgust juurde, hetkega muutus ka tema kehakeel: ta tõusis püsti, hakkas mööda tuba edasi-tagasi kõndima ja energiliselt kätega vehkima. Tema verbaalne sõnum oli, et niikaua, kui Venemaal on võimul Putin, elavad ka nemad Abhaasias hästi. Õde ja tema resoluutne poliitiline hoiak pakkus antud situatsioonis tuge ka perenaisele – ilma õeta poleks ta poliitiliste teemadeni võib-olla jõudnudki. Kui õde lahkus, läksime sujuvalt enne katkenud vestluse juurde tagasi, nagu midagi poleks juhtunud.

Eesti riigi pooltevalikuid kritiseerivad Abhaasia eestlased üheselt ja karmilt. Nende teadvusse on juurdunud Venemaa kui suure venna kuvand, mistõttu tundub mõistetamatu, miks Eesti hoiab NATO ja Brüsseli poole. Näitena olgu esitatud tsitaat ühelt Salme küla mehelt, kes räägib Eesti poliitikutest: *nad on marionetkad – kes raha annab, selle järel nemad lähvad.*

Või ühe Sulevi mehe sõnul:

Eestis üldse kõike räägitakse teistmoodi. Eesti on Ameerika all – mis Ameerika räägib, seda teie teate. A rohkem seal.. põle ühtki inimest, kes räägiks õigust. Vot see teie president – ta ei ole Eestimaalt? Teil seal kangesti kamandavad, kohalikke ühtegi ei ole. A neil inimestel on vaja teid? Põle vaja üldse! Nemad teevad, mis nendele öeldakse seal ja kõik – vot see on Eestimaa praegu. Mina sinna üldse minnagi ei taha!

Me võime küll aimata, et selliste seisukohtade taga on Vene pressimõju, kuid Abhaasia-Gruusia konflikti kontekstis, mille hammasrattaste vahel on ka sealsed eestlased, on neis tõdemustes tubli annus kibestumist.

Kuidas ma sellistes pingelistes olukordades olen käitunud? Venemaa ja Lääne vastasseisu põhjuseid olen üldiselt mõistnud erinevalt oma sealsetest informantidest, mistõttu olen sageli tundnud kiusatust vastu vaielda. Tulemuslik selline vaidlus aga üldjuhul ei ole,

sest infoväljad, millest ühe ja teise poole argumendid pärinevad, on liialt erinevad. Õhku kerkinud pingete maandamiseks on olnud abi jutu juhtimisest mõnele muule teemale, näiteks Gruusia-Abhaasia sõjale, sest selle puhul on meie seisukohad olnud lähedased. Samas olen viimaste Abhaasia-reiside ajal ja järel eneserefleksiivselt tajunud, kuidas erinevatest poliitilistest kontekstidest sündinud lugude pingeväljas viibimine paneb kriitiliselt küsima “õigete” ja “valede” lugude olemuse ja mõju üle üldse. “Vale” looga pikka aega silmitsi seistes muutud tõe ja vale eristuse suhtes üha tundlikumaks. Sisemise filtri kude tiheneb ja paratamatult tulevad lõpuks esile kriitilised küsimused ka “õigele” loole. Aga sellest artikli lõpus.

Vestlustes kohalike eestlastega tuleb jutuks ka Abhaasia poliitiline olukord ja suhted abhaasidega. Kuna kohalikud eestlased elavad peamiselt Vene meedia infoväljas, jäävad abhaaside rahvuslikud taotlused neile sageli kaugeks. Suhhumis kuulen, et Abhaasia kohalikku telekanalit ei vaadata, selle asemel tarbitakse mitmeid Vene kanaleid. Vene piiri äärsetes Salmes ja Sulevis põhjendatakse Vene kanalite vaatamist sellega, et sinna Abhaasi TV lihtsalt ei levi. Kuid see pole kindlasti ainus põhjus.

Sealsete eestlaste Vene orientatsiooni taustaks ja ilmselt ka tagajärjeks on abhaasi rahvuslike taotluste mittemõistmine ja mittetunnustamine. Toon ühe näite. 2016. aasta sügisel arutati Abhaasias intensiivselt ühe riikliku fondi kava hakata maksuma kolmanda lapse sünni eest lapsetoetust, mille summa ei olnud siis veel kokku lepitud, aga mis pidi olema vähemalt 100 000 rubla. See on Abhaasia kontekstis suur raha. Toetuse eesmärk oli Abhaasias kriitilise demograafilise olukorra parandamine. Sõja tagajärjel vähenes rahvaarv üle kahe korra, suured perspektiivse põllumaaga territooriumid võsastuvad. Samal ajal on iive Abhaasias madal, suremus ja sündivus on tasakaalus, ajavahemikus 1999–2007 ületas suremus koguni sündivuse, hiljem on sündivus veidi suurenenud. Abhaasidel on teiste kohalike rahvastega võrreldes küll veidi kõrgem sündivus, kuid see on siiski kriitiliselt madal: 1,1% (Hashba 2012, 296). Nimetatud sünnitoetusi on fond nõus maksuma aga vaid etnilistele abhaasidele. Opositsioon nimetas seda segregatsiooniks ja leidis, et kui on tegemist riikliku fondiga, tuleks sihtrühma laiendada kõikidele Abhaasia kodanikele. Eelnõu algatajate esimene vastuargument oli, et sõjas kandsid kõige suuremaid kaotusi abhaasid. Teine argument kõlab aga nativistlikult ja oli paljude

kohalike meelest poliitiliselt ebakorrektned: väideti, et “me ei ela kosmopoliitses riigis – kui abhaasidel on siin halb, siis on kõikidel halb”.⁹ Kui seda teemat kohalike eestlastega arutasin, leiti samuti, et taoline vahetegemine abhaaside ja mitteabhaaside vahel on segregatsioon. Vestlustes taoliste ja paljude teiste Abhaasias toimuvate sotsiaalsete või poliitiliste arengute üle jõuavad eestlased sageli abhaaside kui mägilaste nn metslaste stereotüüpi toetavate üldistusteni. Minul, kes ma suhtlen Abhaasia teadlastega, kellest valdaval osal on doktorikraad, on kummastav kuulata, kuidas mõned vähese haridusega eesti külaelanikud, aga ka linlased, peavad abhaase harimatuteks metslasteks, kes justkui on äsja mägedest alla tulnud riiki valitsema. Need tunnistused maa koloniaalsest minevikust on visad kaduma. Taolisi stereotüüpiseeringuid põhjendab vähemalt osaliselt see, et Abhaasia eesti küladel on ajalooliselt olnud vähe kontakte maa põlisrahva abhaasidega. Eesti külad rajati 1880. aastatel paikadesse, kust abhaasidest põliselanikud olid rohkem kui kümme aastat varem minema aetud. Kolonisatsiooni jätkudes tulid eestlaste naabriteks armeenlased, grusiinid jt.

Suur osa eestlastest, kellega olen Abhaasia staatuse teemal vestelnud, leiavad, et Abhaasiale ja neile endile oleks kõige parem, kui Abhaasia ühineks Venemaaga. Olen Abhaasias suhelnud ka paljude mitte-abhaasidega, eelkõige armeenlaste ja kreeklastega – ka nende suust kuulsin soovist liituda Venemaaga. Abhaaside rahvuslikud püüdlused jäävad mitteabhaasidele sageli mõistetamatuks. Põhjendused on peamiselt majanduslikud – Abhaasia jääb elatustasemelt Venemaale alla ja see on argument nende silmis, kellele abhaaside rahvuslik projekt eriti korda ei lähe. Suurem osa Abhaasia kodanikest on ühtlasi Vene kodanikud. See tagab juurdepääsu Vene sotsiaalsüsteemile, sh pensionitele, mis on arvestatav sissetuleku allikas. Samas, kui ühelt abhaasi kolleegilt küsisin, mida arvata kuuldustest, et osa Abhaasia elanikest sooviks ühineda Venemaaga, oli tema vastus kiire ja kirglik: “Kas me sellepärast pidasime maha sõja Gruusiaga, et nüüd ühineda Venemaaga?!”

Olen mõistnud, kui mitmetahuline võib olla see, mida me eemalt vaadates võime pealiskaudselt üldistades nimetada Vene-orientatsiooniks. Kui mitteabhaasidel ulatub see kohati soovini ühineda Venemaaga, siis abhaasi rahvusliku intelligentsi esindajad peavad Venemaad oma liitlaseks eelkõige vaid selle tõttu, et muid võimalusi vastuseisus Gruusiaga lihtsalt keegi ei paku. Samas

⁹ Tsitaat kohaliku televisiooni uudistesaaatest 06.10.2016.

suhtutakse kriitiliselt Venemaa ambitsioonidesse, mis geopoliitilisi sihte esmatähtsaks pidades ei jäta siirale abistamissoovile lihtsalt ruumi. Lääs toetab jätkuvalt Gruusia territoriaalsel terviklikkust, mis tähendab Abhaasiat Gruusia koosseisus.

Lõppsõna asemel: kellel on õigus?

Inimene elab koos lugudega – ta loob lugusid, räägib neid edasi, tahab olla osa loost. Lugude alusel kujunevad piirid omade ja võõraste vahel. Carl Robert Jakobson andis meile loo seitsmesaja-aastasest orjaööst, mis on aidanud kujundada eesti rahvuslikku identiteeti. See lugu lõi piiri meie ja sakslaste-mõisnike vahele ja andis võimaluse tunda ühisosa teiste eestlastega. 19. sajandi teisel poolel kanti see lugu ka Vene tsaaririigi avarustesse, kus rajati eestlaste asundused. Tänapäeval võib asundustes koguda lugusid kurjadest mõisnikest, kelle süül kas saadeti või tuldi ise võõrsile. 1944. aastal lahkus 70–80 000 eestlast Läände ja on kujundanud narratiivi, mis sisaldab episoode läbielamistest 1940. aastate alguse Eestis, põgenemisest, kannatustest, eesti kultuuri säilitamisest võõrsil ja vastandumisest venelastele-kommunistidele. Lood liidavad inimesi emotsionaalselt. Olen pagulasi ja nende järglasi intervjuuerides kogunud neilt kirglikke põhjendusi, miks nad vihkavad venelasi (Jürgenson 2011, 109). Emotsioon liidab.

Abhaasia rahvusliku identiteedi ankruks on 1992.–1993. aasta sõda – see tegi võimalikuks jääda rahvusena püsima ja ehitada üles oma riik. Vastandus grusiinidega on osa identiteediloomest, mida vahendatakse koolihariduse ja meedia abil. Lugu sõjast ja vabadusest vahendatakse ka mitteabhaasidele, kuid nagu olen kogenud vestlustes sealsete eestlaste ja teiste mitteabhaasidega, ei suuda see lugu päriselt täita seatud eesmärgi – kuigi vastandus Gruusiaga on üldiselt omaks võetud ka teiste etniliste gruppide seas, jäävad abhaasi rahvuslikud püüdlused mitteabhaasidele suuresti võõraks. Abhaasi lugu põrkub siin teise looga, milles jutustatakse Venemaa suurusest ja tema koloniaalsest missioonist, sh missioonist maailma päästa. Tänu Vene meediakanalite intensiivsele tarbimisele on see lugu mitteabhaaside seas abhaaside loost mõjusam ja atraktiivsem: kui grusiinid võivad küll olla kurjad ja ohtlikud, siis veel kurjemad ja ohtlikumad on ameeriklased. Õnneks on aga olemas keegi, kes suudab ameeriklastele vastu seista – see on Putin. Ja nii nagu on

mulle mu informandid korduvalt mõista andnud, on see meie traagika Eestis, kui me sellest lihtsast tõest aru ei saa. Vene loo poole kallutab inimesi Abhaasias muidugi ka majanduslik argument, kuid ideoloogiline vastandus Läänele, mida produtseerib Vene meedia, annab inimestele selge orientiiri, kuidas maailmas toimuvat mõista.

Peter Pomerantsev maalib oma raamatus “Tõde ei ole olemas ja kõik on võimalik” tänapäeva Vene ühiskonnast pildi kui suurest tõsielusarjast, mida juhivad andekad poliititehnoloogid (vt Pomerantsev 2015, 78). Aleksandr Dugin järgib sama kujundit ja nimetab üht omaaegset juhtivat Vene poliititehnoloogi Kremli nukujuhiks-demiurgiks. Mängurlikult loodud Vene infoväljas on Dugini meelest ära määratud üleriigilise infoedastuse struktuur, mida meediakanalid jäigalt järgivad (Dugin 2013). Pomerantsev manab Venemaast pildi kui maatrikslikust lummutisest, kus “puudub juba igasugune side reaalsusega ning kus nukud kõnelevad hologrammidena ja mõlemad on veendunud, et on reaalsed” (Pomerantsev 2013; vrd Pomerantsev 2015, 256). Pomerantsev, kes on ise saanud hariduse ja meelsuse Läänest, toob Ostankino tegevusest hulgaliselt näiteid teleuudiste lavastamisest Venemaal ja sellest, kuidas luuakse Putini kui rahva isa ja päästja kuvandit (Pomerantsev 2015, 252–253, 255).

Abhaasia eestlased ja kodu-eestlased elavad suuresti erinevates infoväljades. Need väljad tekitavad maailmast erinevaid kujutisi, mistõttu ühe infovälja “elanik” võib teise infovälja “elanikku” pidada eksiteele aetuks. Olen seda välitöödel Abhaasias korduvalt kogunud, kuidas “tõde” ja “valet” peetakse omaseks vaid ühele infoväljale. Nii Lääne kui ka Vene infoväljad üritavad sisendada vastase agressiivsust ja samas tema lihtliikmete naiivsust. Kui ma ei kiida heaks Putini poliitikat, võin sealsete eestlaste silmis kergesti sattuda Lääne propaganda ohvri rolli. Pean samas tunnistama, et ise olen mitmetes olukordades surunud mõttes Vene propaganda ohvri rolli oma mitmeid sealseid informante.

Erinevate, tugevalt ideologiseeritud infoväljade pingeväljas viibinuna olen aga hakanud mõtisklema Eesti ja laiemalt Lääne infovälja mõju üle mu enda arvamuste ja hinnangute kujunemisele. Kas hullumeelsed maatriksid, millega eksitatakse Vene infovälja tarbijaid, on mujal oluliselt teistsugused? Viimasel ajal on ilmunud aramusavaldusi, et infomullis ei ela üksnes Venemaa, vaid ka meie siin Eestis. Ka põhjuseid on sõnastatud (Niitra 2016, 11). Tiit Hennoste näeb meie peavoolumeedias valetamist, hämamist,

ideoloogilise meedia ohvriteks. Heitlus erinevate narratiivide vahel on tänase maailma reaalsus, mis võib välitöödel mõjutada ka uurija ja uuritava omavahelist suhtlust. Poliitilises kommunikatsioonis luuakse tänapäeval üha rohkem lugusid, milles tõde pole peamine. Kommunikatsiooni arsenalis on infokatked, millest osa on “päris”, osa aga fiktsioon. Neist pannakse kokku lood ja neist omakorda suuremad lood. Lugude eesmärk on aga endine – siduda, eraldada, luua vaenlase-kujusid, kujundada kuuluvusi ja identiteete.

Artikkel on seotud projektiga IUT 31-6 “Eesti ajaloo rahvusülene raamistik: transkultuurilised põimingud, ülemaailmsed organisatsioonid ja piiriülene ränne (16.–21. saj.)”.

Kirjandus

- Avidzba, Aslan 2008 = Авидзба, А. Ф. *Отечественная война (1992–1993 гг.) Вопросы военно-политической истории Абхазии*. Сухум (http://abkhazworld.com/aw/Pdf/Avidzba_A.F._Otechestvenn_aya_vojna_d1992-1993.pdf – 09.02.2018).
- Achugba, Teimuraz 2006 = Ачугба, Т. А. *К обоснованию статуса “грузинских беженцев”*. Сухум: Академия Наук Абхазии.
- Achugba, Teimuraz 2011 = Ачугба, Т. А. *История Абхазии в датах*. Сухум (http://apsnyteka.org/file/Achugba_Istoriya_Abkhazii_v_datah.pdf – 09.02.2018).
- Achugba, Teimuraz 2014 = Ачугба, Т. А. *Родину надо беречь*. Сухум: Международный Центр Кавказоведения.
- Achugba, Teimuraz & Achugba, Daur 2015 = Ачугба, Т. А. & Ачугба, Д. Т. (составители). *Страницы Грузино-Абхазской информационной войны*. Сухум: АБИГИ.
- Broido, Anna 2010 = Бройдо, А. 2010. *Непокорный умирает стоя: война 1992–1993 годов и этнопсихология абхазов*. Сухум: Научное издание.
- Companjen, F. 2010. The war in South Ossetia. August 2008: Four Perspectives. – Companjen, Françoise & Marácz, Lázló & Versteegh, Lia (toim). *Exploring the Caucasus in the 21st Century. Essays on Culture, History and Politics in a Dynamic Context*. Amsterdam: Pallas Publications, 181–193.
- Dugin, Aleksandr 2013. *Goodbye, golden boy* (<http://www.vikerkaar.ee/archives/312> – 09.02.2018).
- Francis, Céline 2011. *Conflict resolution and status. The Case of Georgia and Abkhazia (1989–2008)*. Brussels University Press (<http://poli.vub.ac.be/publi/pdf-files/Conflict%20Resolution%20and%20Status%20Publication%20version%202011.pdf> – 09.02.2018).

- Gamakharia, Jemal (peatoim) 2011. *Assays from the History of Georgia ABKHAZIA: from ancient days till present days*. Tbilisi: Ministry of Education and Culture of Abkhazia, Institute of History and Ethnology of Iv. Javakhishvili.
- Haindrava, Ivlian 2011. Perceptions of the Georgian-Abkhaz conflict before August 2008. – Gegeshidze, Archil & Haindrava, Ivlian (toim). *Transformation of the Georgian-Abkhaz conflict: rethinking the paradigm*. London (http://www.c-r.org/sites/cr.org/files/Georgian%20Perspective_Transformation%20of%20Georgian%3AAbkhaz%20Conflict_201102_ENG.pdf – 14.02.2018).
- Hashba 2012 = Хашба, А. III. 2012. Этническое воспроизводство населения Абхазии (1922–2010 гг.). – Бражба О. X. (peatoim). *Абхазоведение* VII, 284–307. Сухум: АБИГИ.
- Hennoste, Tiit 2017. Peavoolumeedia ja prillikivi. – *Postimees AK*, 28.01, 6–7 (<https://arvamus.postimees.ee/3984309/tiit-hennoste-peavoolumeedia-ja-prillikivi> – 14.02.2018).
- Jürgenson, Aivar 2011. *Ladina rahva seas. Argentina ja sealsed eestlased*. Tallinn: Argo.
- Jürgenson, Aivar 2016. Gruusia-Abhaasia sõda Abhaasia eestlaste mälestustes. – *Acta Historica Tallinnensia* 22, 112–141 (doi: 10.3176/hist.2016.1.06).
- Lakoba, Stanislav 2001 = Лакоба, С. 2001. *Абхазия-де-факто или Грузия-де-юре?* Sapporo: Hokkaido University (<http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicn/lakova/lakova-contents.html> – 14.02.2018).
- Matveeva, Anna 2002. Georgia: Peace Remains Elusive in Ethnic Patchwork. – van Tongeren, Paul & van de Veen, Hans & Verhoeven, Juliette (toim). *Searching for Peace in Europe and Eurasia*. London: Boulder, 416–444.
- Mikita, Valdur 2017. Läänemeresoomlase viimane karje. – *Postimees AK*, 25.02, 4–5 (<https://arvamus.postimees.ee/4021373/valdur-mikita-laanemeresoomlase-viimane-karje> – 14.02.2018).
- Niitra, Nils 2016. Ekspeaministri sissepoole elu Peterburis. – *Postimees*, 19.11, 10–11.
- Pomerantsev, Peter 2013. Mõrad Kremli Matrixis. – *Vikerkaar*, september (<http://www.vikerkaar.ee/archives/315> – 14.02.2018).
- Pomerantsev, Peter 2015. *Tõde ei ole olemas ja kõik on võimalik. Seiklused tänapäeva Venemaal*. Tallinn: Tänapäev.
- Regamey, Amandine 2017. Women-snipers from Chechnya to Ukraine: a Post Soviet War Legend. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 69, 115–144 (doi: 10.7592/FEJF2017.69.regamey).
- Suhhov, Ivan 2009. *Abhaasia 2009. aasta presidendivalimised: mineviku osaline kordus*. Rahvusvahelise Kaitseuuringute Keskuse analüüs. Tallinn: Rahvusvaheline Kaitseuuringute Keskus (<http://www.digar.ee/arhiiv/et/raamatud/50358> – 14.02.2018).

- Troitski, Artemi 2016. Putinismi diskreetne võlu. – *Postimees AK*, nr 42, 20.02, 4.
- Vseioy, David 2017. Karikatuuride sõda. – *Postimees AK*, nr 412, 28.01, 2–3.
- Население Абхазии. *ethno-kavkaz.narod.ru* (<http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnabkhazia.html> – 14.02.2018).

Summary

Between stories and behind borders. Fieldwork in the conflict-ridden Caucasus

Keywords: Abkhazia, Caucasus, fieldwork, identity, media, war

This article focusses on disagreements between Abkhazia and Georgia and the impact of such disagreements on the mentality of local communities. Data from the author's fieldwork is used to examine the way in which and the reasons why borders have been established and function between Abkhazia and Georgia – the physical borders between the two countries as well as mental barriers separating the communities therein. The principal keyword here is war and its related consequences. War in Abkhazia from 1992 to 1993 resulted in the independent country of Abkhazia, which is not recognised by Georgia. Georgia worked with and independently from Russia to set up an economic and information blockade against Abkhazia, which has turned Abkhazians even more against Georgia. The communities in the two countries are isolated from one another for the better part.

In the article I shall first examine the way my status as an Estonian citizen impacted my interactions both in Georgia and Abkhazia, including while crossing the border from Georgia to Abkhazia, since people in both countries are aware of the friendly attitude Estonia has towards Georgia. During meetings with Georgian historians I sensed that the trust they have towards me is primarily based on the fact that I am an Estonian citizen – this conveys a particular image in Georgia – but their attitude was swiftly revised when I failed to live up to that image. I happen to disagree with the position that Georgia's claims against Abkhazia are justified and that Abkhazians should be refused the right to self-determination as an indigenous nation with a strong identity. In Abkhazia, I initially experienced the same kind of categorisation as an Estonian citizen that is expected to be pro-Georgia. Their attitude changed later, when they understood that all Estonian citizens do not necessarily oppose independent Abkhazia.

Even in interactions with Estonians who live in Abkhazia and typically oppose Georgia, I felt that I was being categorised as an Estonian citizen who is expected to be pro-Georgia. I was expected to provide reasons for the political stances of the Republic of Estonia. According to local Estonians,

the pro-Georgia stance of Estonia has undermined their position. Locals who speak a different language consider local Estonians to be collectively responsible for the statements and actions of the Estonian government.

Estonians in Abkhazia generally inhabit an information field generated by Russia which opposes the West and has done so increasingly more over the last years. Hatred towards the evil USA has basically become something of a national idea in Russia and the driving force behind the entire propaganda machine. Estonians in Abkhazia mostly support the policies of Vladimir Putin, the president of Russia, and blame Estonia for being pro-West.

At the end of the article I will present examples of how ideology-driven and thus selective the media can be when covering events in Russia and the West alike, the role of the media and the entire field of information in general terms in developing and maintaining attitudes, and the way in which different information fields can affect the communication between the researcher and their subject.

Kogukonna kodulehekülj geopeitus.ee kui traditsiooni varamu

Mare Kalda

Teesid: Internetilehekülj www.geopeitus.ee kajastab erilise, infotehnoloogia abil mängitava aardeotsimismängu kulgu. Lisaks otseselt mängu puutuva dokumenteerimisele teevad geopeitjad etnograafilisi tähelepanekuid ning pildistavad ja kirjeldavad pärimusega seotud kohti ja objekte. Samuti jäädvustavad nad ühiselt käigus hoitava mängu koduleheküljel tähelepanekuid ümbritseva maailma kohta. Teatud mõttes toimivad nad ühekorraga nagu pärimusrühm, kes harrastab erilist praktikat, ja nagu etnoloogid või folkloristid, kes loovad selle tegevuse kirjeldust autoetnograafilist meetodit rakendades. Kõige selle tulemusel moodustab geopeituse lehekülj huvitava andmekogu, mis ahvatleb erialateadlasi toimuvat jälgima, paeludes näiteks kommunikatsiooniuurijaid, kultuurigeograafe, psühholooge, mänguanalüütikuid, IT valdkonna arendajaid, aga ka etnolooge ja folkloriste. Folkloristi jaoks on huvitavaks väljakutseks küsimus ainekogu kogumisest. S.t kui traditsiooni talletavad asjaga seotud kogukonnad ise ühises info- ja suhtluskeskkonnas, kui nad pidevalt ja mitmekülgselt peegeldavad oma tegemisi *online*, siis kuidas tuua sel viisil saadud sisukas andmekogu folkloristlike allikate hulka?

Märksõnad: folkloori kogumine, geopeitus, internet kui arhiiv, koostöö pärimusrühmaga

Iga kord, kui ühiskondlikes protsessides avalduvad kas näival või ka tegelikult uued ilmingud, saadab neid ja reageerib neile folkloor. Sellest tekivad küsimused, missuguseid rahvaliku loovuse saadusi ja rohujuuretasandi reageeringuid peaks jäädvustama, et uute ajastute saabudes oleks mineviku traditsioonide kohta piisavalt allikaid. Või et uuel ajastul oleks nende abil võimalik representatiivselt kõnelda möödaniiku praktikatest. Kirjakultuuri tingimustes ei tundu see olevat märkimisväärne probleem, sest allika väärtuses dokumente, raamatuid, kirju, päevikuid, märkmelehti, fotosid, videoid ja helisalvestusi leidub nii institutsioonide arhiivides kui ka kappides ja kaustades inimeste kodudes, rääkimata digifailidest arvutites. Isegi kui peaks millegipärast otsustatama, et teateid mineviku kohta ei vajata, võidakse tunda tarvidust jäädvustada toimuvat sünkroonselt kui mitte tuleviku, siis näiteks protsessidesse kaasa haaratud osalejate endi huvidele vastamiseks olevikus.

Käesolevas artiklis arutletakse geopeituse – infotehnoloogia abil mängitava aareteotsimise mängu tähenduslikkuse üle folkloristliku uurimisobjektina. Suures osas on geopeituse uurimine Internetti üles laaditud materjali uurimine, kuna mängu käik on harrastuse kodulehekülje (kodulehekülgede) abil suurepäraselt jälgitav. Tegelikult on geopeituse puhul huvipakkuv sisu juba ära kogutud ja enamgi veel: osalejad on kandnud andmed korralikult struktureeritud andmebaasi. Potentsiaalne uurija kogeb olukorda, kus traditsioon või tegevusžanri näide on koondatud mitte rahvaluulekogumise eesmärgil, vaid kaasategijate endi poolt. Kas sel juhul on vajalik spetsiaalne kogumistöö folkloristlike allikate saamiseks? Selliselt formuleeritud küsimus võiks kutsuda dialoogile teisi kultuuriuurijaid, kes samuti on ära tundnud Internetis leiduvate andmekogude, lugude, kõneluste, mõtteavalduste ja muu loomingu allikaväärtuse. Kuigi nimetatud seik kitsendab teatud määral töö potentsiaalset lugejaskonda – küsimus, kas ja kuidas internetivoogudest leida pärimuse uurimiseks vajalikku ainet, huvitab digitaalselt leviva traditsiooni jälgijaid – pean seda siiski põhjendatuks. Pole ju geopeitus kaugeltki ainuke tegevus, mis justkui ise ennast digitaalselt representeerib. Tänapäevase nähtuse salvestamisel – nii näidete allalaadimisel kui muul moel väljavõtete tegemisel, rääkimata lauskopeerimisest, peab olema tagatud intellektuaalomandi kaitse. Eesti geopeituse kodulehekülge haldab ja koordineerib Geopeitus MTÜ, kes mängureeglite tutvustuses oma

autoriõigust ei deklareeri.¹ See-eest tuleb esile platvormi kasutajate vastutus aardekirjelduste, logide, piltide, foorumisisseskannete jne sobilikkuse osas, rõhutatakse, et need peavad vastama geopeituse headele tavadele ja muidugi seadustele ning sedastatakse, et “iga geopeitus.ee kasutaja vastutab isiklikult oma geopeitusega seotud tegevuse või tegevusetuse ja sellest tulenevate tagajärgede eest” (vt Mängureeglid [2018]). Geopeituse eripäraks on andmete ühine lisamine ja töötlemine ning mängu ühine käimashoidmine individuaalsete soorituste kaudu. Kui ka harrastuse andmekogu on tõlgendatav kui teos, millele rakendub autoriõiguse seadus, siis toimivad paljud autoriõiguse seaduse peatükk 2 paragrahvides 18–20 loetletud tingimused (teose kasutamisest autori nõusolekuta ja tasu maksmiseta; vt AutÕS). § 19 punktid 1–3 seadustavad teose vaba kasutamise teaduslikel, hariduslikel, informatsioonilistel ja õigusemõistmise eesmärkidel (tsiteerimine ja refereerimine motiveeritud mahus, kasutamine illustreeriva materjalina ärilise eesmärgita); § 20, mis käsitleb teose vaba kasutamist avaliku arhiivi, muuseumi või raamatukogu poolt, sisaldab koguni võimalust digiteerida kogu säilitamise eesmärgil (samas, § 20 punkt 2).

Artiklis vaagitakse ühtlasi rahvuskultuuriliselt oluliste võrguressursside valikukriteeriume, mis geopeituse inforikkusega kõrvutades viivad ideeni, et ka mängu käigus moodustatud unikaalne andmekogu vääriks varundamist.

Mängude uurimises üldisemalt ollakse seisukohal, et parim viis toimuva mõistmiseks ja mõtestamiseks on kaasategeva uurija positsioon (Aarseth 2003; Montola 2012, 313 jj). Olen nimetatud kriteeriumi tõsiselt võtnud ja mängin geopeitust alates selle Eestis toimumise algusaastast. Mängijana olen vaoshoitud, eesmärgiks pole kunagi olnud skoorimine² ega erilist otsimisvarustust ja -oskusi

¹ Portaalis sisalduvate andmete autoriõigus on selgelt esile toodud paljudes keskkondades kasutustingimuste tutvustustes. Näiteks tuntud platvorm Perekooll.ee määratleb seal leiduvate materjalide (artiklid, lehe kujundused, pildi- ning videomaterjal jms) omanikuna Eesti Ämmaemandate Ühingu ning defineerib, missugustel tingimustel tohib informatsiooni reprodutseerida (vt <https://www.perekooll.ee/artiklid/toimetuskasutajatingimused/>).

² *Skoorimine* on geopeituse sõnastikus (vt <https://www.geopeitus.ee/wiki/sonastik>) määratletud järgmiselt: Skoorimine – suure hulga aarete leidmine suhteliselt lühikese aja jooksul. [...] Aare püütakse kiiresti leida, logida ja kohe edasi liikuda ilma aarete juures ümbrust, loodust, matkaradu, vaateorne jm vaatamisväärsusi külastamata [...].

nõudvate aarete leidmine. Huvitavat lisa pakuvad harrastuse uurijale geopeitust tutvustavad uudislööd meedias, mis tegelevad kas geopeituse “avastamisega” (tavaliselt kajastavad ajakirjanduslikku eksperimenti ja sisaldavad põgusat jutuajamist mõne autoriteetse geopeitjaga; vt näiteid allpool) või siis lähtuvad mingist konkreetsest geopeituse ja ümbritseva maailma kokkupõrkest. Nii-sugustel meediatekstidel tasub silm peal hoida, kuna seal väljendub mitmesuguseid mittemängiva üldsuse arvamusi ja hinnanguid (kommentaarium kaasa arvatud). Enne otseselt geopeitust puudutavate küsimusteni jõudmist on toodud põgus ülevaade folkloori kogumise kauakestvatest eesmärkidest ja põhimõtetest, kuna need kehtivad suures osas ka nii uuel ajal ja uudse nähtuse kohta kui seda on 21. sajand ja infotehnoloogia rakendamine peitusmängu huvides.

Väärilise mineviku loomise otstarbest uue kultuurikirjelduseni

19. sajandi rahvaluulekogumine tähendas minevikupärimuse, “rahva mälestuste ehk vanavara” kokkukandmist “Eesti muinasteaduse ülesehitamiseks” (Hurt 1963 [1871, 1888]). Madis Arukask rõhutab niisuguse kogumise puhul ärkamisaja konteksti, mil oli vaja folkloori koguda väärilise mineviku loomiseks ja lähtekoha kindlustamiseks tulevikku siirdumisel (2017, 16). Toonane kogumistöö initsiaator Jakob Hurt oli juba 1871. aasta kogumisjuhises väga metoodiline: et ära tunda, mida rahva mälestustest pidada, tuli seletada, mis rahva mälestused on.³ Jakob Hurda sõnul on mälestused väär-

³ Jakob Hurt kirjutas 1871. aasta üleskutses: “Rahva mälestuste hulka tulevad arvata: Esiteks jutustused mitmesugustest sündimustest ja juhtumistest esivanemate ajal, nagu sõdadest, katkudest, mõne mehe vägevaist, ausaist ehk muido tähelepanemise väärt tegodest ja muist niisugusist asjost; tõiseks kõik mälestused vana rahva kodosest elost, nende pruukidest, kombetest, pidodest, töötegemise viisist ja korrast, nende seadustest ja valitsusest; kolmandaks kõik tunnistused vana aja usust ja vaimu elost, olgu usk ehk vaimu elo missugune tahes olnud, paganaline või kristlik; neljandaks kõik märgoanded esivanemate vaimuharimise järjest ja nende mõistuse ja meele teravusest, nimelt kõik ennemuistsed jutud, rahva laulud ehk regevärsid, mõistatused, vanad sõnad, tähtsad kõnekäänud ja mõnesugused arvamisid, kas loodud asjadest või muust, mis inimese südant liigutab ja teda mõtlema paneb; viiendaks mõned iseäralised pruugid ja viisid, mis vanast ajast järele jäänud ja nüüd veel rahva elos ja olos mõnes paigas näha, iseäranis mitmesugused ebausku kombes ja kõrvalised toimetused töö ja ameti tallituste juures” (1963 [1871], 192–193).

tuslikud – sest need õpetavad vana aega tundma kui suur ja elav ajaraamat; nad on kaunid kuulda kui “lõbus ajaviide ja mõnos meelelahutus”; vanad laulud ja jutud sobivad lastekasvatustes ja koolis tähelepanu- ja mõtteharjutuseks; mitmes seisuses ja ametis on rahva mälestuste tundmist vaja (isegi “inetute ja kahjoliste mälestuste” tundmist; vt Hurt 1963 [1871], 192, 194, 197–199). Mari Sarv ja Taive Särg loetlevad samu aspekte seoses küsimusega rahvaluulekogude adressaadist 21. sajandi kontekstis. “Kelle jaoks on mõeldud eesti rahvaluulekogud?” küsivad nad Eesti mäluasutuste suveseminaril Viinistus 2016 ning sõnastavad rahvaluulekogude kasutusvaldkonnad, milleks on:

- teadmiste kogu loomine eestlaste omakultuuri, mineviku kohta
- folkloorile tugineva rahvusliku kõrgkultuuri loomine
- esinemis- ja harrastustegevused (folkloori põhjal)
- ärilised ja äri toetavad tegevused ja tooted
- rahvaluule uuskasutus informaaalses sfääris (Sarv & Särg 2016; ka Sarv 2017).

Sellest lähtuvalt on rahvaluulet jäädvustava(te) ja uuriva(te) institutsiooni(de) ülesandeks kogude säilitamine, korrashoid ja täiendamine, mitmesugustele kasutajatele kättesaadavaks tegemine, samuti kogutu teaduslik mõtestamine ning uurimistulemuste vahendamine. Minevikulise, hääbuva traditsiooni talletamise asemel jälgitakse pigem kaasaegseid kultuuriprotsesse ja neis väljenduva rahvaliku loovuse saadusi. Kuigi professionaalsete folkloristide poolt rakendatud rahvaluulekogumise metoodika frontaalse kogumise printsiip (Saarlo 2017, 32–33) on andnud rahvaluulearhiivi sisukat materjali, on muidugi õige Madis Arukase tõdemus, et kogumisel tuleb teadvustada, mida ja milleks jäädvustada. Kogu kultuurilist käitumist pidevalt ja tervikuna pole võimalik talletada, isegi mitte väikesearvulise rühma oma (Arukask 2017, 13).

Ent kas on infotehnoloogia ajastu toonud olulisi muutusi ka folkloori kogumise võimalustesse ja viisidesse, kas ehk on osalusveeb ja inimeste aktiivsus virtuaalses suhtlemises ja infotarbimises veelgi kasvanud rahvaluule salvestamist muul kui kultuurikirjelduslikul eesmärgil? Näiteks Ergo-Hart Västriku räägib rahvaluule jäädvustamisest lisaks akadeemilisele uurimistööle seoses piirkondliku või rahvusliku eneseteadvuse loomise vajadusega ja sooviga talletada oma kodukoha kultuuripärandit, samuti tahtest koondada niisugu-

seid mitte-institutsionaalse kultuuri avaldumisvorme, mida muidu ei dokumenteeritaks (Västrik 2017, 29).

Käesoleva artikli fookuses on geopeitus kui spetsiifiline kultuuri-line praktika ja harrastajate tegevusega loodav ning funktsioneeriv rühmatraditsioon eelkõige fenomeni jäädvustamise aspektist. Kas geopeitust saab koguda rahvaluule klassikaliste kogumismeetoditega? Kas aja proovile üldjoontes vastu pidanud kogumiseesmärgid on kohandatavad uutmoodi aardeotsimismängu jälgimiseks, kui uuritava tegevuse sooritamiseks ning osalejate omavaheliseks suhtluseks vajatakse ja kasutatakse digitaalseid informatsiooni- ja tehnoloogiavahendeid? Teotsemise iseloomu poolest on geopeitus üldisemalt tegevusžanr (nagu mäng, rahvadraama, rituaal, festival, kombetäitmine, vt Abrahams 1977; Kapchan 2003) – kehalise ja kogemuslikuga põimuvad vaimne pingutus ning kujutlusvõime. Niisuguste nähtuste talletamisel on oluline, et nimetatud dimensioonid oleksid kirjelduses kas nähtaval või vähemalt välja loetavad.

Geopeitus kui traditsioon

3. mail 2000 USAs Oregoni osariigis käima läinud *geocaching* (vt www.geocaching.com) ja selle kohalik, Eesti versioon geopeitus (alates veebruarist 2001; vt www.geopeitus.ee) nagu teisedki kohalikud “geopeitused” on igas mõttes tõlgendatavad mitteinstitutsionaalse kultuuri(pärandi) osa või ilminguna. Harrastus loob ühtlasi spetsiifilist kultuuri, kujundab traditsiooni. Mängu toimumise aastate jooksul on vormunud selle rahvusvaheline, isegi globaalne praktiseerimisviis, millega paralleelselt ilmuvad kohalikud erijooned väiksemate geopeitjakogukondade mängu käigus. Seniõeldu ei eelda, et geopeitus tuleks tingimata defineerida rahvaluuleks, kuid tunda on traditsiooni puudutust. Elliott Oring leiab, et vaadeldava nähtuse määratlemisega traditsiooniks markeerivad folkloristid nähtuse selliseks alaks, mis on väärt uurimist (Oring 2013, 42). Niivõrd kuivõrd geopeitus on mäng, paigutub ta traditsiooni juba žanriliselt – kuigi seniste peitusemängudega võrreldes piisavalt teistsugune, on rakendatud siiski mängulise asjadepeitmise-leidmise põhiideed või isegi arhetüüpi. Geopeitust harrastades hoiavad kaasategijad mängu käigus, iga sel eesmärgil sooritatud aktsiooniga loovad nad geopeituse traditsioone.

Traditsiooni puudutus ilmneb geopeituses ka selles mõttes, et mängijad pöörduvad pärimuse poole, et saada inspiratsiooni uute aarete kujundamisel – folkloori digiväljaanded ja rahvaluule andmebaasid toimivad informatsiooniallikana. Mängus vajatakse muistendeid ja muinasjutte taustalugudeks, aarete otsimisraportites ehk logides kohtab naljandeid ja anekdoote (näiteks ühe Tallinna linna-aarde logidesse (vt *Lacrimae professorum* 2009) kogunes valik professorinalju⁴), mängus kaasatakse mõistatused, vanasõnad, populaarkultuuri tegelased – niisiis leiab kasutamist mitmekesine folkloorne materjal. Lisaks tekstide rakendamisele mängu huvides tähistab geopeitus rahvakalendri tähtpäevi. Kuna ka tähistamine nagu muudki geopeituses toimuvad sündmused ja teod on kajastatud geopeituse kodulehel, on mängijatel endal ja igal huvilisel, kaasa arvatud folkloristil, kasutada harrastusega seotud kalendrikombestiku kirjeldused. Osaliselt tehakse samu tegevusi, mis on kombeks antud kultuuris üldisemalt (näiteks vastlapäevane liulaskmine). Isegi kui ei koguneta füüsiliselt (näiteks kaks naistepäeva-aaret, vt Naistepäeva 2012 ja Naistepäeva 2, 2013), on tähtpäeva pidamine geopeitjate kogukonnas eriline harrastusega sidumise tõttu ja seda rõhutab ka nimetamisviis – vastlapäev ei ole tavaline, vaid geovastlapäev⁵. 24. juuni on geojaanipäev või geojaan ning seda on tähistatud alates 2007. aastast igal aastal. Hoolimata päeva nimetusest ei koguneta päris-jaanilaupäeval ega jaanipäeval, mis loovutatakse hariliku jaaniõhtu rituaalidele pere või mittegeopeitjatest sõprade seltsis. Ühiskogunemised kujutavad endast erilist liiki aaret: sündmusaaret, millest osavõtt kajastub geopeitjate leiustatistikas. Sageli sisaldab sündmusaare veel eripeidikuid, mille otsimisega kokkutulnud tegelevadki lisaks seltskonna nautimisele. Sündmusaare on harrastajaskonna kokkutulek geopeituse moodi – geopeitjate kohtumisrituaal, mille kestel osa tegevusi sarnanevad igasuguse kokkutuleku tegevustele, kokkutuleku ajend ning meelestatus aga on selgelt harrastusepõhine.

⁴ Aarde peitja palus leidjatel lehel logides lisada anekdoot, milles tegelaseks õppejõud, ning pakkus omalt poolt ühe: Professor manitseb lärmakaid tudengeid: “Iga kord, kui ma suu lahti teen, hakkab keegi lollpea rääkima.” *Lacrimae professorum* oli leitav septembrist 2009 kuni maikuuni 2016, mil aare arhiveeriti. See tähendab, et logid aarde külastuste kohta on endiselt mängijatele vaadatavad, ent aaret füüsiliselt enam peidikus ei ole. Aarde ajaloo 228 leidmis- ja 22 mitteleidmise logis on 79 anekdooti ja pajatust.

⁵ Vt <http://www.geopeitus.ee/index.php?p=301&name=vastlap%C3%A4>.

Geopeitjate kokkutulek ehk sündmusaare 30. juunil 2018 Pagari mõisas. Ühine jaanipäeva-aegne kokkusaamine on kujunenud geopeituse üheks rituaaliks. Foto: geopeitus.ee.

Geopeitust saab harrastada tegelikult kaasmängijatega kokku puutumata. Kogu mängualane suhtlus ja igäühe mängukordade ülevaade on kogukonnale kättesaadav, isegi teistega otseselt tutvumata tekib kiiresti tunne, nagu kuuluksid logides ning foorumikõnelustes märgatud kasutajad kas lausa tuttavate hulka või siis vähemalt muutuvad inimesteks, keda teatakse. Oletan, et nii mõnigi harrastaja jagab geopeitja *Kolla*⁶ mõtteid, nii nagu need on väljendatud foorumikõneluses 2011–2012, mil postitajad arutlesid oma geopeitjakogemuste ning muljete üle. Ta kirjutas muuhulgas:

[---] Ma ei käi üldiselt kokkutulekutel ja sündmusaaretel, kuid sellegipoolest on kogu aktiivselt mängiv osa peituritest nagu vanad sõbrad. Eks osad olen ka juhtunud siin-seal nägema, teisi tead piltidelt ja isegi kui ei tea, ikkagi on täiesti tunne, et oled “omade” seas. Ka siis, kui oled kirjutanud ja igasugu geosju arutanud, on niisugune küünarnukitunne olemas. Seda enam, et rahvas on väga sõbralik ja abivalmis [---] (postitus 15.02.2011 foorumis “10 aastat geopeitust Eestis”)

⁶ Geopeitjatele viidates olen kasutanud nende kasutajanimedid. Kuna tegu pole isikunimedega, on need esitatud kaldkirjas.

Geopeituse aastad näitavad, et ei mingit “üksildast *bowlingut*” (vrd Putnam 2000) – jah, internetikogukond küll, aga soovi ja võimaluse korral kogunetakse ka tavamaailmas. Kaasategijad on selgelt eristuv rühm, kes ühise harrastuse käigus jagavad informatsiooni ja suhtlevad mängualaselt *online* (enamasti asünkroonselt), kuid samahästi tekivad vahetud kokkupuuted, saadakse tuttavaks ja isegi sõpradeks. Keskkonda YouTube.com on üles laaditud sadu videoid suurematest geopeituse sündmusaaretest ehk geopeitjate kokkutulekutest mitmel pool maailmas. Lisaks muule folkloorile, mida geopeituses kasutatakse või mis ilmestab logisiseskandeid, luuakse mängualast informatsiooni edastades ning foorumites ja silmast silma suheldes erilist geopeituse-folkloori: geopeituse nalju, sõnavara, lugusid, uskumusi, endeid, isikukogemuse jutte, vanasõnu, mõeldakse välja mõistatusi. Kultuuris traditsioonilised žanrid leiavad rakendust, harjumuspärane vorm täidetakse uue, harrastuspõhise sisuga. Geopeituse kui mängužanri järjekordse ilmingu üheks täiesti uueks omaduseks on tegevuste regulaarne kajastus. Uus aare läheb uuele aardeleheküljele üles, sinna ilmuvad ajalisel järjekorras otsijate logiteated otsimise protsessi ja tulemuste kohta. Geocaching.com ei soosi logides lugudejutustamist (tuhandete sissekannete puhul oleks seda ka palju nõuda), selleks on sisustatud eraldi foorumid, kuna inimesed tõepoolest tahavad oma geootsingutest pikemalt jutustada. Eesti mängus, kus aarete külastuskordade arv on ka juba küllaltki suur, on individuaalsest missioonist teatamine vabam. Sõnumitesse mahub mahlakaid väljendeid, miniformaadis leiulugusid, intertekstuaalseid vihjeid mitmesugustele kultuuriseostele, muljete ja elamuste kajastusi, aga ka märgatud olukordade lühikirjeldusi – nende hulgas folkloorseid ning peaaegu-folkloorseid väljendusi. Kuid see kõik on ju väärt traditsiooni raames kogumist ja läbivaatamist.

Mitmed geopeituse uurijad on andmekogumisel läinud traditsioonilist rada, on tehtud intervjuusid võtmemängijatega, on palutud täita veebiküsimustikke (O'Hara 2008; Neustaedter & Tang & Judge 2010; Ihmäki 2015). Tegelikult saab vastuseid neile küsimustele, mida küsimustikes esitatakse, foorumipostitustes niikunii – näiteks kuidas keegi liitus geopeitusega, mis harrastuse juures köidab, mis-suguseid aardeid eelistatakse otsida, missugused on kokkupuuted teiste mängijatega jne. Pean oluliseks kaasategeva uurija positsiooni – see ei ole otseselt ainekogumise probleem, aga nüanss, mis kahandab distantse uurija ja uuritava praktika vahel; kogemuslik

ühisosa teiste mängijatega, tavalise geopeitja rollis tegutsemine laseb kaasharrastajate poolt kirjepandut paremini mõista.

Nagu öeldud, on mängu sooritused geopeituse (ja *geocachingu*) koduleheküljel (lehekülgedel) osalejate endi poolt põhiliselt kajastatud ning foorumiaruteludes pühendatakse palju energiat rühmaidentiteedile, tegevuse eneserefleksioonile. Kui nüüd geopeitus satub kultuuriuurimise fookusesse, siis on põhjust küsida: kas isekogunevad andmed uuritava protsessi kohta (selles mõttes isekogunevad, et vaatleja ei tee jõupingutusi nende esilekutsumiseks) on kasutatavad kui juba koondatud uurimisallikas? Individuaalse uurimiskogemuse põhjal vastaksin sellele jaatavalt. Aardelehekülgede, otsimislogide ega foorumipostituste eesmärk pole luua etnograafilist kirjeldust. Sellist eesmärki taotlemata on minu hinnangul see ikkagi saavutatud – mänguetapid, mängus ette tulevad olukorrad on üles kirjutatud ja salvestatud ning andmebaasis korrastatult esitatud. Geopeituse portaal – primaarselt harrastajaskonna *online* andme- hoidla ja meedia – kujutab endast ühtlasi isekoonduvat andmekogu, otsekui realiseerides võrdlev-ajaloolise koolkonna folkloristi unistust vaatlusaluse nähtuse kõikide variantide kättesaamisest.⁷ Niisugusel juhul võib tunduda, et isegi ainekogu väljavõtete allalaadimine pole kuigi oluline, sest saidil olev sisu on virtuaalne kogu aeg alles (vrd Maili Pildi kogemusega: “Kogu materjali täiendav salvestamine ja talletamine failidena võib vähemasti välitööde algusjärgus tunduda tarbetu” (2017, 174–175)). Isegi aktiivsest mängust kõrvale jäänud aarete informatsioon on vaadatav, kuigi selliseid aardeid reaalselt leida enam võimalik ei ole. Sellegi poolest olen pidanud vajalikuks aeg-ajalt salvestada näiteid ning fotosid ja teha koopiaid ühe või teise aarde logidest – saadud “tagavarakoopiadki” kuuluvad minu uurimisallikate hulka.

Geopeituse saitidel olevate andmete hooldamine näitab internetikogukonna tegelemist oma traditsiooniga, selle kogumist ja korrastamist (on kasutusel funktsionaalne andmebaas, päringuvõimalused, statistika, kaardi- jm rakendused, hoitakse mängu korda ja lahendatakse probleeme). Merrill Kaplan on teinud tähelepanekuid folkloorihuvi alusel kujunevate virtuaalsete rühmade tegevuse kohta: vähem kui ainekogu esitamine on see materjali kogumine,

⁷ Isekoguneva, täpsemalt justkui iseenesest arhiveeruva folkloori ideest (*FB as a dynamic self-archiving folklore collection*) on kirjutanud Facebooki näitel ning seoses suurte pärimusandmekogude võimalike uurimismeetoditega Timothy Tangherlini (2013, 15).

indekseerimine ning kirjeldamine nende endi poolt (Kaplan 2013, 129). Mitte ainult folkloristid ei uuri rahvaluulet, vaid rahvas ise ka uurib, “folkloori analüüs on saanud vernakulaarseks praktikaks”, kirjutab ta (samas, 126–127). Kaplan võrdleb kasutajate poolt hallatavat ja uuendatavat folkloorisaiti artefaktidega tegeleva muuseumiga: kogusid korrastatakse, indekseeritakse, kommenteeritakse ja pannakse välja teistele kasutamiseks. Geopeituse puhul on andmete üleslaadimise ja saadavaloleku peaesmärgiks juurdepääs informatsioonile, andmekasutus mängu *online*-keskkonnas kujutab endast ühte aktiivse mängu etappi. Igaks otsinguks tuleb valida internetilehelt aarded, tahtmise korral või vihjete lugemiseks saab tutvuda teiste otsijate kogemustega, otsingu tulemustest on vaja koostada logi, mis liitub aarde senise informatsiooniga. Muidugi arhiivi või muuseumi kombel “säilikute” eest hoolitsemise analoogia toimib teatud määral ka geopeituses. Aarde omanik lisab oma aardele täiendavat informatsiooni; kui vaja, kontrollib reaalselt peidikut. Administraatorid mõtlevad välja (sageli kasutajate ettepanekute põhjal) uusi kasutajaliideseid, otsinguvõimalusi jm uuendusi, korrastavad reegleid. Mängus olevate aarete, nagu ka geopeituse muude tahkude üle, arutletakse foorumites.

Geopeituse seisukohalt tunduks idee harrastuse kajastust kuidagi eraldi koguda või mujale dubleerida pigem ülearune. Näiteks üks resultatiivsetest mängijatest kutsus jaanuaris 2011 (seoses eesti geopeituse 10 aasta täitumisega) teisi osalejaid foorumis mõtteid vahetama, kuidas keegi alustas ja mis harrastuse juures köidab. On ilmne, et tema küsimusi esitaks iga geopeituse etnograaf oma uurimistöö intervjuuvoorus. Geopeitja Pekadrip, üks aktiivsematest mängijatest, postitas toona järgmise üleskutse:

Mõeldes tulevastele põlvedele, kes aastate pärast tunnevad põletavat uudishimu teada saada, kuidas eelajaloolised saurused ehk siis meie ☺ mängisime geopeituse mängu 21. sajandi alguses, avan siin võimaluse mokalaadaks. Muljetage teemadel, kuidas avastasid enda jaoks geopeituse, miks sellega ikka veel tegelen, mis kõige rohkem meeldib, minu kõige-kõige eredam mälestus seoses geopeitusega ja muu, mis haakub eelnevaga. Kuna tänapäeval keegi enam paberit ja pliiatsit kasutada ei viitsi, on selline mokalaat peaaegu ainus võimalus midagi talletada ☺

Niisiis kaasategijate jutustatud lood – postitused vastavas foorumis nagu ka kogu mängu kajastus (kõigi aarete leheküljed koos logidega) võiksid rahuldada tulevaste põlvede uudishimu, kui muidugi

Geopeitjad kogeavad aardeid otsides riukalikke peitmisviise. Miniatuurne aardetuub pika keti otsas ühes Lõuna-Eesti väikelinnas. Priit Kalda foto 2018.

geopeitus.ee on endiselt töös ja leitav. Seni kuni Eesti geopeitjate kogukond hoiab käigus ühist harrastust ning hooldab harrastuse internetikajastust kodulehel, ei tundu mängu representatsiooni (dokumentatsiooni) olemasolu ohus olevat.

Pildi sisse minek: geopeituse pildipank

Üheks eristatavaks informatsiooni formaadiks mängus ning alikaliigiks harrastuse vaatlejale mängust väljaspool on logidesse üles laetud fotod aarete lehekülgedel. Teatud mõttes sarnanevad aarete alamleheküljed *online*-meedia saitidele, kus uudise sõnalist osa illustreerivad visuaalsed kujutised, enamasti fotod (videod logisissekannetes on haruldased), kuid on ka joonistusi, tabelülesandeid, arvmõistatusi), toodud on linke ja viiteid teistesse võrgukohtadesse,

tsiteeritakse mujal leiduvaid tekste. Seega on harrastuse kodulehekülgl multimeedia keskkond. Kuid fotod ei ole siin üksnes reportaaži tugi, need osalevad kogukonna suhtluses ja neid vajatakse uute otsimiskordade planeerimisel. Pildi “lugemine”, pildi sisse minek, võimaldab foto vaatajal ja logi lugejal osa saada kaasmängijate kogemustest, neid enda omadega võrrelda. Muidugi ei ole kuhugi kadunud foto omadus luua tegelikkuse efekti. Otsimiskohal tehtud võte dokumenteerib külastuse, ent samal ajal peegeldab nii geopeitust kui ka geopeituse-väliseid asjaolusid (nagu muidugi ka verbaalne kirjeldus). Tõsi küll, pidevalt täieneb andmevoog, mis asetab igasugused asjaolud, olendid ning sündmused geopeituse raamidesse. Kõigest kokku moodustub huvitav kaasharrastajatega jagatud muljete ja informatsiooni põimik. Internetisait osutub omalaadseks pildipangaks, mis kajastab harrastust, kuid ka loodust ja sotsiaalkultuurilist situatsiooni, siin on esindatud nii *sündmuslikud* kui *keskkondlikud* fotod (Puik 2008, 6). Geopeitjad pildistavad ootuspäraselt geopeituse eri tahke: otsimisprotsessi, harvem peitmishetki, aardeid (suletud ja avatud konteinereid) ja nende seisukorda (isegi ligunenud või rüüstatud kujul), geopeitjate kokkutulekuid (st sündmusaartel toimuvat), üldvaateid peidiku piirkonnast.

Pildilise representatsiooni loomise mõttes on huvitavad aarded, mille puhul foto logisisesekandes on lausa nõutud, selleks et aare loetaks leituks. Nüüdisaegse pildistamislembuse ning selfide ajastul pole see ka midagi erilist, kohustusliku fotoga aarded mitmekesistavad mängu lihtsalt veel ühe aspekti poolest. Tõsi, mõned mängijad eriti ei poolda niisuguseid aardeid, mille puhul eeldatakse otsija astumist aparadi objektiivi ette. Nimetatud seik tuli kõneks, kui küsisin geopeituse foorumis luba kasutada logides leiduvaid fotosid Akadeemilise Rahvaluule Seltsi 2012. aasta kogumiskonverentsi ettekandes näitamiseks.⁸ Oma osavõtt või sooritus peab olema pildil näiteks veebikaamera aarete puhul (aardeks ongi kaamerapildil geopeitjad, mõnikord teatud lisäülesannet täitmas), Rakvere teatri ees tuleks poseerida koos “Kaduviku meestega” (vt Kaduviku mehed 2007) ja Kaali kraatrite juures Kaali järve taustal, GPS aparaat käes (sealne *Earth cache* tüüpi aare tähendab kohta, kus on toimunud planeedi ajaloos märkimisväärne muutus, vt Kaali kraatrid 2007). Teistel juhtudel kinnitab otsingu lõpliku tulemuse aarde tutvustuses leiduva tingimuse täitmine, näiteks Tartu botaanikaaeda peidetud aare on leitud, kui logis leidub foto ühest botaanikaaias

⁸ Vt Kalda 2012.

kasvavast taimest koos eesti- ja ladinakeelse nimega, foto aga peab olema tehtud aardeotsija enda poolt kindlasti TÜ botaanikaaias (vt Hortus Botanicus 2008). Leidlikku pildistamismängu kujutab endast Tramm kosmoses – aardeks on objekti sattumine teatud kohta teatud ajahetkel ning selle juhtumi jäädvustamine. Aprillikuu seisuga 2018 on haruldane konstellatsioon tabatud 84 korral: antud koordinaatidel Tallinnas on pildistatud Tondi suunas liikuv tramm numbriga 98, kusjuures pildil on näha ka kino Kosmos. Peitja Jazzy sõnul peab olema väga kannatlik, sest õige vaguninumbriga trammi peab väga kaua ootama (vt Tramm kosmoses 2007).

Tehtud fotod moodustavad omamoodi aegrea muutuvate ja muutumatute detailidega. Kaduviku meeste ümber seisvad inimesed – lapsed, naised ja mehed vahetuvad, samuti teatrietenduste plakatid skulptuuri taga teatri seinal; botaanikaaias vahetuvad aastaajad, samuti kaamerasilma läbi tähele pandud puud-põõsad ja lilled, ka on läbitud taimetundmise minikoolitus; kaadrisse on tabatud erilise numbriga tramm ja nurgake Eesti pealinnast öösel ja päeval, vihmasajus ja päikeses. Geopeitjad on oma rännakutel jäädvustanud Kiipsaare majaka merrejäämise ning viltusest asendist vertikaalseks kerkimise protsessi ajas (vt Kiipsaare 2004). Kui kusagil on vaja niisuguse muutuse pildilist kajastust, siis nimetatud paika külastanud geopeitjad on selle järk-järgult loonud veidi rohkem kui 100 külastuskorra käigus aastatel 2004–2018. Kui geopeituse andmekogu koondub osalejate ühise panustamise teel, siis põhimõtteliselt laieneks ühise andmekasutuse ring veelgi, kui geopeitjate poolt tehtud fotosid laetaks alla ja need leiaks kasutamist geopeitusest väljaspool. Loomulikult eeldab küll avalikult juurdepääsetava, ent eriotstarbelise andmekogu kasutamine eelnevaid kokkuleppeid. Suur hulk geopeituse fotosid liigituvad põhimõtteliselt etnograafilise foto kategooriasse – eristavaks on asjaolu, et nende tegemise eesmärk pole olnud etnograafiline jäädvustamine, vaid harrastusega seotud olude ja enda soorituse illustreerimine. Kui põhimõtteks on, et mitte iga uurimisväljal pildistatud foto pole etnograafiline foto, siis ei kvalifitseeru geopeitjate poolt üles võetud detailid ja asetused etnograafiliseks fotoks. Kui aga lähtuda pildil kujutatud olenditest ja seisunditest ehk vaadata pildi sisu, pole põhjust seda eitada.

Traditsiooni kogumise küsimuseks oli, kas geopeituse representatsiooni peaks jäädvustama veel muul moel, kui seda teeb harrastajaskond ise oma tegevuse koduleheküljel Internetis ja kas

Kiipsaare tuletorn geopeituse fotodel 2004–2017. Kollaaž nelja valitud pildiga logiteadetes (vt Kiipsaare 2004).

sealjuures koguda ka fotosid. Tagavarasalvestamise korral tulevad aardelehekülgedel leitud fotod muidugi teiste andmetega kaasa. Tehniliselt on võimalik fotosid eraldi alla laadida ja isegi kasutada, kui tegevus järgib autoriõiguse seadust ja muid häid tavasid. Üheks geopeituse-väliseks kohaks, kus näidata geopeituse fotosid, on ilmselt uurimisartikkel, kui väljaande formaat illustratsioone võimaldab. Geopeitust kajastavad visuaalselt ka meediaväljaanded kas harrastuse tutvustuseks või kui tegevus pääseb uudisekännisele mõne ebameeldiva vahejuhtumi, näiteks pommipaanika tõttu (vrd Teder & Aasma & Kõrvits 2017; samas on klikitav video aaret puistavast robotist). Tavaliselt ajakirjanik ei kogu geopeitus. ee sisu, vaid pildistab ise või teeb video ajakirjandusliku eksperiment-otsingu käigus ja uudise jaoks. Nii aardeid ette valmistades, peites kui otsides tegelevad harrastajad omapoolse kogumistööga: kogutakse informatsiooni ja kohti, ühtlasi ka elamusi. Kohtade (ja

elamuste) kogumine toimub kehaliselt, kohale minnes ja kohal olles, kusjuures igatühe kollektsioon on näha registreeritud kasutajatele kättesaadaval individuaalsel aarete kaardil harrastuse kodulehel: seni leidmata aaret tähistav täpp kaardil värvub resultatiivse otsimise järel roheliseks – nii-öelda kohtadekogusse lisandub uus tähis. Elamusi ei saa tähistada täpikesega kaardil, kuid koguda saab täpikesi kaardil. On visuaalselt kiiresti haaratav, kuidas algselt leidmata aarete tunnustäpp asendub leitud aarete tunnustäpiga. Ent ka elamused on geopeituse andmekogus olemas – sisse pildistatuna geopeituse loodusfotodesse (päikesetõusud ja -loojangud, flora ja fauna, ilmaolud), paradokse ning kimbatust kujutavatesse piltidesse (raskel maastikul kinni jäänud auto, märjad riided, sääseparv otsijate kallal, ületamatu (vee)takistus teekonnal, kõrgele ronimise väljakutse, näiliselt avanematu aardekonteiner jne), aga ka otseselt emotsioonifotodesse (siiras vaimustus, kordamineku rõõm, saladusse pühendatu kaval näoilme jne). Need näidete read õhutavad omakorda kollektsionääri kirge: tahtmist niisugust vahetut kajastust jäädvustada.

Kohti mängu otstarbel uuesti asustades ning kajastades paigutub geopeitus seniste nii ametkondlike kui individuaalsete kohtadest huvitujate hulka. Niisiis tegutseb pärast 2001. aastat geopeitjate näol veel üks maastikuinspekteerijate grupp lisaks geodeetidele, muinsus-, keskkonna- ja looduskaitsetele, matkajatele ja orienteerujatele, pärandkuuturi kaardistajatele ning kohapärimuse kogujatele jt. Kõik valdkonnad teevad välitöid, kirjeldavad ja pildistavad käidud kohti. Seega on kohad iga kandi pealt ära kaardistatud, kogu aeg toodetakse juurde kohtade pildilist representatsiooni. Igal huvirühmal on oma andmepank ja fotokogu. Muul moel see ilmselt ei toimikski – küllap oleks kummaline oodata, et arheoloogiaregister sisaldaks geopeitus.ee-st kogutud fotosid. Matkaja vajab käidud paikade kohatunde kinnistamiseks enda tehtud fotot ega laena seda Eesti Looduse Infosüsteemist (EELISest). Geopeituse võrgukeskkond võib sisaldada muudest fotopankadest (ja raamatutest, meediast jm) pärit pilte. Sel juhul kuuluvad need aarde peitmise informatsiooni hulka või kui nad leiduvadki logisisekannetes, siis funktsioneerivad viidetenä, et illustreerida mõnd eriaspekti. Logiteadete fotod teevad mängijad ise otsimiste-peitmiste käigus ning suvel 2018 sisaldas geopeitus.ee juba 60 010 pilti⁹.

⁹ 2012. aasta oktoobris, mil tutvustasin Eesti Rahvaluule Seltsi konverentsil geopeituse pildiloomet ja -kasutust, oli fotosid 22 832 (andmed artikli autori valduses).

Kasutajanimi:
 Parool:
☐ Pea mind meeles
 Pole kontot? Registreeri
 unustasin parooli

Toeta Eesti geopeitust!
 Miks ja kuidas toetada?

Kiri administraatoritele

Ebavere mägi

Peitis 20.09.2015 Vaimar [vaimar]

Tüüp: Tavaline aare
 Maakond / linn: Lääne-Virumaa
 Raskusaste: peidukoht 2.0, maastik 2.0
 Suurus: mikro

Aarde asukohainfo nägemiseks logi sisse!

Kirjeldus:

EBAVERE mägi, üks Põhja-Eesti kaunimaid mägesid, on 50 hektari ulatuses looduskaitse all. See kõrguselt kolmas mäetipp Pandivere kõrgustikul oli muinaseestlaste ohvipaik. Nagu on kirjutatud kroonik Henrik, asusid mael puust jumalakujud, mis sakslased 1220. aastal maha raiusid. Sama kroonika jutustab, et mael sündinud saarlaste jumal Tarapita, kes siit Saaremaale lennanud. Ebavere kohta on loonud rahvas hulgaliselt muistendeid. Nii kõneleb rahvasuus, et mae sees olevat linn, Kalevipoja sepapada – sellest ka suits mae ümber; ikaldusest pääsemiseks olevat mael ohverdatud umbruskonna kauneim piiga Eba. Oma loomingus on Ebavere-muistendite kasutanud Jakob Tamm, Jakob Liiv, Peeter Jakobson, Kersti Merilaas jt. 1894. aastal peeti Ebavere jalalim esimene kohalik laulpäev, kus ühendkoore juhatas Assamalla õpetaja Juhon Elken ja kõnedega esinesid Ado Grenzstein, Jakob Tamm, Jakob Liiv jt.

Lisaks Henrik Liivimaa kroonikale kirjutab Karl Feyerabend 1794. aastal ilmunud raamatus „Kosmopolitilised rännakud. Kiri Eestimaa“: Kord olnud end ülekaaluka vaenlase eest kaitsvad saarlased suures hädas. Jumalad saanud neile appi Thori. „Mae pühas hies võttis ta inimese kuju, lendas sissepiratud saare poole, löi vaenlased tagasi ning vabastas saarlased neid oodanud orjapölvest. Sellest ajast saadik sai Thorist Saaremaa eriline kaitsejumal; ning toda hiit, kus ta kõigepealt inimese kuju võttis, hakati Thorapitaks, see tähendab, Avitaja Thoriks kutsuma.“ Ühe loo järgi lennanud jumal Ebavere hiemalt minema pärast seda, kui teda hakkas häirima Kassisaba kulla (praegune Vaike-Maarja) ehitatud kiriku kella helin. Rahvapärased kõnelevad Ebaverest kui tähtsast pühapaigast, kus pealikud käinud ande viimas. Mae ääres olevat Uku aru ja kalmel. Tõepoolest, 1929. aastal leiti seal kalmud ja muinasehmeid. Gressleri kalendris aastast 1840 nimetatakse Ebavere mäge üheks kõige kuulsamaks jaanitule paigaks. Paljudes rahvajuttudes kõneldakse mael nähtud lahketest haldjatest, mäevaimust, mae sees asuvast linnast või Kalevipoja sepapajast, sageli mäest tõusvast suitsust, maa-alustest käikudest jpm.

Geopeituse aare Ebavere mäel – näide geopeituse ja kohamuistendite kohtumisest. Legendid kuuluvad aarde kirjeldusse (Ebavere mägi 2015).

Kohamuistendeid uurides ning nende maastikulisi seoseid otsides olen avastanud lehel geopeitus.ee väga häid võtteid legendidega seotud kohtadest. Muistendikohtadesse aaretepeitmine on iseene-
 sest huvitav maastiku hõlvamise viis (seda on muidugi geopeitus tervenisti), geopeitus on muistendeid uuesti aktualiseerinud ja teki-
 tanud suunatud külastuste voo. Sellise praktika käigus pööratakse uuesti ka muistendi teksti poole, jutt tuleb otsekui uuesti käibe-
 le. Folkloori ja folkloristika perspektiivist vaadates on tegu tähelepanu vääri-
 va suunaga harrastuses. Kui ka geopeituse mängu-iseloomust veel ei piisa põhjendamaks harrastuse kogu representatsiooni va-
 rundamist, siis muistendite kasutamine geopeituse huvides on küll alateema, mille kulgu pärimuse uurija peaks koguma, registreerima ja kirjeldama.

Olen ühes varasemas käsitluses (Kalda 2007, 107–110) põgusalt viidanud ka geopeituse logides üles astuvalle aardevalvurile, kes traditsioonilistes muistendites oli valdavalt mütoloogiline tegelane

ning täitis muistendi sisus kindlat rolli (temast sõltus, kas inimtegelane pääses või ei pääsenud varanduse juurde). Niisiis mitte ainult muistendi tegevuskoht (kui aare on peidetud kohajuttudega seotud paika), vaid oluline aardemuistendite tegelane on integreeritud geopeitusega. Aardevalvuri kuju on geopeitusemängus rakendatud tegelikult sõltumatult sellest, kas geopeidik on seatud muistendiga seotud paika või mitte. Niisiis realiseerub siin idee – mille taustaks on uskumus, – et aardel on valvur, nagu ennemuistsetel varandustel nii ka mänguotstarbelistel aaretel. Aardevalvuri kujutis võimaldab tõlgendada geopeitusega muidu mitte seotud olendeid ja esemeid siiski mänguliselt geopeitusesse kuuluvana. Niisuguseid “aardevalvureid” on sageli pildistatud. Kunagise mütolooilise olendi mängulisse, naljatavasse uude konteksti asetamise näidetena väärivad geopeituses kehastatud aardevahid kindlasti talletamist.

Geopeitust harrastades satub osaleja looduslikesse pühapaikadesse ja kohamuistendite tegevuskohtadesse (nt Kiigeoru hiiesalu Tartumaal (vt Kiigeoru 2007), Kivilõppe Vanapagana kivi Viljandimaal (vt Vanapagana kivi 2007), Ebavere mägi Lääne-Virus (vt Ebavere mägi 2015), Savalduma puudeks muutunud pulmalised (vt Savalduma pulmajalakad 2014), Turje kelder (vt Vanapagana baarikapi 2002; Kalda 2007, 99–102) jne). Juba on näiteid sellest, et geopeitus vahendab uut kohapärimust, isegi sellist, mis mujal ei tarvitse veel dokumenteeritud olla. Mõnel juhul on tegu väljamõeldud looga, kuid teisel on aarde leheküljele kirjutatud suhteliselt hiljuti kohapealse või mingil muul moel organiseerunud kogukonnas levinud jutt. Näiteks Verijärvega ja selle lugudega seotud Plehkupannud krokodilli aarde tutvustusse kuulub koguni kaks muistendit: traditsiooniline kättemaksulegend Uue-Kasaritsa kurja herra uputamisest (avaldatud Rõuge kihelkond 2001, 83–85; leitav ka muudes kogumikes) koos “ühe uuema rahvajutuga”.

Geopeitja *Viper* tutvustab oma aaret:

Uuem rahvajutt pärineb läinud sajandi viimastest kümnenditest ja räägib sellest, et ühel Võru mehel olnud koduloomaks väike krokodill. Mees käinud oma lemmiklooma aeg-ajalt Verijärves ujutamas. Ühel korral pääsenud aga krokodill nõõri otsast minema ja pagenud järve. Rahvas räägib, et ta elutseb praeguseni järves ja käib ettevaatatuid suplejaid vahetevahel varbast näksimas :) (vt Plehkupannud krokodilli 2008)

Aare peideti Verijärve äärde 2008. aasta kevadel ning selle senisesse kümneaastasesse ajalukku jääb 170 edukat ja 30 edutut külastust.

Geopeitus.ee kui väärtuslik võrguressurss

Kui geopeitus.ee oleks tunnistatud kultuuripärandiks või rahvuskultuuri ning ühiskonna seisukohalt oluliseks võrguressurssiks, kuuluks harrastusse kaasatud inimeste tegevuse kajastus tsentraalsele arhiveerimisele. Teadupärast on internetilehtedel leiduva kultuuripärandi või aja jooksul sellesse seisusesse saava informatsiooni säilitamiseks Eestis välja töötatud eriline strateegia. Andmeid laetakse pikaajaliseks hoidmiseks digitaalsesse “Eesti veebiarhiivi” (<http://www.nlib.ee/veebiariiv>). Digitaalsesse hoidlasse lähevad valitud veebisaidid ning erikogud, mille moodustavad sündmuse- või teemapõhise arhiveerimise teel lisanduvad veebisaidid (vt Valikupõhimõtted 2015). Missugused “rahvuskultuuri ning ühiskonna seisukohalt eriti olulised” võrguressursid valikusse kuuluvad, sedastab mäluasutuste veebiarhiveerimise ekspertide koostatud loetelu. Sellesse kuulub nii asutuste kui ka eraisikute veebisaite, haridusasutuste infokeskkondi, meediaväljaannete lehekülgi, uudisteportaale, blogisid, foorumeid ja fotosaite põhimõttel, et seal leiduv sisu on oluline Eesti ühiskonna toimimise ja uurimise seisukohalt, sealhulgas ka kohalikku eripära ning kultuurinähtusi väljendav püsiva kultuuriloolise ja teadusväärtusega teave (samas). Ent Eesti veebiarhiivi meede siiski geopeituse jt taoliste keskkondade varundamisega ei tegele, kuna senise strateegia järgi ei arhiveerita registreerimist ja salasõna nõudvaid ja interaktiivseid veebilehti (kasutajapäringute ja foorumiga), üldpõhimõttena jäävad riiklikust veebiarhiveerimise aktsioonist kõrvale ka mängu-, meelelahutus- ja suhtlusportaalid (samas). Geopeituse veebileht aga eeldab täisvereliseks kaasategemiseks ning kõigile andmetele juurdepääsuks kasutajaks registreerimist (sisselogimine käib salasõnaga), leht on funktsionaalsuselt interaktiivne – kasutajad teevad sinna regulaarselt sissekandeid, samuti on võimalik muuta oma varasemaid postitusi. Väljastpoolt vaadates on kerge pidada saiti geopeitus.ee mänguportaaliks ning pelgalt meelelahutuseks. On ilmne, et seesolija leiab teema iseloomustamiseks rohkem kirjelduskategooriaid kui üksnes ‘mäng’ ja ‘meelelahutus’ (vt Kalda 2013, 236–246).

Kuigi geopeituseharrastus ei kvalifitseeru kohale Eesti veebiarhiivis, ilmneb huvitav paralleel Rahvusraamatukogu poolt esile toodud arhiveerimiskriteeriumide ning võimalike kogumispõhimõtete vahel, miks geopeituse representatsioon harrastuse koduleheküljel

vääriks põhjalikumat jäädvustamist. Enamik parameetreid iseloomustavad ka geopeitust – erilist infotehnoloogilise kommunikatsioonijastu harrastust, mis ühendab kaasahaaratud inimeste *offline* ja *online* tegevused ning realiseerib osalusveebi võimalusi mänguliseks infotötluseks. Niisiis, võrgusisu on väärt jäädvustamist, kui see:

- on piisavalt oluline ja unikaalne, samuti kajastab eesti rahvuskultuuri ja eesti ajaloo seisukohalt olulisi sündmusi;

Geopeitusemänguga loodav andmestik tegelikult on rahvuskultuuri seisukohalt oluline, kuna jäädvustab Eestit võrdlemisi laias ulatuses. Aardelehekülgedelt leiame ühe koha kirjeldusi erinevatel ajahetkedel koos fotodega (näiteks Kiipsaare majakas Saaremaal, mis “peitmise”¹⁰ ajal augustis 2004 oli veel kuival maal, 2005 mere poole kaldu, 2009 aga juba täielikult meres, peaaegu vertikaalne) ja saame teada, missuguseid muljeid paigad külastajates tekitavad. Geopeitus kui mäng iseenesest ei liigitu küll “ajaloo seisukohalt oluliseks sündmuseks”, ent traditsiooni kujundava tegevusžanrina vääriks see igal juhul märkimist.

- kui sellel leiduv teave omab uurimispotentsiaali;

Hindan geopeitus.ee uurimispotentsiaali lausa erakordselt kõrgeks: esiteks mängu enda toimumise raportina ning teiseks paljude uurimisküsimuste poolest, mida geopeituse andmete põhjal saaks selgitada (nii looduse kui linnaolude kirjeldused, harrastusega seotud kogemused ja kogemusest jutustamine, mängu ja mängu ümbritseva maailma seosed jne). Uurimispotentsiaali rõhutab ka tõsiasi, et kõik mängukorrad on kajastatud: toimimisaeg ja peitjate ning otsijate (kasutaja)nimed on fikseeritud. Arhiveerimiskriteeriumi sõnastus: “Veebisaidil sisalduv teave pakub olevikus ja tulevikus uurijale adekvaatset pilti konkreetsest nähtusest ja selle erinevatest avaldumisvormidest” (vt Valikupõhimõtted 2015) tabab geopeitus.ee puhul aga otse naelapea pihta.

¹⁰ Jutumärgid on kasutuses seetõttu, et Kiipsaare on nn virtuaalne aare, mille puhul laegast esemetega pole ning aardeleid tähendab paiga külastust koos teatud ülesannete täitmisega (määrata koordinaadid ja pildistada; vt Kiipsaare 2004). Uuemas geopeituses virtuaalseid aardeid juurde ei moodustata (rahvusvahelises mängus 2005. aastast hiljem koostatud aarete hulgas virtuaalseid peidikuid ei leidu).

- kui sinna on andmeid kogutud pikaajaliselt;
Tegu on ilminguga, mida selle formeerumise algusest peale on internetilehel kajastatud, kajastus on ka kronoloogiliselt korrastatud (Eesti oludes alates 2001. aasta veebruarist, vt HE-aare 2001 ja Veenpere 2002).
- kui veebisait on identifitseeritav (saidil on tuvastatav autor või omanik);
Veebisait geopeitus.ee sisu koguneb geopeitjate kogukonna ühistegevuse käigus; lehekülge haldab alates 2016. aasta aprillist tegutsev MTÜ (kolmeliikmelise juhatusena), valitud mängijaile on antud moderaatori roll ja ülesanded;
- kui andmed on usaldusväärsed, s.t täpsed ja täielikud;
Andmed geopeituse veebis on usaldusväärsed ja täpsed harrastuse seisukohast, ent annavad mitmesugust sama usaldusväärsust taustainformatsiooni ajaloo, asustuse, arhitektuuri, geograafia, ilmaolude jms kohta. Andmete täielikkus on, nagu ka eespool rõhutasin, niisuguse mängu mängureeglitest tulenev eripära, informatsiooni mitmekesisus ja kvaliteet on vältimatud mängu käigushoidmiseks. Erijooneks on asjaolu, et saidil leiduvad andmed on osalejate ühiskasutuses: ühtede mängijate poolt koostatud ja üles laetud sisu vajavad teised mängijad. Samas on geopeitjad huvitatud tagasisidest, kuidas kaaslased seda sisu kasutavad, kuidas ajendab informatsioon edasist dialoogi ja diskussiooni osalejate hulgas.
- kui veebisait on terviklik;
Geopeitus.ee on terviklik.
- kui tegu on väljaandega, mille sisu ja ülesehitus võimaldab kergemini leida vastavat teavet või teavet süstematiseerida.
Geopeitus.ee sisu ja ülesehitus on kujundatud selliselt, et kasutaja leiaks talle vajalikku teavet. Ka juhuslik lehel surfaja saab muidugi ülevaate, millega on tegu. Tõsi küll, harrastuse koduleheküljel sisaldab rohkem interaktiivseid sünkroonseid võimalusi, mida kaasategijad vajavad ja kasutavad, ent mille funktsionaalsus ei säili arhiveerituna.

Geopeituse vaatlus Rahvusraamatukogu veebiarhiveerimise toimikonna poolt sõnastatud veebiarhiveerimise kriteeriumide põhjal kaldub toetama vajadust geopeitus.ee sisu periooditi alla laadida. Siis oleks see Internetis võib-olla aset leidvate juhuslike või tahtlike

muutuste korral olemas. Kultuuri suurandmete koondamise kavatsustesse geopeituse andmekogu tagavarakoopia loomine praeguse seisuga ei kuulu. Tõsi, saidil leiduvat sisu ei paista ähvardavat kadumisoht: Eesti mängu 17aastase ajaloo jooksul geopeitjate poolt postitatud 45 000 logi ja muud teadet, 60 000 pilti ja 26 000 foorumipostitust (kõik statistilised andmed on pärit geopeitus.ee statistika alamleheküljelt <http://www.geopeitus.ee/statistika>) sisalduvad korralikult struktureeritud andmebaasis, kuhu tulevad juurde uute otsimiskordade logid ja uute aarete kirjeldused. Andmekogu on varustatud vajalike päringuvõimalustega, selles navigeerimine, samuti kaartide ja GPSi kasutamine on tehtud hõlpsaks ja võimalusterohkeks.

Senises käsitluses esile tõstetud aspektid näitasid, miks on geopeitus traditsiooni kogumise ja uurimise seisukohalt huvitav, kõnekas ja väärtuslik. Pärast etnograafilise andmekogumise tavade kõrvutamist uuritava traditsiooni kajastuse loomisega selles traditsioonis osalejate endi poolt interaktiivses veebis, arvan jätkuvalt, et andmekogu annab täieliku ülevaate mängus toimuvast. Lehekülj geopeitus.ee ei kujuta endast muidugi rahvaluulesaiti, geopeituse ja folkloori vahele ei saa panna võrdusmärki. Geopeitusel kui mängul on siiski koht folkloori žanrisüsteemis. Uurides geopeitust, saame informeerituks ühest mängimise viisist 21. sajandil, seega võimaldab geopeitus jälgida arengut mängude žanris. Folkloristlik perspektiiv võimaldab tähele panna ka seoseid teiste tegevusfolkloori liikidega – tähistamiste ja rituaalidega, kuna needki mahuvad igapäevasesse geopeitusesse. Väga hästi on näha osalejaskonna kujunemine ja suhtlus, peamiselt internetikogukonnana, kuid kokkupuuteid on ka tavareaalsuses. Suhtluse saadusteks on postitused geopeituse saidil – põhimõtteliselt on tegu pärimusrühma sisese suhtlusega, mis hõlmab ühendava tegevuse ja teemade kohaseid jutustusi, nalju, tähtpäevi, terminoloogiat, tegemisviise. Seega folkloristi pilgule avaneb mängu representatsioon, mida pole olnud vaja eraldi küsida ega arhiveerida, ent uuritava nähtuse kõik ilmnemiskorrad, nii-öelda variandid on sellest hoolimata juba dokumenteeritud. Folkloristidega võrreldes teisele huvigrupile kuuluvate andmete uurimise ja jälgimise legitimeerib minu hinnangul vastastikune teadlikkus ja koostöövalmidus: geopeitjad (pärimusrühm) on teadlikud, et nende saidil toimuva vastu tunnevad huvi kultuuriuurijad (teaduskollektiiv). Uurimine kujutab endast *pärimuskollektiivi* ja *teaduskollektiivi* ühistegevust (vrd Honko 1998, 76). Väide on

seda kõnekam, et aktiivsed geopeitjad ju ise ka reflekteerivad oma tegevust, näiteks foorumis. Kui folkloristilt teadlasena oodatakse pärimusainesest uue teadmise loomist (mida “muud pärimusainesest huvitujad ega pärimuse harrastajad ise ei loo”, vt Honko 1998, 77), siis geopeituse vaatlejale on kogu geopeituse andmekogu teatud mõttes uus teadmine. Geopeitjad pärimusrühmana ise loovad uut teadmist, struktureerivad olemasolevat informatsiooni ümber ning täiendavad seda oma harrastuse spetsiifika. Folklorist kui teadlane saab “uut teadmist toota” ainult seeläbi, et tema uuritav kogukond on oma tegevust harrastades ja representeerides loonud eripärast uut teadmist. Folklorist lisab siia omalt poolt traditsioonianalüütilise teguri – selle, mis mõttes ja kuidas on uuritav nähtus traditsiooni loov ja traditsiooni kuuluv.

Tänapäevases teabe levimise ja kasutamise ning informatsiooni-tehnoloogilise suhtluse tingimustes osutub geopeitus.ee huvitavaks allikaks, kust leiab nii sõnas kui pildis andmeid nii harrastuse enda kui ka selle maailma kohta, kus harrastus teoks saab. Geopeitus on väärt folkloristlikku kaasategevat uurimist. Seni, kuni geopeituse andmeid ei salvestata täielikult säilitamisele kuuluvate kultuuri võrguressursside hulgas, on mõistlik teha uurimisotstarbelisi väljavõtteid ja regulaarselt jälgida uudiseid keskkonnas www.geopeitus.ee, kuid olla kursis ka suure geopeituse kajastusega leheküljel www.geocaching.com.

Artikkel on valminud uurimisteema IUT 22-5 “Folkloori narratiivsed ja usundilised aspektid” raames ja seda toetas Euroopa Liit Euroopa Regioonarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus).

Kirjandus

- Aarseth, Espen 2003. *Playing research: Methodological approaches to game analysis*. Paper presented at the 5th Digital Arts & Culture Conference, Melbourne, Australia (<http://www.bendevane.com/VTA2012/wp-content/uploads/2012/01/02.GameApproaches2.pdf> – 23.10.2018).
- Abrahams, Roger 1977. Toward an Enactment-Centered Theory of Folklore. – Bascom, William (toim). *Frontiers of Folklore*. Boulder: Westview Press, 79–120.
- Arukask, Madis 2017. Folkloori talletamine ja talletajad. Välitööd internetis. – Metsvahi, Merili (koost). *Folkloristlikud välitööd*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 12–23.
- AutÕS = Autoriõiguse seadus 1992. – *Riigi Teataja I*, 49, 615 (<https://www.riigiteataja.ee/akt/114062013005> – 23.10.2018).

- Honko, Lauri 1998 [1990]. Folklooriprotsess. – *Mäetagused* 6, 56–84 (doi: 10.7592/MT1998.06.honko).
- Hurt, Jakob 1963 [1871]. Mis lugu rahva mälestustest pidada. – Laugaste, Eduard (koost). *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu* [1]. *Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 192–200.
- Hurt, Jakob 1963 [1888]. Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele. – Laugaste, Eduard (koost). *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu* [1]. *Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 202–210.
- Ihamäki, Pirita 2015. Social tribe culture case study: Geocaching game. – *International Journal of Web Based Communities* 11 (1), 97–113 (doi: 10.1504/IJWBC.2015.067087).
- Kalda, Mare 2007. Muistendid uues kontekstis – geopeituses. – Kõiva, Mare (koost). *Paar sammukest XXIII*. Eesti Kirjandusmuuseumi aasta-raamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi teaduskirjastus, 93–116 (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/araamat/2007/4marekalda.pdf> – 24.10.2018)
- Kalda, Mare 2012. Kakskümmend kaks tuhat kogumata pilti. Ühe hobi enesekajastusest. – *Pildi sisse minek*. Akadeemilise Rahvaluule Seltsi kogumiskonverents Tartus, 24. oktoobril 2012. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 7.
- Kalda, Mare 2013. Geopeitus – 21. sajandi harrastus mängu žanriraamis ja väljaspool. – Kõiva, Mare (koost ja toim). *Maailm ja multitasking*. Tänapäeva folkloorist 10. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 221–254 (doi: 10.7592/TF10.geo).
- Kapchan, Deborah A. 2003. Performance. – Feintuch, Burt (toim). *Eight Words for the Study of Expressive Culture*. Urbana: University of Illinois Press, 121–145.
- Kaplan, Merrill 2013. Curation and Tradition on Web 2.0. – Blank, Trevor J. & Howard, Robert G. (toim). *Tradition in the Twenty-First Century. Locating the Role of the Past in the Present*. Logan: Utah State University Press, 123–148 (doi: 10.7330/9780874218992.c05).
- Montola, Markus 2012. Social Constructionism and Ludology: Implications for the Study of Games. – *Simulation & Gaming* 43 (3), 300–320 (doi: 10.1177/1046878111422111).
- Neustaedter, Carman & Tang, Anthony & Judge, Tejinder 2010. The Role of Community and Groupware in Geocache Creation and Maintenance. – *Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems, 10–15 April 2010, Atlanta, Georgia*. New York, 1757–1766 (doi: 10.1145/1753326.1753590).
- O'Hara, Kenton 2008. Understanding Geocaching Practices and Motivations. – *Proceedings of the 26th Annual SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems, April 5–10, 2008, Florence, Italy*, 1177–1186 (doi: 10.1145/1357054.1357239).

- Oring, Elliott 2013. Thinking through tradition. – Blank, Trevor J. & Howard, Robert Glenn (toim). *Tradition in the Twenty-First Century. Locating the Role of the Past in the Present*. Logan: Utah State University Press, 22–48 (doi: 10.7330/9780874218992.c01).
- Pilt, Maili 2017. Välitööd internetis. – Metsvahi, Merili (koost). *Folkloristlikud välitööd*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 160–179.
- Puik, Vahur 2008. Veebist, ülepildistamisest, muuseumiaastast ja rahvast ehk teeme ometi talgud ja jätame jalgratta leiutamata. – *Muuseum. Eesti Muuseumiühingu ajakiri* 2 (24), 5–8 (https://www.muuseum.ee/wp-content/uploads/2017/11/muuseum_24_2_2008.pdf – 25.10.2018).
- Putnam, Robert D. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Rõuge kihelkond = Rimmel, Mari-Ann & Potter, Terje & Valk, Heiki (koost) 2001. *Rõuge kihelkond. Paigad ja pärimus*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Saarlo, Liina 2017. Regilaul tuulte pöörises. Eesti folkloristid poliitiliste muutuste ajajärgul 20. sajandi keskel. – *Methis. Studia humaniora Estonica* 20, 27–54 (doi: 10.7592/METHIS.V16I20.13888).
- Sarv, Mari 2017. Folklore collections in the service of Estonian society: Integrity in diversity. – Goršič, Ave & Järv, Risto & Sarv, Mari (toim). *Archives as Knowledge Hubs: Initiatives and Influences*. Estonian Literary Museum September 25–28, 2017, Tartu, Estonia, 54–55.
- Sarv, Mari & Särg, Taive 2016. Kelle jaoks on mõeldud eesti rahvaluulekogud: Jakob Hurda unenäod ja tegelikkus. Eesti Rahvusraamatukogu. – *Eesti mäluasutuste suveseminar “Kultuuripärand – avastamata rikkus”* 24.–25. augustil 2016 Viinistu kultuuri- ja konverentsikeskuses Kuusalu vallas Harjumaal. Võrgudokument (https://www.nlib.ee/public/documents/tradits_yritused/Malu_seminarid/2016/Hurda_unenaod_Sarv.pdf – 24.10.2018).
- Tangherlini, Timothy 2013. The Folklore Macroscopic: Challenges for a Computational Folkloristics. The 34th Archer Taylor Memorial Lecture. – *Western Folklore* 72 (1), 7–27 (<http://tango.bol.ucla.edu/publications/A99.pdf> – 24.10.2018).
- Teder, Teet & Aasma, Kristin & Kõrvits, Grete 2017. Pommipaanika Ekspress Grupi õuel põhjustas süütu, kuid mõtlematu mäng. – *Õhtuleht*, 7.04 (<https://www.oh tuleht.ee/798125/ohtulehe-video-pommipaanika-ekspress-grupi-ouel-pohjustas-suutu-kuid-motlematu-mang> – 23.10.2018).
- Valikupõhimõtted 2015 = Eesti veebiarhiivi valikupõhimõtted. – *Eesti Rahvusraamatukogu* (<http://www.nlib.ee/index.php?id=21558> – alates 2017. aasta lõpukuudest pole dokument enam avalikuks kasutuseks kättesaadav. Autori märkus).
- Veenpere, Enn 2002. Aasta geopeitust Eestis. – *Arvutimaailm* 1, 41–43.
- Västriku, Ergo-Hart 2017. Folkloori jäädvustusviiside muutumine. Välitööd internetis. – Metsvahi, Merili (koost). *Folkloristlikud välitööd*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 29–48.

Viidatud aarded ja geopeituse alarubriigid (aastaarv märgib aardepeitmise aega või teemapüstituse algust, kõik allikad viimati vaadatud 15.10.2018)

10 aastat geopeitust Eestis [foorumiteema] 2011. <http://www.geopeitus.ee/foorum/read.php?1,13973>
Ebavere mägi 2015. <http://www.geopeitus.ee/aare/3567>
HE-aare 2001. <http://www.geopeitus.ee/aare/1>
Hortus Botanicus 2008 = *Hortus Botanicus Universitatis Tartuensis*. <http://www.geopeitus.ee/aare/923>
Kaali kraatrid 2007. <http://www.geopeitus.ee/aare/647>
Kaduviku mehed 2007. <http://www.geopeitus.ee/aare/574>
Kiigeoru 2007. <http://www.geopeitus.ee/aare/578>
Kiipsaare 2004. <http://www.geopeitus.ee/aare/260>
Lacrimae professorum 2009. <http://www.geopeitus.ee/aare/1208>
Mängureegliid [2018]. <http://www.geopeitus.ee/wiki/reegliid>
Naistepäeva 2012. <http://www.geopeitus.ee/aare/1786>
Naistepäeva 2 2013. <http://www.geopeitus.ee/aare/2279>
Plehkupannud krokodilli 2008. <http://www.geopeitus.ee/aare/782>
Savalduma pulmajalakad 2014. <http://www.geopeitus.ee/aare/3233>
Statistika. <http://www.geopeitus.ee/statistika>
Sõnastik; vt <https://www.geopeitus.ee/wiki/sonastik>
Tramm kosmoses 2007. <http://www.geopeitus.ee/aare/690>
Vanapagana baarikapi 2002. <http://www.geopeitus.ee/aare/58>
Vanapagana kivi 2007. <http://www.geopeitus.ee/aare/604>

Summary

On Collecting of hobby group folklore: The case of 'Geopeatius' (Geocaching in Estonia)

Keywords: collection of folklore, collaboration with tradition group, geocaching

The website www.geopeitus.ee provides an overview of the course of a special treasure-hunting game. The site contains a plethora of image- and word-based content about the game played through digital technology, as well as the world where this practice is performed. Geocachers represent regularly the process of playing, but they also take ethnographic notes and take photos of and describe places linked to traditional folklore. They collect data

about the surrounding world and post their observations on the website of the game they maintain.

In a sense, they operate collectively as a tradition group with a special practice while also acting as ethnologists or folklorists who describe their practice through autoethnography. As a result, the geocaching website makes up an interesting database that attracts experts to observe the game. Communication researchers, cultural geographers, psychologists, game analysts, IT developers and most certainly also ethnologists and folklorists have taken an interest in geocaching. The question of collecting material under new conditions alone presents an interesting challenge for a folklorist: how does one proceed when the tradition or enactment of interest has been aggregated not for the purpose of collection of folklore, but by the performers or enactors of the observed tradition? If the communities engaged in the tradition are recording the tradition in a shared environment of information and communication, if they reflect their activities online in a continuous and versatile manner – how can this substantial database be incorporated with the sources used by folklorists?

The general principles of folklore collection in Estonia were provided in the final decades of the 19th century. Tradition was valued as a book of time, and attention was awarded to its entertainment purpose as well as educational aspect. These properties have stood the test of time and can be observed in the collection and study of something as modern as geocaching. In the 21st century, folklore studies have focussed on observing largely synchronous phenomena. Another thing that makes the geocaching database so fascinating is the way in which the data generation and transfer in the present requires and reproduces information from the past, including traditional folklore.

Geocaching, which started in the state of Oregon in the U.S. on 3 May 2000 (see www.geocaching.com), known in Estonian as *geopeitus* (from February 2001, see www.geopeitus.ee) and other local versions, can be interpreted as a part or phenomena of noninstitutional culture. This hobby also establishes specific culture, forms tradition and the group of participants practising it. During the years geocaching has been active, the game has developed an international or even global way of practice with local peculiarities appearing in parallel as smaller geocaching communities play the game. This means that even a touch of tradition will cause folklorists to be interested in geocaching.

Research value comes down to a number of aspects: the nature of geocaching that illustrates the renewal of the game genre in the 21st century; the development and dynamics of players as a gaming community; the development of geocaching folklore; the birth of in-game customs and rituals; the specifics of terminology and language use as well as the manner of writing logs (i.e. notifying others of searches) and exchange of experience;

events happening during the game and the viewpoint of the geocachers participating in the events; maintenance of the game and the website of the hobby, etc.

Another peculiarity of geocaching as a research source is the fact that an overview of the events taking place is already aggregated without ethnographic collecting (all variants of the phenomenon under study are already registered). This in itself does not ensure permission to use data by default and does not release the researcher of tradition of the need to conduct interviews and make (participatory) observations. It is effective to take the position of an engaging researcher as stressed in the study of location-based and computer games alike. The community under research should of course be informed of the fact that their hobby is the target of academic interest. Every research process includes collaboration between the ethnographer and the community under research, even if a description of the culture is attainable by examining online data and there is no particular need for conducting a survey.

The article concludes that even though “everything seems to be available online” and there is no immediate danger that data of interest might disappear, there is still reason to save a sufficient number of examples both for preservation and research purposes.

Usaldus internetis – juurdepääs ja suhted uuritavatega

Katrin Tiidenberg

Teesid: Artikkel käsitleb seda, kuidas saavutada kvalitatiivses internetiuurimuses juurdepääs uurijat huvitavatele kogukondadele, ning mida teha soodsa uurimisõhkkonna loomiseks olukorras, kus uurija ja uuritav näost näkku ei kohtu. Andmete loomiseks ja kogumiseks ja nende kontekstitundlike tõlgenduste saavutamiseks on olulised uurija ja uuritava omavahelised usaldusväärsed suhted. Veebikeskkonnas mõjutavad suhtluse ja usalduse tekkimist ja toimimist nii võrgutehnoloogia üldised võimalused kui ka konkreetsete sotsiaalmeediaplatvormide tehnilised ja sotsiaalsed lubavused. Visuaalsete ja sotsiaalsete viidete vähesus ning anonüümne või pseudonüümne suhtlus ei takista iseenesest usalduslike uurimissuhete tekkimist, kuid nendega peab arvestama. Selle meetodite ja tehnoloogia kokkupuutekoha avamiseks toetub antud artikkel autori mitmeaastasele kogemusele enesepildistajate kogukonna uurimisel Tumblr.com keskkonnas. Artikkel kirjeldab, kuidas autor kasutas uuritava kogukonna suhtlusreegleid ning veebikeskkonna ja konkreetse platvormi lubavusi (*affordance*) kontakti saamiseks ja uurimissuhete ülesehitamiseks, ning analüüsib seda, kuidas toimib uuritud kogukonnas usaldus. Kokkuvõtvalt pakub artikkel lugejale rea küsimusi, millega arvestades on ka võrgutehnoloogiast vahendatud kvalitatiivses uurimuses võimalik saavutada usalduslikud uurijasuhted.

Märksõnad: digitaalne uurimus, internetiuurimus, juurdepääs väljale, suhted uuritavatega, usaldus

Õnnestunud kvalitatiivne uurimus tähendab rikkalikke andmeid ja tihedaid kirjeldusi. Selle saavutamine eeldab sageli intensiivset kontakti uuritavate inimestega. See omakorda tähendab, et uurimuse edu sõltub suurel määral uurija suhtlusvõimekusest (Flick 1998, 55). Osaliselt või täielikult võrgutehnoloogiaist vahendatud uurimuse puhul on suhtluse ja suhete loomine, haldamine ja alalhoidmine paljude spetsialistide meelest keerulisem kui näost näkku uurimisolukorrad (Orgad 2005; Sanders 2005; James & Busher 2009). Miks see nii on? Kas interneti ja veebisuhtluse tehnilised ja sotsiaalsed tunnused mõjutavad suhteid niivõrd olulisel määral?

Sellele küsimusele vastamiseks toob käesolev artikkel esmalt ära mõned klassikalised kvalitatiivses meetodikirjanduses antavad nõuanded uurimissuhete ja -atmosfääri loomiseks. Seejärel peatun sellel, kuidas võrgutehnoloogiate ja sotsiaalmeedia platvormide lubavused ja muud tunnused veebisuhtlust piiravad ja vormivad. Meetodite ja tehnoloogia ristumis- ja kokkupuutekohade lahtimõtestamiseks toetub artikkel minu uurimusele enesepildistajate ja blogijate kogukonnaga Tumblr.com keskkonnas. Leian, et selle kogukonna omavahelistest suhetest ning grupidünaamikast on ka uurimussuhete seisukohast nii mõndagi õppida.

Juurdepäas ja õhustiku loomine kvalitatiivses uurimuses

Paljud kvalitatiivseid meetodeid kasutavad sotsiaalteadlased usuvad, et andmete kogumine ei ole neutraalne protsess. Andmeid ei “leita” ega talletata, vaid pigem luuakse uurija ja uuritava vahelises dialoogis. Käsitlen kvalitatiivset uurimust sotsioloogi ja kommunikatsiooniuurija perspektiivist. Usalduse ja uurimissuhete mõistmiseks keskendun intervjuu-uuringutele, mille puhul intervjuud (k.a fookusgrupid) on peamine või ainus andmekogumise viis; ning etnograafilistele uuringutele,¹ mis tähtsustavad (osalus)vaatlust, kuid hõlmavad alati paljusid erinevaid andmekogumisviise (osalus, vaatlus, intervjuud jms).

¹ Tom Boellstorff, Bonnie Nardi, Celia Pearce ja T. L. Taylor (2012) kirjutavad, et etnograafilise uurimuse eesmärgiks on “mõista ühiseid praktikaid, tähendusi, sotsiaalseid kontekste ning nendevahelisi seoseid” (lk 67) ning luua “konkreetsete kultuuride detailsed ja kontekstipõhised kirjeldused, mis peegeldavad kultuuri liikmete seisukohti” (lk 14).

Kvalitatiivsete andmekogumismeetodite kasuks otsustatakse üldjuhul siis, kui uurimisküsimusele vastamiseks on vaja võimalikult põhjalike andmete kontekstitundlikke tõlgendusi. Selliste andmete ja tõlgenduste jaoks on vaja uuritavale nähtusele lähedale pääseda, mis üldjuhul eeldab hea kontakti saavutamist huvitava grupi, selle võtmeliikmete või neid hästi tundvate indiviididega (Hesse-Bieber & Leavy 2011, 201). Seejuures on uurimisolukordades – nii nagu tavaeluski – suhteid ja nendega kaasnevaid tundeid mitmesuguseid. Täheldatud on kõike ihast tülgestuseni ja võimust abituseni (Kendall 2009).

Kuna suhted on kvalitatiivse uurimuse eesmärkide saavutamiseks olulised, kirjutatakse metoodikatekstides palju konkreetsetest suhtlustaktikatest. Intervjueerimisõpetustes räägitakse õhustikuloomest (ingl *building rapport*), mille peamine eesmärk on “tekitada intervjueritavas turvalisuse, mugavuse ja väärtustatuse tunne” (Hesse-Bieber & Leavy 2011, 105). Selleks soovitatakse näiteks enne intervjuu alustamist igapäevastel teemadel vestelda, kasutada erinevaid aktiivse kuulamise taktikaid, nagu silmside ja noogutamine; ning vältida hukkamõistvana näimist (samas).

Etnograafiliste meetodite puhul räägitakse pigem juurdepääsust (ingl *access*), mida Giampetro Gobo (2008, 122) nimetab lausa etnograafilise uurimuse keerukaimaks osaks. Gobo (2008) järgi on juurdepääs kaheetapiline – esimene puudutab juurdepääsu saamist väljale (ingl *getting in*) ja teine sotsiaalset juurdepääsu (ingl *getting on*). Mõlemad eeldavad koostööalteid osalisi, kogukonnalt või värvahoidjalt (ingl *gatekeeper*) uurimusele heakskiidu saamist, ning kogukonna usalduse võitmist (samas).

Juurdepääsu ja soodsa uurimisõhustiku loomist käsitleb niisiis iga kvalitatiivsete meetodite õpik. Juurdepääsu hõlbustab see, kui grupis kedagi tunda, ent seejuures on oluline vältida olukorda, kus uurimisprojekti eestkostjaks saab ebapopulaarne grupiliige (Tracy 2013). Juurdepääsu ja suhtlust soosib ka see, kui uurija ja uuritav on sarnase staatuse (nt vanus, sugu, rass) ja välimusega (nt riietus) (Hesse-Bieber & Leavy 2011). Ehkki sellised soovitusel on kahtlemata asjalikud, tuleks meeles pidada, et juurdepääs ja suhtlusõhkkond ei ole mehhaaniliselt sooritatav ülesanne. Pigem on tegemist elava ja elulise protsessiga, mis on igas suhtlusolukorras osalejate läbirääkimiste tulemus (Goffman 1956).

Veebipõhise suhtluse iseärasused

Varajased internetiuurimused keskendusid sageli sellele, mis vahendatud suhtluses kaduma läheb või puudu on. Kuna veebis valitses aastaid peamiselt tekstipõhine, sageli asünkroonne² eneseväljendus, keskenduti keeleülest viidete (ingl *paralinguistic cues*)³ vähesusele. Eeldati, et keeleülest viidete puudumise tulemiks on lamedam, formaalsem, või ülesandesooritusele keskendunud (Joinson 2005, 22); emotsioonitu või ülemäära negatiivne suhtlus (Kiesler *et al.* 1984; Sproull & Kiesler 1991). Ajalugu on need väited ümber lükanud. Inimesed kasutavad keeleülest viidete puudumise kompenseerimiseks akronüüme, kirjavahemärke, emotikone, GIFe ja emojiisid.

John Suler (2004) leiab, et veebisuhtluse puhul on inimesed pigem avameelsemad, ta pakkus välja veebivabameelsuse mõiste (ingl *online disinhibition effect*), mis tähendab, et teatud isikuomadused ja veebisuhtluse tunnused (nt anonüümsus, ajalõtkuga suhtlus, nähtamatusetunne) loovad kombineerituna olukorra, kus inimesed hoiavad end vähem tagasi. See võib avalduda nii positiivses (abis-tamine, kaastunne) kui ka negatiivses (kiusamine, häbistamine) käitumises.

Ühelt poolt kehtib ka veebis endiselt Goffmani (1956) tähelepanek, et igale emotsionaalselt intelligentsele inimesele on omane püüd esitleda end nii, et temast jääks positiivne mulje. Seda tõlgendatakse sageli küüniliselt, kahtlustades, et kõik see, mida inimesed enda kohta veebis ütlevad, on liialdus või lausvale. Samas on paljud uuringud näidanud (Baym 2000; Henderson & Gildig 2004; Ellison & Heino & Gibbs 2006; Cover 2012; Hall & Pennington 2012; Baym 2015 kaudu), et ehkki eneseesitlus on veebis valikuline ja osaline, püüdlavad inimesed enamasti iseendast tõese⁴ kuvandi loomise poo-

² Suhtluspartnerid ei osale suhtlussituatsioonis samaaegselt.

³ Keeleülesed viited on näiteks hääletoon, žestid, näoilmed. Osade autorite kõnepruugis nimetatakse neid ka sotsiaalseteks viideteks (ingl *social cues*). Suhtluspartnerid käsitavad keeleüleseid või sotsiaalseid viiteid lisavihjete või informatsioonina öeldu tõlgendamiseks.

⁴ Võrdlused autentse ja võltsi, esitlusliku ja “päris” mina vahel kaotavad tähenduse, kui hakkame autentsust defineerima. Kui määratleme autentseks ainult vahendamata ligipääsu indiviidi “tõesele olemusele”, juhib veebisuhtluse vahendatus ja ajalõtk kõigest tähelepanu vanale post-strukturalistlikule väitele, et absoluutne autentsus ei olegi võimalik. Kogu eneseesitlus on üks suur etendus, kõiki meie eneseesitlusi vahendab keel ning autentsus on seega sotsiaalne konstruktsioon, meie suhtluse tulemus, mitte mingi olemuslik nähtus (Smith & Watson 2014).

le. Piisavalt tõelähedase eneseesitluse tulemuseks on sõprussuhted, lähedusetunne, võimalus paluda ja saada sotsiaalset ja emotsionaalset tuge. See tähendab, et vassimiseks ei ole lihtsalt põhjust. Teisalt suunab konkreetsete sotsiaalmeedia platvormide ülesehitus märkimisväärselt seda, kuidas me saame ja soovime ennast esitleda ja seal suhelda. Piiratud sotsiaalsete viidete kontekstis mängivad näiteks profiilid olulist rolli selles, kas, kuidas ja mis teemadel võõrad inimesed soovivad meiega suhelda. Seega piirab näiteks Facebooki ettemääratud küsimuste ja valikvastustega profiiliankeet märkimisväärselt seda, milline mulje meist potentsiaalsetele suhtluspartneritele jääb.

Siinkohal ongi mõistlik tuua sisse lubavuste ja piirangute mõisted. Lubavused koos inimeste soovide, vajaduste ja veendumustega määravad selle, kas, kuidas ja mille jaoks teatud tehnoloogiat kasutatakse. Piirangud⁵ on aga tunnused, mis muudavad teatud kasutamisi viisid võimatuks või keeruliseks (Morrison 2014). Psühholoogiast (Gibson 1977) ja kasutajakogemuse ning disaini valdkonnast (Norman (1988 [1990]) pärinev lubavuste teooria käsitleb lubavusi inimese poolt tajutud tegutsemisvõimalikkustena. Selle mõistestiku abil saame analüüsida, mida konkreetsetel platvormil või konkreetse rakendusega teha saab, millised tegevused tunduvad tänu kasutajaliidesele⁶ ja disainile lihtsad ja mõistlikud, milliste tegevuste sooritamiseks vajalikud nupud ja viited on aga sootuks ära peidetud.

danah boyd⁷ (2010) on pakkunud ühe rohkelt tsiteeritud määratluse sotsiaalmeedia üldistest lubavustest. Neid on neli: meie öeldu, kuvatu ja esitletu automaatsele salvestamisele ja arhiveerimisele viitav **jäävuselubavus**, bittidest koosneva sisu lihtsale duplitseerimisele viitav **kopeeritavuse** lubavus, sisu ülinähtavaks saamise potentsiaalile viitav **skaleeritavuse** lubavus, ning sotsiaalmeediasisu otsingumootoritele ligipääsetavusele ja masinloetavusele viitav **otsitavuse** lubavus. Lisaks on konkreetsetel keskkondadel või platvormidel spetsiifilisemat laadi lubavused, piirangud ja tunnused. Facebook surub peale nimelist, ühtainsat kontot ja eeldab osalemiseks profiili täitmist; Instagrami saab postitada ainult

⁵ Nt nukk, mille pea on suurem kui väikelapse suu, või kannmikser, mis ei käivitu, kui kaas peal ei ole.

⁶ S.o osa tarkvararakendusest, mida kasutaja näeb ja millega suhtleb, ühendusliili kasutaja ja arvutiprogrammi vahel <https://et.wikipedia.org/wiki/Kasutajaliides>.

⁷ Artiklis järgitakse selle autori soovi kirjutada oma nimi väikeste algustähtedega. Vt www.danah.org/name.html.

nutiseadmest; Snapchatis kaob foto pärast kümmet sekundit nii saatja kui ka saaja telefonist. Viimaks on erinevatel gruppidel ja kogukondadel ka konkreetsed, eelnevast vaid osaliselt sõltuvad kultuurinormid. Need kõik mõjutavad seda, kuidas inimesed saavad ja tahavad internetis suhelda, millised on need suhted (pika-, või lühiajalised, intiimsed või pealispindsed, leebed või agressiivsed) ning kuidas neid suhteid iseendale ja teistele kirjeldatakse.

Kvalitatiivne uurimus veebis

Internet võib olla uurimuse läbiviimse tööriist, uurimuse asukoht ja uuritav nähtus (Markham 2004, 95). Nancy Baym (2009, 179) soovitab hea kvalitatiivse internetiuurimuse puhul meeles pidada, et kvaliteedi tagab:

- andmete ja teooria integreeritud kasutamine,
- rangelt hoolas (ingl *rigorous*) andmekogumine ja analüüs,
- ja mitmete andmekogumisstrateegiatega kombineerimine, mis:
 - 1) arvestab osalejate vaatenurgaga,
 - 2) läheneb uurimisprotsessile sisekaemuslikult,
 - 3) ning on tähelepanelik selle suhtes, kuidas internet uurimuses osalejate igapäevaellu põimunud on.

Ta täiendab ja täpsustab seda nimekirja, mainides, et lisaks on hea internetiuurimus ajalooteadlik; kindla fookuse ja praktilise panusega; kasutab selget ja veenvat retoorikat; ning selgitab, mis uute tehnoloogiatega kaasneb ning kuidas uusi tehnoloogiaid käsitlev uurimus teiste elu- ja uurimisvaldkondadega seostub (Baym 2009). Väidan, et need punktid ei ole internetiuurimusele spetsiifilised, vaid on iga hea kvalitatiivse uurimuse tunnuseks.

Täna on kvalitatiivsete andmete kogumine ja loomine internetis / interneti kohta mitmekülgne ja multidistsiplinaarne. Enamikus kvalitatiivsete meetodite käsiraamatuis kirjutatakse intervjuudest, fookusgruppidest, vaatlusest ning tekstide, visuaalide ja audiosisu kogumisest (vt nt Uwe Flicki toimetatud SAGE Handbook of Qualitative Data collection 2017). Kõiki neid viiakse regulaarselt läbi veebis. Mida võrgustatum ühiskond, seda selgem, et inimeste igapäevaelu ei eristu teravalt *online* ja *offline* kogemusteks, mistõttu ei ole see

vahetegemine ka metodoloogiliselt asjalik (vt Orgad 2009; Bakardjiev 2009; Gajjala 2009). Pigem on mõistlik keskenduda sellele, millised internetipõhised pinged uurimuse erinevates etappides esile kerkivad (Markham 2006). Antud peatüki kontekstis tähendab see keskendumist sellele, kuidas veebi ja sotsiaalmeedia lubavused ja piirangud just õhustiku loomise ja juurdepääsu saamisega seotud on.

Juurdepääs ja õhustiku loomine veebis – näide enesepildistajate kogukonnast

2011. aastal alustasin andmete kogumist oma doktoriväitekirja jaoks. Uuris inimesi seksuaalselt eksplitsiitseid (edaspidi NSFW⁸) blogisid pidavate ja iseendast seksikaid selfisid postitavate inimeste kogukonda Tumblr.com⁹ nimelises keskkonnas, et mõista seda, kuidas on seotud võrgustatud tehnoloogia, kultuurilised praktikad ja inimeste mina-identiteet.

Tumblr on sotsiaalmeediaplatvorm, mille keskmes ei ole profiilid, vaid eri tüüpi sisuga blogid (fänniblogidest loovisikute portfoolioteeni, isiklikest päevikutest kuulsuste päevaraamatuteni, erootilisest sisust kassipiltide ja ühiskondliku aktivismini). Lubavuste perspektiivist on Tumblri puhul oluline see, et kasutajatele ei suruta peale nimelist kontot, ei piirata blogide arvu inimese kohta, ning platvormi sisupoliitika on suhteliselt leebe. See tähendab, et erinevalt enamikust ülejäänud suurematest sotsiaalmeediaplatvormidest (Facebook, Instagram) ei tsenseeri ega keela Tumblr NSFW sisu postitamist. (2017. aasta suvel omandas USA korporatsioon Verizon Tumblrit omava Yahoo ettevõtte ning sellele on kaasnud teatud muutused sisuhalduspoliitikates, nii et see võib olla muutumas.) Nii on Tumblris tavalise, igapäevase või kunstipärase sisuga alati koos eksisteerinud n-ö 18+ sisu. Tumblris blogimiseks on vaja luua kasutajakonto, misjärel inimene saab pilte, videosid, audiot

⁸ NSFW on internetidiskursuses levinud akronüüm (Not Safe For Work), millega veebikasutajad tähistavad seksuaalselt eksplitsiitset sisu.

⁹ Tumblr on 2007. aastal lansseeritud visuaalne blogimisplatvorm, kus oli 2017. aasta 1. jaanuari seisuga 329,3 miljonit blogi, 143,8 miljardit postitust (tumblr.com/about) ning 794 miljonit aktiivset kuukasutajat (Statista 2018).

ja teksti postitada, taaspostitada¹⁰ ning valitud blogisid jälgida¹¹, nende postitustele poolehoiutähiseid jätta, sisu kommenteerida ning blogiomanikega erinevaid suhtlusvahendeid (fännikiri, anonüümne või nimeline kiri, sünkroonne vestlus) kasutades suhelda.

Kuna mind huvitas selfiharjumuste, neile omistatud tähenduste, ja tehnoloogia tunnuste ning tõlgenduste omavaheline dünaamika, lähenesin uurimusele kvalitatiivselt, kasutades etnograafilisi meetodeid. Analüüsitan materjal koosnes osalusvaatluse märkmetest, intervjuudest, grüpiintervjuudest ning blogiväljavõtetest ja selfidest.

Internetiuurimuse puhul on üheks suurimaks väljakutseks välja ja kogukonna¹² määratlemine. Traditsioonilises antropoloogilises ja etnograafilises uurimuses on väli sageli asukohapõhine – selle piirideks on saar, küla või hõim. Mina lähenesin uurimisvälja piiritlemisele diskursusiivselt (Markham 2005). See tähendab, et nii uurimisküsimuse kui välja määratlemiseks oli vajalik esialgne (u pool aastat) osalusvaatlus, mille tulemusena olin teksti ja piltide põhjal võimeline määratlema laiemat NSFW välja, millel osales mitmeid erinevaid, osaliselt kattuvaid kogukondi. Neid liitis elu-, või blogimisstiil, ning sotsiaalne võrgustik, ehk see, millised blogijad üksteise sisust teadlikud olid ja kui tihedalt omavahel suhtlesid. Minu uurimisküsimus suunas mind isiklikke blogisid pidavate, selfisid postitavate NSFW blogijate kogukonna juurde. Kõik selle kirjelduse elemendid on olulised – NSFW väli on suur ja lai, isiklikke NSFW blogisid eristab ülejäänust see, et nad postitavad mõtteid, unistusi ja ärevusi. Samuti leidub isiklikke NSFW blogisid, mille

¹⁰ Tumblri tähelepanuväärseim tehniline tunnus on taaspostitamise nupp (ingl *reblog*), mis võimaldab ühel kasutajal teise kasutaja sisu vaid ühe näpuliigutuse abil iseenda blogisse postitada. Selline lihtne sisujagamine on praegu sotsiaalmeedias väga levinud ja Tumblrit võib pidada selle tehnilise lahenduse populariseerijaks.

¹¹ Tumblri blogisid on võimalik lugeda ka ilma kasutajakontot loomata, kuid selle jaoks on vaja meeles pidada nende URL-aadressid või bloginimed.

¹² Kogukonna mõiste on sotsiaalteadustes keeruline ning selle debati lahtiseletamiseks ei ole käesolevas peatükis piisavalt ruumi. Pikemalt peatun sellel teemal oma raamatus “Ihu ja hingega Internetis. Kuidas mõista sotsiaalmeediat” (2017b). Käesolevas peatükis käsitlen uuritud blogijaid kogukonnana, kuna (a) nende suhtluses, grupidünaamikas ning praktikais on olulised need viis elementi (ühine koht, ühised tegevused ja tegutsemisviisid; sotsiaalne tugi; ühised enesemääratlused, inimestevahelised lähedased suhted), mida omistatakse (veebi)kogukondadele (Baym 2015, 84), ning (b) nad ise kasutavad seda mõistet.

pidajad ei postita selfsid. Minu esmane valim oli 24¹³ maailma eri paigust pärit, inglise keeles blogivat inimest, kellega antud kogukond muidugi ei piirdu, kuid kelle kaasamine oli esmastest vaatlusandmetest lähtuv strateegiline otsus. Valisin nemad, kuna nii oli mul juurdepääs paljudele erinevatele Tumblr kasutamise kogemustele ja viisidele.

Kuid kuidas need 24 inimest ikkagi minu uuritavateks said? Mida ma tegin juurdepääsu saavutamiseks ja sobiva suhtlusõhustiku loomiseks kiivalt pseudonüümses, üldlevinud moraalinormide seisukohast kergelt hukkamõistetavas¹⁴ tegevuses osaleva kogukonnaga? Nalita James ja Hugh Busher (2009) kirjutavad, et veebipõhine suhtlus tundub inimestele vähem formaalne ja see lihtsustab eneseavamist ning soosib sooje uurimussuhteid. Lisaks on täheldatud, et vahendatud suhete puhul on teatav lähedus saavutatav kõigest mõne päevaga (Guimarães 2005). Samas ei tähenda see, et kõik internetisuhted oleksid automaatselt soojad ja lähedased. Intiimsuse eelduseks on vastastikune eneseavamine (Archer 1979). Seega võib veebipõhise kiirendatud läheduse põhjuseid otsida just neist veebisuhtluse lubavustest, mis teevad vastastikuse eneseavamise hõlpsamaks ja ahvatlevamaks. Üks tõenäoline põhjus on võimalus suhelda anonüümselt ja pseudonüümselt. Annette M. Markham (2004) kirjutab, et anonüümsus võimaldab käituda sotsiaalsetest normidest, moraalidest ja tavadest vähem kammitsetud moel, kuid Shani Orgad (2005, 55) leiab, et anonüümse veebisuhtluse puhul on keeleülest viidete vähesuse tõttu suhtluspartneri hindamiseks vähem infot, ja seega raskem tundmatut võõrast usaldada. James ja Busher (2016) nendivad, et usaldusliku suhte tekkeks on oluline visuaalsete ja sotsiaalsete viidete puudumine kuidagi kompenseerida, mis eeldab uurijalt veel üht lisaoskust.

Anonüümsuse võimalust peetakse probleemiks ka seetõttu, et uurijal on oluline teada, kes on tema uuritavad (nende öeldu tõlgendamiseks ja oma uurimistulemuste usaldusväärsuse tõendamiseks kolleegidele) ning uuritavate turva- ja usaldustunne sõltub sageli sellest, kas nad teavad, kes on uurija. Sotsiaalmeedia keskkondades on aga nii uurijail kui ka osalejail tehniliselt lihtne hiilida (ingl *lurk*), mis tähendab, et nad pääsevad ligi kogu antud platvormil

¹³ Aastate jooksul kaasasin nende inimeste partnereid või neile olulisi kogukonnaliikmeid, ning osalejate arv kasvas 32ni.

¹⁴ Kõik minu uuritavad on n-ö "alasti internetis" (Ray 2007), rikkudes nii üldlevinud kultuurinorme, mis väidavad, et avalik alustus, eriti kaubastamata kujul, ei ole aktsepteeritav.

või kanalis avalikult jagatavale sisule, ent ei jäta oma olemasolust teistele nähtavaid märke. Internetiuuri ja peab seega olema valmis leidma lahendusi autentsuse ja anonüümsuseprobleemile, või suutma endale ja kolleegidele rahuldaval moel põhjendada, miks see tema uurimisküsimuse seisukohast määrava tähtsusega ei ole. Chris Mann ja Fiona Stewart leidsid juba 2000. aastal, et anonüümsuse ja autentsuse vaheliste dialektiliste pingete lahendamine peaks olema ühteaegu pragmaatiline ja igas uurimissituatsioonis erinev.

Mina sisenestin väljale osalejablogi ja pseudonüümiga, mille vahendusel märkas in ja omandasin esmased postitamise ja teiste blogide sisuga suhtlemise oskused. Vaikimisi kultuurireegleid omandades märkas in n-ö suhtluseelsete tegevuste olulisust. Nende hulka kuulub teiste blogide järgijaks asumine, nende postitustele regulaarselt poolehoidutähiste jäätmine, interaktiivsetes postitusmängudes¹⁵ osalemine, ning teatud aja möödudes ka humoorikas, avalik dialoog.¹⁶ Nii tekkisid mul välja piiride mõtestamisega paralleelselt mõned esialgsed platvormisisesed suhted blogijatega, kes tegelesid mind huvitavate asjadega ning näisid olevat seotud paljude teiste mind huvitavate inimestega. Siinkohal on oluline mainida, et need esmased suhted kvalifitseeruvad suhetena ehk vaid selle välja kontekstis. Sisuliselt tähendasid need, et kaks pseudonüümset blogi on vastastikku teadlikud teineteise olemasolust, laias plaanis kursis teineteise postitatava sisuga, ning see sisu ei ole kummalegi vastu-meelne. Nende suhetega ei kaasnenud selles etapis peaaegu mingit privaatset vestlust, seega ei oleks ma neid enne välitöid nähtavasti osanudki suheteks pidada.

Nende esmaste kuude tulemusel oli mul võimalik määratleda blogijad, kes tänu oma blogile ning selle kogukondlikule positsioonile võiksid toimida nii väravahoidjatena kui ka intervjueeritavate lümpallivalimi alguspunktidenä. Lisaks aitas algne osalusvaatlus mõista, et peale aktiivselt postitavate blogide on kogukonnas ka olulisi hiilijaid või privaatseid blogisid pidavaid inimesi, kelle kogemused tuleks uuringusse kaasata. Välja suhtlusedünaamikat imiteerides murendasin oma esmase juurdepääsu saavutamiseks sooritatavad

¹⁵ Näiteks taaspostitavad paljud blogijad sama nimistu küsimustest, mille hulgast lugejad saavad numbri järgi valida need, millele just nemad vastust sooviksid, vastused on avalikud ja humoorikad.

¹⁶ Tol ajal oli platvormi sõnumirakendus piiratum kui täna, ning kogukonnas oli kombeks saata naljakaid, poolehoidu avaldavaid küsimusi ja neile avalikult vastata, küsimused-vastused oli üks blogipostituse tüüp, sellega ei kaasnenud enamasti privaatset suhtlust ja sõnumivahetust.

tegevused mikrokommunikatiivseteks sammudeks. Esmalt asusin ennast huvitavat blogi järgima-jälgima ning suhtlesin üldnimetatud moel autoriga, tehes oma pseudonüümi mind huvitavale blogijale äratuntavaks. Kui olin valmis alustama esimeste intervjuudega, saatsin valitud blogijaile platvormi sõnumirakenduse vahendusel lühikese mitteformaalse sõnumi. See oli omamoodi riskantne, sest rakendus võimaldab küsimused ühe nupuvajutusega avaldada ja totakate või solvavate küsimuste sarkastiliste vastustega avaldamine oli kogukonnas sel ajal levinud komme. Just seetõttu oli oluline teha oma pseudonüüm potentsiaalsele uuritavale eelnevalt tuttavaks. Esimeses sõnumis mainisin, et tegelen uurimistööga, kuid ei pakkunud kogukonna privaatsusenormidega kooskõllaliselt veel enda nime, riiki ega ülikooli. Sellele järgnes lühike dialoog sõnumirakenduses ning siis pseudonüümsete meiliaadresside põhine kirjavahetus huvitatud osalistega. Mina alustasin selles etapis eneseavamisega, öeldes vestluskaaslasele oma pärisnime ja tutvustades uurimust. Lubasin, et pärisnime avaldamine ei ole osalemiseks vajalik, ent jätkamine eeldab pseudonüümset informeeritud nõusoleku andmist. Seejärel leppisin kokku esimesed intervjuud, mille lahutasin taas kaheks etapiks: asünkroonne meili-intervjuu ning reaajas toimuv süvaintervjuu. Meili-intervjuu algas kolm päeva enne kokkulepitud sünkroonse intervjuu aega ning selle eesmärk oli teema sisse juhatada ja luua õhustik, mis võimaldaks kahel sisuliselt võõral inimesel vestelda tuhandete kilomeetrite tagant teineteisega pikalt ja põhjalikult väga isiklikel teemadel. Meili-intervjuud toimusid emotsionaalse ja suhtlusstilistilise timmimisvahendina, aidates nii minul kui ka vastajal ühist keelt leida. Minu silmis oli kõnekas see, kui formaalne oli intervjuueeritavate keelekasutus, kui palju nad kaasasid huumorit, flirtisid vms. Kaks järgnevat intervjuu väljavõtet näitavad, kui erinev oli osalejate esialgne suhtlusmaneer.

Appi, ah et selline siis ongi intervjuu! Milline pingeline! Mida öelda?! Ei tahaks öelda liiga palju! Aga ka mitte liiga vähe ☺ Ehh, no see Tumblri asi on väga huvitav olnud, minu jaoks on see liikunud tavalise internetis aja surnuks löömise juurest ERAKORDSE aja surnuks löömise juurde, ja ma olen selle käigus saanud tuttavaks mõnede väga huvitavate inimestega ja neid paljalt näinud. (Simon, meili-intervjuu)

Kogemus on olnud elu muutev, erootiliselt värskendav. Tänu sellele on minus juurdunud veendumus, et minu "parim enne" aeg seksuaalselt ihaldusväärse naisena ei ole hoolimata sellest, et ma nii uskusin,

sugugi möödas. Tumblr on võimaldanud mulle juurdepääsu teiste inimeste fantaasiatele ning õpetanud mulle palju inimseksuaalsuse ja iha keerukuse kohta. (Rachel, meili-intervjuu)

Sünkroonsete intervjuude kokkuleppimisel ja läbiviimisel püüdsin osalejatele pakkuda võimalikult palju vabadust selle osas, kui palju nad mulle oma Tumblr-välise elu kohta avaldada tahavad (k.a kas nad soovivad audio-video, audio või tekstipõhise *chat*i intervjuud). Intervjuu järel viisin suhtluse tagasi platvormi sõnumirakendusse, tänasin uuesti intervjuu eest, palusin luba uitküsimusi esitada ning endale ükskõik millises selleks hetkeks loodud suhtluskanalis märku anda, kui intervjuueeritavale meenub midagi asjakohasena näivat. Klassikalisest uurimisandmete usaldusväärsuse seisukohast võib selline lähenemine tekitada ebakindlust, ent kogukonna tavade kontekstis näis see mulle ainuvõimalikuna.

Õhustikuloomes ja uurimissuhtluse seisukohast väidan, et kõik need mikrokommunikatiivsed sammud olid olulised, toimisid kumulatiivselt, ning et minu valmidus usaldada ilma tõendeid nõudmata aitas luua uurimisõhkkonda. Nüüd, mil olen enamikuga uuritavatest viinud läbi mitmeid intervjuusid (kuni viis intervjuud sama inimesega), neist mitmeid isiklikult kohanud, ning projekt on kasvanud oma esialgsetest plaanitud mõõtudest märksa suuremaks, võin öelda, et esimene intervjuu ise on parim õhustikuloomes taktika, mida tuleks sellisena ka käsitleda. Ehkki paljud intervjuueeritavad avaldasid juba enne esimest intervjuud mulle oma pärisnime, asukoha ja kontaktandmed, otsustasid teised selle kasuks alles paar päeva pärast intervjuud. Sageli esines seda, et uurimuses osalejad kirjutasid mulle hiljem, et lisada varem enda poolt öeldule detaile või midagi ausamalt “üles tunnistada” (vt allolev sõnumikatkend).

Üks asi tuli mul meelde ... see küsimus millele ma vastasin Kinsey skaalaga ... see polnud vist päris õige vastus. Või noh ... ma paneksin ikka ennast skaalal 2-le, ma ei ole biseksuaalne, aga ... noh, ma üritan öelda, et kuigi ma ütlesin, et mulle tüdrukud ei meeldi, siis tegelikult meeldivad küll. Ja siis ma tahtsin veel öelda, et sa võid mind kutsuda ..., see nimi mis ma sulle andsin, on mu Ameerika nimi aga ... on mu päris nimi ja kõik mu sõbrad kutsuvad mind nii.

Arvestades, kui palju ma olen aastate jooksul oma intervjuueeritavate juurde naasnud, et küsida täpsustusi või lisaintervjuusid, ning kui palju nad on saatnud mulle vihjeid, viiteid ja lisamaterjali, leian, et esmase intervjuu üks olulisemaid eesmärke ongi dialoogivõimaluse

loomine. Isegi siis, kui uurimisprojekt ei ole esialgu plaanitud etnograafilisena ja ette on nähtud vaid üks intervjuu, soovitaksin intervjuu lõppu mitte käsitleda ega vormistada uurimissuhte lõpuna. Dünaamiline suhe on oluline ka uurimiseetika seisukohast, sest see võimaldab esialgu ettenägematuid küsimusi nende tekkides osalejatega arutada (internetiuurimuse eetika soovitusi vt Tiidenberg 2017a).

Hoolimata sellest, millised on erinevate uurijate hinnangud sellele, kuidas internetisuhtlus uurimissuhteid mõjutab, on kõik nõus, et suhte aluseks on teatav vastastikune usaldus. Eri autorite erinevad kogemused puudutavadki seda, kui lihtne või keeruline on neil olnud oma uurimisoludes usaldust tekitada ja tunda.

Nii soovivad Mann ja Stewart (2000) vastastikust eneseavamist ja korduvat suhtlust. Nad rõhutavad, et veebiintervjuude puhul on oluline, et intervjuuerija suudaks kasutada valitud suhtluskanalit aktiivseks kuulamiseks, julgustamiseks ja empaatia kuvamiseks (samas). Meili-intervjuusid läbi viinud Joelle Kivits (2005) väidab, et ka tema uurimuses oli määrava tähtsusega vastastikune intervjuueelne eneseavamine. Kivits (2005) nendib, et usalduslik suhe eeldab mõlema osapoole pikaajalist pühendumist ning selleks tarvilikud suhtlusoskused arenevad intervjuerimisprotsessi käigus, mis meili-intervjuude puhul võib kesta kuid ja vajab rohkelt kannatust. Ka Shani Orgad (2005) peab veebipõhise uurimisolukorra loomise puhul väga oluliseks suhtluse ajalist mõõdet. Tema leidis, et oma uuritavate küsimustele kiiresti vastates ja nende jaoks alati olemas olles näitas ta, et tema kui uurija on tõsiselt võetav ning uuritavate keerukate ja kohati südantlõhestavate lugude¹⁷ kuulamisele pühendunud. Orgadi (2005, 56) sõnul on hoolimine, tähelepanu ja siiras huvi informantide elatud kogemuste vastu (isegi kui need ei puuduta uurimisküsimust) peamine, millega saab innustada uuritavaid osalema.

Usalduskogukond ja turvaala

Usaldus muutus 1990. aastail sotsiaalteadustes populaarseks teemaks, kuna ühiskondlikud muutused tõid kaasa sotsiaalsete protsesside muutumise läbipaistmatuks, mistõttu inimesed seisid silmitsi nii laienenud valikuvõimaluste kui ka suurenenud ebakindlusega ja

¹⁶ Orgad uuris vähihaigete veebifoorumeid.

usaldus muutus hädavajalikuks (Sztompka 1999, 12–14). Seejuures käsitlesid sotsioloogid usaldust inimestevaheliste suhete tunnuseks ja kultuurilise ressursina (samas). Umbes samal ajal kirjutas filosoof Philip Pettit (1995, 216) usalduse riiklikkusest (ingl *the cunning of trust*). Ta väitis, et kui me usaldame inimesi, ilma eelneva selge põhjusega, võib see ajendada neid käituma ootuspäraselt, et usaldust õigustada. Sel juhul toimib usaldus hea tahte margina, omamoodi kutsena usaldaja poolt oodatud viisil käituma.

Internetiuurijad on samuti usalduse küsimusega tegeleenud, sealjuures nii Philip Pettiti (1995) kui ka Piotr Sztompka (1999) töödele toetudes.¹⁸ Samantha Henderson ja Michael Gildig (2004) väidavad veebisõpruste uurimuse põhjal, et *online* usaldusel on neli peamist allikat: (a) suhtluspartneri pseudonüümi või tema veebivälise identiteediga kaasnev maine; (b) see, kuidas inimene veebis teistega käitub; (c) eelpühendumine (ingl *pre-commitment*), mis tähendab et inimesed avavad end, et ka suhtluspartneris sama esile kutsuda; ning viimaks (d) ühiskondlikud suhteid ja suhtlust puudutavad faktorid, mis soosivad giddenslikku (1991) “puhast suhet”.¹⁹ Eva Svedmark (2016) kirjutab oma doktoritöös, et usaldus on üks põhilisi “tehnoemotsioone”. Tema sõnul ahendavad ja mõjutavad usaldust tehnoloogilised, digitaalsed ning materiaalsed elemendid. Usaldust võib niisiis tunda iseenese vastu, teiste inimeste vastu ning tehnoloogia vastu (Svedmark 2016).

Kui veebikogukond usub, et siiralt osalemise, isikliku info jagamise, emotsionaalse panustamise, suhestumise ja enesepaljastamisega ehk iseenese vabatahtlikult haavatavaks jätmisega ei kaasne ärakasutamist, toimib kogukond turvaalana. Turvaalad (ingl *safe spaces*) on kohad, kus “järelvalve ja ärakasutamine” on minimaalne (Harris 2005, 41) ning inimesed saavad ohtu kartmata osaleda avameelses dialoogis ja seeläbi ühiskonnas valitsevate tähendussüsteemide muutmises (Harris 2005; Muise 2011). Paul de Laat (2008,

¹⁸ Siinkohal tuleb välja tuua, et nii Sztompka (1999) kui ka Pettit (2004) on samuti kirjutanud interneti ja usalduse teemadel. Mõlemad leidsid, et internet ei ole anonüümsuse ja identiteedi varjamisvõimaluse tõttu usalduse loomiseks sobiv koht. Hinnates mõlema autori panust usaldusemõiste arendamisse, toetun internetipõhise usalduse kirjeldamisel siiski internetiuurimuse ekspertide empiirilistele uurimustele.

¹⁹ Giddens kirjeldas hilismodernset sõprussuhet puhta suhtena (1991, 90). Puhas suhe põhineb intiimsusel, võrdsusel, sisekaemusel, vabatahtlikul pühendumusel ning vastastikusel usaldusel, see on suhe, milles ollakse suhte enese nimel.

61) on sarnast tendentsi märganud isiklikes blogides, mis toimivad just eeldatava usalduse pinnalt. De Laati (2008) inspiratsiooniks on Pettiti (1995) juba mainitud idee, sellest, et inimesed osutuvad usaldusväärseks seetõttu, et neid usaldatakse, mitte seetõttu, et nad on loomupoolest usaldusväärsed ja head. De Laati (2008) nimetab seda vastastikuse imetluse ja usalduslikkuse taastootmise tsükliks.

Minu uuritavad teevad ennast seksikaid selfisid postitades kaheitiselt haavatavaks. Esmalt sotsiaalsetele normidele, mis avalikku seksuaalsust ja alastust taunivad, ja teisalt oma ebatäiustega keha paljastamisega välimusekriitilises visuaalkultuuris. Seksikate selfide postitamist võib käsitleda ennatliku usalduse vormina, mis eeldab ja loob vaatajate poolset usaldusväärset (Pettit 1995; de Laati 2008). Seda täheldab allolevas intervjuukatkes ka üks minu uuritavatest.

Üldiselt on nii et me ei ... siin kogukonnas ei ole kombeks öelda asju, mis võiks teise inimese enesekindlusele halvasti mõjuda, eriti selles, mis puudutab nende keha või ... jah, just peamiselt keha. Mulle tundub, et ühiskonnana oleme me väga, väga, väga kriitilised inimeste kehade ja välimuse osas. Ja seega siin kogukonnas on selline ... negatiivsete kommentaaride vältimine küll nagu vaikimisi reegel. Ja ma ei tea isegi täpselt, kuidas see toimib, või kuidas seda kirjeldada. Mina tajun seda "kohtle teisi nii nagu sa tahad, et sind koheldaks" filosoofiana. Et see on nagu meie kogukonna reegel. See peaks justnagu ka laiema ühiskonna reegel olema, aga enamasti ei ole. Seevastu siin Tumbleris järgitakse seda päris karmilt. (Jenna, intervjuu 2011)²⁰

See tähendab, et lisaks ühistele huvidele ja sarnasusele, mis veebi-põhist suhtlust sageli suunab, ühendab minu uuritavaid tunne, et usaldus on just see valuuta, mis on nende kogukonnas omandanud kõige suurema sotsiaalse tähenduslikkuse. De Laati (2008) mainitud usalduslikkuse tsükel toimib, kuna inimestel on kogemus, et nende blogi külastajad suhtuvad nende alastusse soosivalt, mõistvalt, või kui mitte, siis pöörduvad ilma solvamata ja kiusamata eemale. Lisaks toodavad seksikad selfid selles kogukonnas usaldusväärset ka teisel moel. Nad toimivad tõendusena, et blogi pidav inimene on tõepoolest see, kellena end esitleb, leevendades eelpool mainitud autentsuse ja anonüümsuse dialektilisi pingeid, mida paljud uurijad peavad kogu internetisuhtluse lahendamata probleemiks.

²⁰ Intervjuukatked sellises tõlkes on toodud ära ka Tiidenberg 2017b.

See on nagu mingi usalduse küsimus ... kui sa endast pilte postitad, siis sa oled palju usutavam ja teistel on lihtsam sind usaldada. Sest kui sa paned endast alasti pildi, siis on vähetõenäoline, et sa teise inimese alasti pildi kohta halvasti ütled või seda näiteks kuhugi lekitada üritad. Piltide postitamine on nagu meie viis öelda “näed, see olen tõesti mina, selline nagu ma olen”. (Marilyn, grupiintervjuu 2012)

See, et alastipildid toodavad ja taastoodavad usaldust, näib esmapilgul ebaratsionaalne. Plaanimatu alastusega kaasneb tavaliselt häbistamine (vt nt kuulsuste selfiskandaale²¹ või kätemaksuporno mõiste alla koonduvat). Sellises kontekstis määratlematule publikule seksikaid selfisid postitada tundub ebamõistlik. Kuid just selles seisneb Pettiti (1995, 216) sõnul usalduse riikalikkus – me usaldame inimesi ilma, et nad meile selleks põhjust andnud oleks, ja see ajendab neid usaldusväärselt käituma. Kui selline NSFW blogimisega kaasnev vabatahtlik haavatavus eeldab, võimaldab ja tõestab osalejate usaldusväärsust, saab usaldusest ja usaldusväärsusest sellele kogukonnale iseloomulikuna tajutav tunnus, mis omakorda tähendab, et kogukond muutub oma liikmetele turvaalaks (Harris 2005; Muise 2011). Sellest, et osalised tajuvad kogukonda turvaalana, saab aga omakorda usaldust (taas)tootev mehhanism. Vabatahtlikku haavatavust ja usaldust soosivad seega nii inimeste korduvad, isiklikud ja teiste jälgimisel põhinevad positiivsed kogemused kui ka see, et keskkonda ja kogukonda tervikuna tajutakse turvaalana, kus tolerantsus on norm.

Lõpetuseks

Kvalitatiivne uurimus on minu meelest mitmes olulises mõttes nagu inimsuhted üldiselt: nii veebipõhisena kui ka veebivälisena keeruline ja nüansirikas ning pidevat dialektiliste pingete lahtiseletamist eeldav (Baym 2009). Siinkohal tundub kasulik Sarah Tracy (2013) nõuanne läheneda uurimusele lähtekohti,²² ehk teha uurimussuhteid puudutavaid otsuseid toetudes sellele, milline on uurija lähtekoht, milliseid uurimisteemasid ja andmekogumist

²¹ Nt Jennifer Lawrence või Leslie Jones, kelle iCloud fotosalvedesse sisse murti ning sealt leitud seksikaid selfisid ja muid pilte internetis levitati.

²² Meetodikirjandus pakub palju erinevaid lähtekohti, nt etnograafias tuntud skaala täisosalejast täisvaatlejani; Tracy (2013) lisatud mänglev osaleja (ingl *play participant*), Flicki (1998) pakutud võõra, külalise, kaasatu ja siseringi kuuluja positsioonid jms.

see võimaldab ning milline oleks sobivaim uurijaperspektiiv (ingl *standpoint of participation*) konkreetsele uurimisküsimusele vastamiseks. Tracy (2013) toob erinevate uurijaperspektiivide näiteks interaktiivse intervjueerimise, feministliku sõprusintervjueerimise ning dünaamilise intervjueerimise, mis kõik on dialoogilised ja intensiivselt suhtluslikud uurijaperspektiivid. Samas nendivad Sharlene Nagy Hesse-Bieber ja Patricia Leavy (2011), et ka kõrvalseisja positsioon võib teatud gruppidega suheldes anda eelise, kuna võõraga on lihtsam rääkida ja võõras võib küsida nähtuste kohta, mis tunduvad antud kultuuris ilmselged ja iseenesestmõistetavad.

Mulle näib, et ka siis, kui uurimisküsimusele vastamiseks ei ole võimalik või sobiv läheneda osalejana, tuleb teatav osaleja lähtekoht kasuks igale kvalitatiivsele andmeloomel protsessile. Kui uurija läheneb pigem osalejana, võib eeldada, et suhete areng uuritavatega toimub niisamuti nagu ülejäänud kogukonnaliikmete vahel – pühendumise, osalemise ja vastastikuse eneseavamise kaudu usalduslikkust taastotvaid käitumistavasid järgides. Kui valida pigem vaatlev positsioon, tuleb mõelda, kuidas usalduse protsesse imiteerida. Sellele saab kaasa aidata, kasutades uurimuse teemal suhtlemiseks sarnast suhtlusstiili, mida kasutavad omavahel kogukonna liikmed.²³ Seda tegin ka mina, kui jagasin juba esimese intervjuuni viiva suhtluse paljudeks mikrokontaktideks. Selline liigendatus ning formaalse ja mitteformaalse läbipõimimine soosis kindlasti isiklike teemade arutamist intervjuus, kuid usun, et see vähendas ka näiteks ärajäetavate intervjuude osakaalu. Osalejail oli lihtsam minult ajamuutust paluda, seevastu kui formaalsema ja vähematest suhtlussammudest koosneva suhte puhul oleksid mitmed uuritavad oma sõnul kehva meeolelu või kiire perioodi tõttu intervjuu pigem ära jätnud.

Teine viis kogukonna suhtlusedünaamikat imiteerida on uuritavatega samade suhtluskanalite kasutamine uurimuse teemal vestlemiseks. Näiteks võib luua uuritavate kasutatud platvormile uurijablogi. See võimaldab osalejail mugavalt ja lihtsa vaevaga uurija oma igapäevastesse sisuvoogudesse kaasata ja seeläbi tema tegemistega kursis olla. Sel juhul peaks uurija olema võimeline ja valmis looma kogukonna ja platvormi reeglite kohase sageduse ja stiiliga sisu. Mina alustasin oma uurimisblogi umbes samal ajal

²³ Selleks, et teada, millised kanalid ja stiil see on, on muidugi vajalik esmane kultuuriga tutvumise etapp, kus uurija vaatlus on vähemalt mingil määral osalev.

kui viisin läbi ja leppisin kokku esimesi intervjuusid. See oli algsest mõeldud vaid uurimuses osalejatele ja privaatne, hiljem nende nõusolekul avatud (et saaksin kirjutatud ka kolleegidega jagada). Blogipidamine toimus uurijamärkmikuna (Halavais 2006), kus sain plaane pidada, keerulistest momentidest kirjutada, mõtiskleda, teha teatud väljavõtteid ning tegelda andmete esialgse kategoriseerimise või analüüsiga. Samas aitas uurijablogi kaasata uuritavaid pikaldasse uurimisprotsessi ning tõsta minu ja minu uurimuse usaldusväarsust, kinnitades osalejatele, et ma olen, kes väidan end olevat, ja püüan endale usaldatud infoga teha enamvähem seda, mida lubasin. Uurimuse käigus juhtus sageli, et sain uuritavatelt mõni päev või nädal pärast postituse tegemist kirja või sõnumi, mida käsitlesin muuhulgas “osaleja kontrollina”²⁴ (ingl *member check*) (vt allolev katkend):

Ma saan aru, et sa ei taha intervjueeritavaid oma seisukohtadega intervjuu ajal mõjutada. Minuga läks sul see kindlasti korda. Aga ma hakkasin mõtlema, äkki sa tahad tulevikus teha dialoogi või mitme inimese vestluse vormis intervjuu, kus sa esitad nimelt oma katsejärete (ja ma ütlen seda armastusega, mul on hea meel üks neist olla) vaateile väljakutseid? Mina tahaks küll teada, mida sina neist asjadest arvad.

Kokkuvõtvalt soovitan igal võrgutehnoloogiast vahendatud kvalitatiivset uurimust plaanival uurijal mõelda vähemalt alljärgnevale.

- Millised on uurija enda suhtluskompetentsid, suhtlusstiil ja suhtlemise eelistused?
- Millel põhineb uurijat huvitava kogukonna, grupi või kultuuri kuulumistunne? Kas uurija aktsepteerib neid kultuurinorme ja käitumistavasid?
- Millised on uurija konkreetse uurimissituatsiooni tehnilised lubavused ja kitsaskohad, mis usalduse tekkes ja loomises rolli mängivad?

Neile küsimustele saab vastata vaid iga uurija individuaalselt. Etteantavaid ja mehhaaniliselt järgitavaid reegleid siin ei ole. Samas usun, et läbimõeldult tegutsedes ja läbivalt paindlikku meelt säilitades on ka veebipõhistes uurimissituatsioonides võimalik luua

²⁴ Osaleja kontroll (mõnikord ka informandi tagasiside või respondendi poolne kinnitus) on kvalitatiivses uurimuses kasutatav tehnika, kus uuritavatelt küsitakse tagasisidet uurija teatud tõlgendustele, et suurendada uurimuse usaldusväarsust.

intensiivseid ja rõõmu toovaid suhteid, mis aitavad rikkalikult ja huvitavalt vastata nüansirikastele uurimisküsimustele.

Kirjandus

- Archer, Richard L. 1979 Role of personality and the social situation. – Chelune, Gordon J. *Self Disclosure: Origins, patterns, and implications of openness in interpersonal relationships*. The Jossey-Bass social and behavioral science series. San Francisco: Jossey Bass, 28–58.
- Bakardjieva, Maria 2009. A response to Shani Orgad. – Markham, Annette N. & Nancy K. Baym, Nancy K. (toim). *Internet Inquiry: Conversations about Method*. Thousand Oaks: Sage, 54–60 (doi: 10.4135/9781483329086.n5).
- Baym, Nancy K. 2000. *Tune In, Log On: Soaps, Fandom, and Online Community*. New Media Cultures. Thousand Oaks: Sage.
- Baym, Nancy K. 2009. What constitutes quality in qualitative internet research? – Markham, Annette N. & Baym, Nancy K. (toim). *Internet Inquiry: Conversations about Method*. Thousand Oaks: Sage, 173–189 (doi: 9781483329086.n16).
- Baym, Nancy K. 2015. *Personal Connections in the Digital Age*. Digital Media and Society. Wiley. Kindle Edition.
- Boellstorff, Tom & Nardi, Bonnie & Pearce, Celia & Taylor, T. L. 2012. *Ethnography and Virtual Worlds*. A Handbook of Method. Princeton University Press.
- boyd, danah 2010. Social Network Sites as Networked Publics: Affordances, Dynamics, and Implications. – Papacharissi, Zizi (toim). *Networked Self: Identity, Community, and Culture on Social Network Sites*. New York: Routledge, 39–58 (<https://www.danah.org/papers/2010/SNSasNetworkedPublics.pdf> – 05.03.2018).
- Cover, Rob 2012. Performing and undoing identity online: social networking, identity theories and the incompatibility of online profiles and friendship regimes. – *Convergence*. The International Journal of Research into New Media Technologies 18 (2), 177–93 (doi: 10.1177/1354856511433684).
- de Laat, Paul B 2008. Online diaries: reflections on trust, privacy, and exhibitionism. – *Ethics and Information Technology* 10 (1), 57–69 (doi: 10.1007/s10676-008-9155-9).
- Ellison, Nicole B & Heino, Rebecca & Gibbs, Jennifer 2006. Managing Impressions Online: Self-Presentation Processes in the Online Dating Environment. – *Journal of Computer-Mediated Communication* 11 (2), article 2 (doi: 10.1111/j.1083-6101.2006.00020.x).
- Flick, Uwe 1998. *An Introduction to Qualitative Research*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Flick, Uwe (toim) 2017. *The SAGE Handbook of Qualitative Data collection*. Los Angeles: SAGE.

- Gajjala, Radhika 2009. A response to Shani Orgad. – Markham, Annette N. & Baym, Nancy K. (toim). *Internet Inquiry: Conversations about Method*. Thousand Oaks: Sage, 61–67 (doi: 10.4135/9781483329086.n6).
- Gibson, James 1977. The theory of affordances. – Shaw, Robert & Bransford, John (toim). *Perceiving, acting, and knowing: Toward an ecological psychology*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 67–82.
- Giddens, Anthony 1991. *Modernity and the Self: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Gobo, Giampetro 2008. *Doing Ethnography*. Los Angeles: SAGE.
- Goffman, Erving 1956. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City: Doubleday.
- Guimarães, Mario, J. L. Jr 2005. Doing anthropology in cyberspace: field-work boundaries and social environments. – Hine, Christine (toim). *Virtual methods: Issues in social research on the internet*. Oxford, Berg, 141–156.
- Halavais, Alex 2006. Scholarly blogging: Moving toward the visible college. – Bruns, Axel & Jacobs, Joanne (toim). *Uses of blogs*. New York: Peter Lang Publishing, 117–126.
- Hall, Jeffrey A. & Pennington, Natalie 2012. What you can really know about someone from their Facebook profile (and where you should look to find out). – Cunningham, Carolyn (toim). *Social Networking and Impression Management. Self-Presentation in the Digital Age*. Lanham, MD: Lexington Books, 247–270.
- Harris, Anita 2005. Discourses of desire as governmentality: Young women, sexuality and the significance of safe spaces. – *Feminism & Psychology* 15, 39–43 (doi: 10.1177/0959353505049702).
- Henderson, Samantha & Gilding, Michael 2004. “I’ve never clicked this much with anyone in my life”: trust and hyperpersonal communication in online friendships. – *New Media & Society* 6 (4), 487–506 (doi: 10.1177/146144804044331).
- Hesse-Bieber, Sharlene Nagy & Leavy, Patricia 2011. *The Practice of Qualitative Research*. Los Angeles: SAGE. Chicago
- Joinson, Adam N. 2005. Internet Behaviour and the design of virtual methods. – Hine, Christine (toim). *Virtual Methods: issues in social research on the Internet*. Oxford: Berg, 21–34.
- James, Nalita & Busher, Hugh 2009. *Online Interviewing*. London, UK: Sage.
- James, Nalita & Busher, Hugh 2016. Online interviewing. – *Qualitative Research*. Los Angeles: SAGE (doi: 10.4135/9780857024503).
- Kendall, Lori 2009. Question four: How do issues of Gender and Sexuality influence the structures and processes of qualitative internet research? – Markham, Annette N, & Baym, Nancy K. (toim). *Internet Inquiry. Conversations about method*. Los Angeles: SAGE Publications, 99–119.

- Kiesler, Sara & Siegel, Jane & McGuire, Timothy 1984. Social psychological aspects of computer-mediated communications. – *American Psychologist* 39 (10), 1123–1134 (doi: 10.1037/0003-066X.39.10.1123).
- Kivits, Joelle 2005. Online interviewing and the research relationship. – Hine, Christine (toim). *Virtual methods: Issues in Social Research on the Internet*. Oxford, UK: Berg, 35–50.
- Mann, Chris & Stewart, Fiona 2000. *Internet communication and qualitative research: A handbook for researching online*. London: Sage.
- Markham, Annette N. 2004. Internet Communication as a Tool for Qualitative Research. – Silverman, David (toim). *Qualitative Research: Theory, Method, and Practices*, 2nd Edition. London: Sage
- Markham, Annette N. 2005. The methods, politics, and ethics of representation in online ethnography. – Denzin, Norman & Lincoln, Yvonna (toim). *The Sage Handbook of Qualitative Research*, 3rd Edition. Thousand Oaks: Sage, 793–820.
- Markham, Annette N. 2006. Method as ethic, ethic as method. – *Journal of Information Ethics* 15 (2), 37–55.
- Morrison, Aimee 2014. Facebook and Coaxed Affordances. – Poletti, Anna & Rak, Julie (toim). *Identity Technologies: Constructing the Self Online*, University of Wisconsin Press. Kindle Edition.
- Muise, Amy 2011. Women's sex blogs: challenging dominant discourses of heterosexual desire. – *Feminism & Psychology* 21 (3), 411–419.
- Norman, Donald A [1988] 1990. *The design of everyday things*. New York: Doubleday.
- Orgad, Shani 2005. From online to offline and back: moving from online to offline relationships with research informants. – Hine, Christine (toim). *Virtual Methods: issues in social research on the Internet*. Oxford: Berg, 51–66.
- Orgad, Shani 2009. Question Two: How Can Researchers Make Sense of The Issues Involved in Collecting and Interpreting Online and Offline Data? – Markham, Annette N. & Baym, Nancy K. (toim). *Internet Inquiry, conversations about method*. Thousand Oaks: Sage, 3–52.
- Pettit, Phillip 1995. The cunning of trust. – *Philosophy and Public Affairs* 24 (3), 202–225 (doi: 10.1111/j.1088-4963.1995.tb00029.x).
- Pettit, Phillip 2004. Trust, Reliance and the Internet – *Analyse & Kritik* 26, 108–121 (doi: 10.1515/auk-2004-0106).
- Ray, Audacia 2007. *Naked on the Internet. Hookups, Downloads and Cashing in on Internet Sexploration*. Emeryville, CA: Seal Press.
- Sanders, Teela 2005. “Researching the Online Sex Work Community.” – Hine, Christine (toim). *Virtual Methods: issues in social research on the Internet*. Oxford: Berg, 67–80.
- Smith, Sidonie & Watson, Julia 2014. Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives. – Poletti, Anna & Rak, Julie (toim). *Identity Technologies: Constructing the Self Online*. University of Wisconsin Press. Kindle Edition.

- Sproull, Lee & Kiesler, Sara, B 1991. *Connections: New ways of working in the networked organization*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Statista 2018. Most popular social networks worldwide as of April 2018, ranked by number of active users (in millions). <https://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users/>.
- Sztompka, Piotr 1999. *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Suler, John 2004. The Online Disinhibition Effect. – *Cyberpsychology & Behavior* 7, 3 (doi: 10.1089/1094931041291295).
- Svedmark, Eva 2016. *Becoming Together and Apart. Technoemotions and other posthuman entanglements*. Akademisk avhandling. Vätekiri. Institution för Informatik Genusforskarskola, Umeå Center för Genusstudier Umeå universitet, Umeå 2016.
- Tiidenberg, Katrin 2017a. Ethics in Digital Research. – Flick, Uwe (toim). *The SAGE Handbook of Qualitative Data Collection*. Los Angeles: Sage (doi: 10.4135/9781526416070.n30).
- Tiidenberg, Katrin 2017b. *Ihu ja hingega internetis, kuidas mõista sotsiaalmeediat*. Acta Socialia. Elustiilide uurimused. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Tracy, Sarah J. 2013. *Qualitative research methods: Collecting evidence, crafting analysis, communicating impact*. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.

Summary

Trust in the Internet – access and research relationships

Keywords: access to the field, digital research, internet research, research relationships, trust

This chapter discusses issues of access, rapport and trust in qualitative internet research. Thick descriptions and their context sensitive interpretations need a basic level of trust between the researcher and the participant, yet networked communication, and specific social media platforms, have certain socio-technical affordances that shape and constrain how we interact and build trust. Limited visual and social cues and the possibility of anonymous or pseudonymous interaction do not preclude trusting research relationships, but need to be taken into account. To explore how methods and technology intersect in issues of access and trust, this chapter relies on the author's ethnographic research with a community of NSFW selfie enthusiasts on Tumblr. I describe how I incorporated Tumblr's platform affordances and my studied group's communicative norms into my strategy of gaining access and building research relationships. I then analyze how trust functions within this NSFW selfie community. As a result I offer a set of questions answering of which I believe would help researchers understand and build trust in networked research situations.

Katrin Tiidenberg

Artiklikogumiku autoritest

Kalev Jaago on hariduselt ajaloolane ja töötab Rahvusarhiivis arhivaarina. Tema peamiseks uurimisvaldkonnaks on Läänemaa ajalugu 17.–19. sajandil. Ta on sel teemal avaldanud arvukalt artikleid (Läänemaa Muuseumi toimetistes, Eesti Ajalooarhiivi toimetistes) ja allikapublikatsioone ning koostanud elektroonilisi andmebaase. Ta on koostanud Haapsalu kodanike rekonstruktsiooni aastatest 1496–1797 (“Haapsalu kodanikeraamat” 1999) ning uurinud suguvõsade ajalugusid ja avaldanud sel teemal koos Tiiu Jaagoga uurimuse “See olevat olnud ...” 1996.

Tiiu Jaago on Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi rahvaluule dotsent. Tema peamisteks uurimisvaldkondadeks on eesti vanem rahvalaul (kujundkeel, laulutraditsiooni sotsiaalahjalooline taust), pärimuslik ajalugu ja elulood (suguvõsa suulised ajalood, perepärimus, rahvapärased ajaloompildid, migratsioon ja kultuuriline mitmekesisus, piiriületamise ja traumaatilise kogemuse rahvapärased esitusviisid), rahvaluuleteaduse teooria ja teadusajaloo küsimused (rahvaluule definitsioonid, suulisus ja kirjalikkus, uurimissuundade kujunemine). Tema viimaseid olulisi uurimusi rahvaluuleteooria ja erialaajaloo alalt on artikkel “Suulisus kirjakuultuuri ajajärgul” (*Mäetagused*, nr 70, 2018).

Aivar Jürgenson on etnoloog. Töötab Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste Instituudis vanemteadurina. Uurimisvaldkonnad seonduvad peamiselt migratsiooni- ja diasporaauurimisega, lisaks etnobotaanika ja religioonilugu. Välitöid teinud eestlaste juures Siberis, Kaukaasias, Kaug-Idas, Argentinas ja Brasiilias.

Mare Kalda on Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur. Tema uurimisvaldkonnad hõlmavad rahvajuttude teooriat, aardemuistendeid ja -uskumusi, kohalikku jututraditsiooni ning meediat kui folkloori tekkimise ja leviku kanalit. Nüüdisaegsete kultuuriprotsesside hulgast pöörab ta tähelepanu aardeotsimis-mängudele ning isikliku kogemuse juttudele internetifoorumeis, samuti uudiseid saatvatele meemipuhangutele sotsiaalmeedias. Seni ilmunud käsitlustes geopeitusest on ta jälginud harrastuse kui mängu omadusi, mängu *online*-kajastuse erijooni ning muistendite integreerimist geopeitusega. Ta kuulub Akadeemilisse Rahvaluule Seltsi ning võtab osa Rahvusvahelise Tänapäevamuistendite Uurimise Seltsi (ISCLR) tegevusest.

Andreas Kalkun, PhD (EKM, Eesti Rahvaluule Arhiiv) on folklorist, kes on uurinud seto naiste laulupärimust ja õigeusku ning tegelenud folkloristika ajaloo ja setode ajalooliste representatsioonide uurimisega. Andreas Kalkun on teinud välitöid peamiselt Petserimaal ja Siberi seto külates.

Anu Korb on Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur. Umbes 25 aasta vältel on kogunud ja uurinud Venemaa, eeskätt Siberi eesti kogukondade pärimust ja eluloolisi mälestusi. Uurimused keskenduvad kogukonna pärimusele (nt laulutraditsioon, rahvameditsiin, peretraditsioonid) ja migratsiooni- ja kohanemisega seotud juttudele. Sarjas “Eesti asundused” (1995–2017) on ilmunud piirkondlikud tekstiantoloogiad ja eluloolised mälestused, lisaks Siberi eestlaste lauluantoloogiad “Siberi

eestlaste laulud” (2005, 2014) ja “Siberi setode laulud” (koos Andreas Kalkuniga 2012, 2013).

Liina Saarlo on Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi teadur. Ta on uurinud regilaulutraditsiooni lokaalseid eripärasid ja tüpoloogiaid ning on akadeemilise sarja “Vana Kannel” üks koostajaist. Ta on kirjutanud artikleid regilaulude esitajate isiksustest ning eesti folkloristika ajaloo reflektatsioonidest regilaulude kogumislugudes. Viimastel aastatel tegeleb sovetiseerimisaegse Eesti folkloristikaga, keskendudes välitööpäevikutes kajastuvatele ideoloogiatele, poliitilistele muutustele ning kohanemisnähtustele.

Katrin Tiidenberg on Tallinna Ülikooli Balti filmi, meedia, kunstide ja kommunikatsiooni instituudi sotsiaalmeedia ja visuaalkultuuri dotsent, ning hiljuti ilmunud raamatute “Ihu ja hingega internetis, kuidas mõista sotsiaalmeediat” (2017) ja “Selfies, why we love (and hate) them” (2018) autor. Tiidenberg on Eesti Sotsioloogide Liidu (ESL) ja Rahvusvahelise Internetiuurijate Assotsiatsiooni (AoIR) juhatuse liige ning Eesti Noorte Teaduste Akadeemia asutajaliige. Ta uurib sotsiaalmeedia kasutuspraktikaid, eriti visuaalset eneseväljendust, peamiselt just võrgutehnoloogia, identiteedi ja laiemate kultuurinormide ristumispunktis. Katrin Tiidenberg tegeleb ka digitaalsete uurimismeetodite ja digitaalse uurijaetika edasiarendamisega.

PILDI SISSE MINEK.

Artikleid välitööde alalt

Koostanud ja toimetanud EDA KALMRE

<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/cf/pildisisse>

ISBN 978-9949-586-93-6

DOI 10.7592/TF11

Tartu 2019

Trükis ilmunud:

Pildi sisse minek. Artikleid välitööde alalt.

Tänapäeva folkloorist 11. Tartu 2019

Sarja peatoimetaja: Eda Kalmre

Kogumiku koostaja ja toimetaja: Eda Kalmre

Keeletoimetaja: Asta Niinemets

Kaane kujundus: Artur Kuus

Küljendus: Diana Kahre

Veebiväljaanne: Diana Kahre

Trükitud Eesti Kultuurkapitali toetusel. Väljaande valmimine on seotud Euroopa Liidu Euroopa Regionaalarengu Fondi (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektiga IUT 22-5. Väljaande valmimist on toetanud Akadeemiline Rahvaluule Selts.

E-raamatu valmimist toetas: EKKM14-344 Eesti keele, kultuuri ja folkloori kasutusvaldkorra laiendamise ja tutvustamise elektroonilistel infokandjatel.

© Eesti Kirjandusmuuseum 2019

© Eda Kalmre ja autorid

© Artur Kuus